

TARİHTEN GÜNÜMÜZE

TÜRKİYE’DE YAŞAYAN AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Prof. Dr. Aygün ATTAR / Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

Ankara-2013

TÜRKİYE’DE YAŞAYAN AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Prof. Dr. Aygün ATTAR / Doç. Dr. Sabahattin ŞİMŞİR

ISBN: 978-975-267-883-5

Kitabı Hazırlayan

Dr. Cavid VELİYEV

Genel Yayın Yönetmeni

Cuma AĞCA

Grafik-Tasarım

Biçer YILDIRIM

Kapak Tasarım

Mehmet FİDANCI

Baskı & Cilt

Berikan Ofset Matbaa

Maltepe / ANKARA

BERİKAN YAYINEVİ

Eti Mah. GMK Bulvarı Bulvar Apt. Nu.: 80/1 Maltepe / ANKARA

Tel: (0312) 232 62 18 Faks: (0312) 232 14 99

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Giriş	13
Anadolu'nun Türkleşmesinde Büyük Göç Yolu Olarak Azerbaycan (XIX. Yüzyıla Kadar).....	13
BİRİNCİ BÖLÜM: Kafkas Göçleri'nin Başlıca Etkeni Gibi Rus İşgali.....	25
Rusların Kafkasya'ya Yayılması.....	26
Kuzey Kafkas Topluluklarının Göçü	29
XIX. Yüzyılın Birinci Yarisında Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadeleleri	36
İKİNCİ BÖLÜM: Azerbaycan Türklerinin Göçü	57
Kitleseel Göç.....	58
Ticari Göç	71
Entelektüel Göç.....	76
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Azerbaycan Türklerinin Anadolu'ya Göçünün Karşısındaki Engeller	89
İnançsal Engeller.....	89
Coğrafi Engeller ve İki Coğrafya Arasında Tampon Bölge Ermenistan'ın Oluşturulması	94
Ekonomik Engeller	105
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: (Beyin) Akıl Göçü	111
Sovyet İşgali.....	111
Azerbaycan Siyasilerinin ve Entelektüellerinin Türkiye'ye Zorunlu Göçü	117
1920-1930 Yılları Arasında Kafkasya'da Türk-Sovyet Sınır ve Göç İhlalleri ..	131
Sovyet-Türkiye İlişkilerinde Azerbaycanlı Muhacirler Sorunu	136
BEŞİNCİ BÖLÜM: Türkiye'nin Siyasi ve Entelektüel Yaşamında Azerbaycanlı Muhacirlerin Yeri	139
Azerbaycan Muhacirlerinin Türkiye'de Yayıncılık Faaliyeti	140
Yeni Kafkasya	140
Azeri-Türk.....	143
Odlu Yurt.....	145
Türkiye'nin Fikri, Siyasi ve İlmî Yaşamına Damgasını Vurmuş Üç Azerbaycanlı	147
Bir İdeolog ve Düşünce Adamı Olarak Ali Bey Hüseyinzade	147
Türk Siyasi Yaşamının Resmi Yüzlerinden Ahmet Ağaoğlu	152
Türkiye'nin İlk Türkologlardan Ahmet Caferoğlu	158
Kaynakça	163

Türkiye’de Faaliyette Bulunan Azerbaycanlılar (1920-1991)	177
Giriş	179
Mehmet Ali Resuloğlu (7 Nisan 1882 – 3 Şubat 1982)	180
Mustafa Vekiloğlu (Kazak 1896 – Ankara 1965)	182
Mehmet Sadık Aran (1895- 1971)	184
Mehmet Emin Resulzade	186
Mehmet Emin Resulzade’nin Rusya Türklüğüne Bakışı	189
Naki Keykurun (Şeyhzamanlı) (Gence 1881 - İstanbul 1967)	196
Hüseyinzade Alibey (Salyan 1864-İstanbul 1940)	197
Mirza Bala Mehmetzade (Bakü 1898 – İstanbul 1959)	200
Mirza Bala’nın Cumhuriyet’in 15. Yılına Dair	204
Elmas Yıldırım (Bakü 1907 – 1952)	206
Ahmet Caferoğlu (Gence 1889 – İstanbul 1975)	208
Abdolvahap Yurtsever (Bakü 1898 – Ankara 1976)	210
Ahmet Ağaoğlu, (Şuşa 1869-İstanbul 1939)	213
Hasan Fettah Başoğuz (Gence 1880 – İstanbul 1961)	215
Ali Esat Altunkaya (Guba 1899 – Ankara 1956)	216
Halil Hamit Ataman (Kars 1900 – Ankara 1979)	217
Mehmet Kengerli (Karabağ 1914–Ankara 2006)	219
Kerim Oder (Bakü 1899- İstanbul 12 Aralık 1981)	224
Ejder Kurtulan (1898 – İstanbul 1971)	226
Feyzi Aküzüm (Kars 1922 – Ankara 1991)	227
Mehmet Azer Aran (Zengilan 1911 – Ankara 1993)	228
İsmail Sarıyal (Gence 1907 – İstanbul 1983)	229
Hasan Zeynallı (Revan 1912 – İstanbul 1997)	229
Taki Aran (Zengezur 1321 – Ankara 1991)	230
Ahmet Yaşat (Şeki 1917- Ankara 1985)	231
Hamit Dönmez (Gence 1900 – Ankara 1996)	232
Mustafa Teymur Ateşli (Bakü 15 Haziran 1923 – 3 Kasım 1976 Adapazarı)	233
Ahet Ural (Zengezur 1903 – Van 1977)	235
Cengiz Askeran (Kars 1925 – Bursa 1996)	236
Prof. Dr. Dilşad Elbrus Talıphan (Karabağ 1916- İzmir 1979)	236
Ali Azertekin (Takizade) (Bakü 1905 – 20 Ekim 1967 İstanbul)	238
Mehmet Altunbay (Gence 1911 – İstanbul 1987)	240
Ahmet Karaca (İğdır 1929 – Ankara 2005)	241

Şefika Ataman (Erivan 1916 – Ankara 2002).....	242
Hüseyin Cahit Aküzüm (Kars 1929 – Ankara 1979).....	244
Abdülalibey Emircan (Şeki 1870 – İstanbul 1948)	245
Mehmet Gence (Gence 1909 – Ankara 1978)	246
Fuat Emircan (Şeki 1911 – Bonn 1995).....	246
Kerim Yayıcı (İğdır 1913 – Ankara 13 Temmuz 1979).....	248
Mehmet Emircan (Bakü 1912 – Yugoslavya 26 Mayıs 1979)	249
Ali Aran (Revan 1911 – İstanbul 1965)	250
İskender Aküzüm (Gence 1920 – Kırıkkale 1979)	251
Ağa Mirza Mirzali (Gökçay – 1910 – Ankara 1988).....	252
Feridun Sarıyal (Gence 1919 – Ankara 1989)	253
Aziz Alpagut, (Dilican 1895 – Ankara 1988).....	254
Aflan Muğan (Muğan 1918 – Ankara 1997)	256
Mustafa Vekiloğlu (Kazak 1896 – Ankara 1965).....	257
İbrahim Badal (Seylan 1911 – Ankara 1984).....	258
SONUÇ	261
Kaynakça	263

ÖNSÖZ

Azerbaycan’da 1870’lerde petrolün çıkarılmaya başlanması, Osmanlı idaresindeki Arap ülkelerinde petrolün keşfedilmesi, hem Türkiye’yi ve hem de Azerbaycan’ı ekonomisi kuvvetli sömürgeci devletlerin hedefi haline getirmiştir. Yetiştirdiği bütün kıymetli evlatlarına rağmen Azerbaycan, Çarlık Rusya’sının pençesinde inlerken, 1917’de başlayan Bolşevik İhtilali herkese olduğu gibi Azerbaycan halkına da haklarını arama fırsatı vermiş ve Mehmet Emin Resulzade önderliğinde toplanan Azerbaycan Milli Meclisi 28 Mayıs 1918’de istiklalini ilan etmişti.

Birinci Dünya Savaşı’nın hala devam ettiği o günlerde müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Türkiye’si arasında karşılıklı yardım andlaşması imza edilmişti. Yanlarına Ermenileri de alan Bolşevikler kardeş Azerbaycan’ı işgale kalkışınca Nuri Paşa kumandasında bir Türk ordusu kardeşlerine yardıma koşmuş ise de, Birinci Dünya Harbi bittiği için Türk kuvvetleri kardeş Azerbaycan’ı Harbin galibi olan İngilizlere bırakmak mecburiyetinde kalmıştı.

Bu acı gelişmeden sonra Türk halkı Anadolu’da varlığını korumak için bir Milli Mücadele başlatarak istiklalini korumaya çalışmıştır. Bu yıllarda iki kardeş ülke arasındaki ilişkileri yazdığım **“Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi”**nde anlatmıştım. Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, iki kardeş Türk halkı arasındaki ilişkileri kimler kuvvetlendirdi? Burada, şu gerçeği hemen belirtmeliyim ki, iki kardeş ülke arasındaki ilişkileri her iki ülkenin yetiştirdiği aydınlar geliştirmiştir. Fakat birbirinden kıymetli o ulu âlimlerin içinde Azerbaycan’ın yetiştirdiği yiğit evlatları biraz daha ağır basmıştır. Bu gerçeğin bilinmesini isterim.

Azerbaycan’ın Bolşevik kuvvetleri tarafından işgal edildiği günlerde Anadolu’da Türk halkı istiklalini koruma mücadelesi verdiği için Azeri kardeşlerine pek yardımcı olamamıştır. Sadece Atatürk, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün korunması için büyük gayret sarf etmiş ve bunda da başarılı olmuştur.

Mustafa Kemal Paşanın gayretleri sonucu Nahcivan ve Karabağ Azerbaycan’ın milli sınırları içinde kalmıştır.

Buna mukabil, başta Azerbaycan halkı olmak üzere, Türkistan Türkleri ve Hindistan Müslümanları Türk milletinin Anadolu’da verdiği Milli Mücadeleye, bütün olumsuz şartlara rağmen, maddi ve manevi desteklerini esirgememişlerdir.

Yukarıdaki iki somut olayın dışında olan bir gelişme olmuştur ki, o da Türk halklarının kardeşliğini ortaya koyan, onların ortak bir tarihe, dile ve kültüre sahip olduklarını anlatan ulu âlimlerin varlığıdır. İşte bu âlimlerin içinde Azerbaycan’ın yetiştirdiği evlatları ayrı bir öneme sahiptir. Bütün Türk dünyasının kıymetli aydınlarını tetikleyen ise Kırım’lı bir Türk olan Gaspıralı İsmail Bey olmuştur. Türk halklarının hem dini konularda, hem de bütün bilim dallarında iyi yetişmeleri gerektiğini savunan, Usul-ü Cedit Mektepler ve Usul-ü Cedit Medreseleri ile eğitim alanında büyük reformun öncülüğünü yapan Gaspıralı İsmail Bey, bütün Türk halklarının **“Dil’de, İş’de ve Fikir’de Birlik”** halinde olmalarını istemiştir ki, bu isteğe en çok desteği de Azerbaycan’ın yetiştirdiği ulu evlatları vermiştir. Peki, bu ulu fikir adamları kimlerdir? İzin verirsiniz bunların önde gelenlerinden bazılarını ve verdikleri mücadeleleri anlatmak istiyorum.

O dönemde Azerbaycan halkının sinelerinden çıkan Ali Merdan Topçubaşı (1862-1934), Hüseyinzade Ali Bey Turan (1864-1942), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ve Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), hem Azerbaycan’da, hem de Türkiye’de Türklük şuurunun gelişmesine en büyük katkıyı yapan kişiler olmuşlardır. Rus idaresinde yaşayan Türklerin hak ve özgürlükleri için Gaspıralı İsmail Bey’e en büyük desteği Ali Merdan Topçubaşı vermiştir. Hüseyinzade Ali Turan ise, yazdığı “Türkler Kimlerdir” adlı meşhur yazısının ardından “Türk halklarının Türklüğünü, İslamiyeti ve Batı Medeniyetini daha iyi öğrenmelidir” konularında başlattığı kampanya ve bu konuda ortaya koyduğu gerçekçi görüşler bütün Türk aydınları arasında büyük yankı yapmıştır. Nitekim bu fikirler Kazanlı bir Türk aydını olan, Türkiye ve Fransa’da tahsil yapan Yusuf Akçura (1876-1935) ile Türkiye’de Ziya Gökalp (1876-1924) tarafından hararetle benimsenmiş ve bu konuda güzel kitaplar yazmalarına neden olmuştur. Ahmet Ağaoğlu ise Azerbaycan ve Türkiye Türklerine yönelik düşmanca davranan çevrelere karşı büyük mücadele veren ve bu maksatla kurduğu “Difai”

teğmen ve subay olarak emekliye geçen en genç subay olan, en yüksek tahsili yapan ve İstanbul Üniversitesinde Hukuk Profesörü olarak vazife yapan Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye Azerbaycan kardeşliğine katkısı büyük olmuştur. İlk Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında büyük emeği geçen ve istiklalin ilanından sonra "Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez" haykırışı ile Azerbaycan halkının istiklal aşkını canlı tutan bir insandı.

Yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Türk dünyasının kıymetli evlatları olan bu insanların bir kısmı ile kuzey Türkleri arasında yetişmiş ve sonraları Türkiye'ye yerleşmiş olan Yusuf Akçura ile Sadri Maksudi Beyler, Türkiye'deki aydınlarla birlikte önce Türk Ocakları'nı kurmuşlar ve sonra da Türk Yurdu dergisini çıkarmışlardır. Yazdıkları yazılarla hem bütün Türk ülkelerinin haklarını korumaya çalışmışlar, hem de Anadolu Türklerinin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde verdiği Milli Mücadeleyi desteklemişlerdir. Bu kıymetli insanların Türk Yurdu dergisinde yazdığı yazılar bugün dahi genç nesillere ilham kaynağı olacak kalitededir.

Türk Milli Mücadelesini arkadaşları ile başaran ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Gazi Mustafa Kemal Atatürk, bu ulu âlimlerin fikirlerinden büyük ölçüde faydalanmıştır. Nitekim Atatürk, Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu'nu kurarken bu aydınların fikrini de almıştır. Kısaca, bu kıymetli aydınlar, Atatürk'ün Dil, Tarih ve Kültür siyasetinde yardımcı olmuşlardır. Bütün maddi varlığını Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu'na bırakan Atatürk'ün tek isteği bu kurumların bütün Türk halklarının tarihlerini araştırmasını, dünya kültür ve medeniyet âlemine Türk halklarının katkılarını ortaya koyan çalışmalar yapmalarıdır.

Yukarıda bahsettiğim ünlü fikir adamlarının haricinde Azerbaycan'dan Türkiye'ye göç eden kıymetli hocalarımız ve aydınlarımız da olmuştur. Bu kıymetli insanlar da, Rus ve Sovyet baskısına dayanamayarak Azerbaycan'ı terk edip ikinci vatanları olan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu gelen hocalar içinde şahsen tanıdığım ve kendilerinden Türk dünyası hakkında çok şeyler öğrendiği rahmetli Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ile Prof. Dr. Muharrem Ergin'den kısaca bahsetmek isterim. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu,

Onu bizlere en çok sevdiren eseri **“Orhun Abideleri”** adlı çalışması olmuştur. Bu iki kıymetli dil ve edebiyat hocasının haricinde Türkiye’ye gelen Azerbaycan aydınları, Azerbaycan hakkında çıkardıkları dergiler ve neşrettikleri kitaplarla Azerbaycan’daki gelişmeler hakkında Türk halkını bilgilendirmişlerdir. Bahsettiğim bu güzel insanların çoğu maalesef Azerbaycan’ın 1991’de yeniden istiklalini kazandığını ve bu istiklalin ebediyete kadar korunacağını göremeden aramızdan ayrılmışlardır.

Bu güzel çalışmayı yapan iki kıymetli meslektaşına gelince: Prof. Dr. Aygün Attar ile Doç. Dr. Sabahattin Şimşir, kendi çalışma sahalarının uzmanı olarak Türkiye’ye ve Azerbaycan’a faydalı hizmetler vermektedirler. Burada yakından tanıdığım Prof. Dr. Aygün Attar hakkında birkaç cümlelik de olsa bilgi vermek isterim. Kendisi bu çalışmayı yapmak için yanıma geldiğinde onun nasıl çalışma azmi ile dolu olduğunu görmüştüm. O, yukarıda anlattığım şahsiyetler gibi, hem Azerbaycan için, hem de Türkiye için çalışan örnek insanlardan birisidir. Pek eser veren Prof. Dr. Aygün Attar, bugün Giresun Devlet Üniversitesi’nin Rektörlüğünü başarıyla yapmaktadır. Bir zamanlar hocası olduğum için kendisiyle gurur duyduğumu belirtmeliyim.

Doç. Dr. Sabahattin Şimşek’i yakından tanımamakla beraber yaptığı çalışmanın oldukça başarılı olduğunu söylemeliyim. Genç meslektaşımızın Türk dünyasına olan ilgisi ise ayrıca memnuniyet vericidir. 1920-1991 arasında Türkiye’ye göç etmek zorunda kalan Azeri dostlarımızın çektikleri sıkıntıları ve Türkiye’de yaptıkları başarılı çalışmaları dile getiren Sabahattin hocanın çalışmalarının devamını getirmesini dilerim.

Prof. Dr. Mehmet SARAY

**1830-1930 Yılları Arasında
Çeşitli Nedenlerden Türkiye'ye
Göç Etmiş Azerbaycan Türkleri**

*Prof. Dr. Aygün ATTAR**

* Giresun Üniversitesi Rektörü.

GİRİŞ

Anadolu'nun Türkleşmesinde Büyük Göç Yolu Olarak Azerbaycan (XIX. Yüzyıla Kadar)

Anadolu Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü arasında kimliksel olarak bir ayırım yapmak olanaksız, hatta başarısız bir girişim olacaktır. Böyle bir girişim ancak coğrafi koşulları zorlayarak yapılabilir. Bunu destekler anlamda lehçe anlamında ufak ayrılmalar öne sürülebilir, doğal olarak. Ama aynı lehçe farklılıkları Anadolu'nun kendi bütünlüğü içinde de gözlemlendiğinden belirleyici olamaz. Kuşkusuz, Sovyet döneminin koşulları Azerbaycan'ın bugününü sınırlayacak bir dizi kimliksel tanımların oluşmasına yön vermiştir. Öte yandan her iki coğrafya uluslararası anlamda iki bağımsız devletin hukuki arazisi hesap edilmektedir.

Azerbaycan ve Anadolu Oğuz Türklerinin batı kanadını teşkil ediyorlar. Oğuz kimliği Eski Türk (Göktürk) ve Uygur siyasi ve etnik geleneğinin direk temsilcileri olmuşlar ve tarih sahnesinde birden fazla gözükmüşlerdir. Son dönemlerde yapılan araştırmalar İskitleri bir Oğuz oluşumu olarak tanıtmaktadır.¹ Erken Ortaçağ'da (IV-V. yüzyıllarda) Orta Kazakistan'dan Hazar ve Karadeniz'in kuzeyi boyunca Doğu Avrupa'ya kadar uzanan Türk-Ogur (Oğur) kavimlerinin de Oğuzlar olduğuna kuşku yoktur.² Bu bağlamda Çin kayıtlarında *Ting-ling*, *Kao-çe* ve *Töles* adıyla geçen kalabalık Türk kavimleri de Oğuz kimliğinin birer parçasıdır.³

İskit ve Ogur topluluklarının yayıldıkları coğrafyayı dikkate alırsak Oğuzlar'ın Anadolu ve Azerbaycan'la temaslarının çok eskilere dayandığı bir gerçektir. Bu da, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun Oğuz kimliği ile Selçuklular'dan epey önce tanıştıklarını söylemeye olanak tanır. En azından IV. yüzyıldan itibaren söz konusu bölge kalabalık Oğur/Oğuz kavimlerinin denetimi altına girmiştir.⁴ İskitler'den sonra

¹ Durmuş İ., *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993, s. 45 ved.

² Taşağıl A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ank. 2004, s. 14-15.

³ Necef E. N., *Selçuklu devletleri ve atabeyleri tarihi*, Bakı 2010.

⁴ Djafarov Yu., *Gunnı i Azerbaydjan*, Baku 1993, s. 38-62.

artık IV-V. yüzyıllarda Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Erken Oğuz siyasi oluşumları söz konusudur. Oğurlar'dan birer boy olan Sullar, Vğundurlar V. yüzyılda Kuzey Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da kendi adlarıyla etno-siyasi oluşumlar (Sula/Çola, Vanand) meydana getirmişlerdi.⁵

Müslüman-Arap yayılması bölgede Oğuz siyasal kimliğinin oluşumunu engellese de, İslam'ın ortaya çıkışına kadar Orta Doğu'da önemli sayıda Türk yerleşimlerinin olduğu inkâr edilemez. Türk nüfusunun bölgedeki gücü Sasani İmparatorluğu'nun (224-656) yaklaşık olarak son üç yüz yıllık dönemindeki siyasi olaylara Türklerin damga vurmasından da anlaşılmaktadır.⁶

Öte yandan miladi başlarından itibaren Hun Türklerinin de Azerbaycan, Doğu ve Güney-Doğu bölgesine nüfuz ettikleri tarihi kayıtlarla desteklenmektedir.⁷ Abbasi İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında Azerbaycan'da ortaya çıkan ilk Müslüman-Türk devleti Sacoğulları (879-930) Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmına da hükmediyordu.⁸ Özet nitelikteki bu bilgiler Azerbaycan ve Anadolu Türklüğünün tarih boyunca ortak bir Türk kimliğinden beslendiğini ortaya koymaktadır.

Bu açıdan Selçuklu Oğuzları'nın bölgeye gelmesi Türklük açısından yeni bir durum değildi. Selçuklu Oğuzları'nın bölgede ortaya çıkışları Müslüman-Arap fetihleriyle kesintiye uğrayan Türk-Oğur kimliksel gelişiminin yeniden başlaması anlamına gelmektedir.

1050 yılında Selçuklu Oğuzları artık Azerbaycan fethini tamamlayıp Anadolu'daki Bizans hâkimiyet alanlarına etki etmeye başladılar. Bir süre sonra İznik'e kadar uzanan geniş Anadolu topraklarında Selçuklu hâkimiyeti tesis edildi. Anadolu'nun ele geçirilmesin-

⁵ Golden P. B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006, s. 283.

⁶ Sâsânî hükümdarı Kubad'dan (V. yüzyıl) itibaren Türkler imparatorluğun askeri-siyasi denetimini ellerine almaya başlamışlardı. II. Hüsrev Perviz ile Behram Çubin arasında VI. yüzyılın sonunda giden taht savaşında koca imparatorluğun iki önemli şah adayının ordusunu Türkler ve Araplar oluşturuyorlardı. Bkz. Şeşen R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 4.

⁷ Hunlar'ın bölgeye gelişi için bkz. Djafarov, *Gunnı*, s. 11-37.

⁸ Sacoğulları hakkında bkz. Yıldız H. D., *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı: Sac Oğulları*, İstanbul 1979 (Ayrı basım).

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

de Azerbaycan bir anahtar rolünü icra etmişti. Bölgeye gelen ve burada yerleşen Türk kavimleri ve boylarının neredeyse tamamı önce Azerbaycan'da meskûnlaşmış, en azından bir süre burada dinlenmiş peşinden Anadolu'ya yüz tutmuşlardı. Bu göç akını sistemli bir mekanizmayla yürüdüğünden Anadolu'ya yerleşen hemen hemen bütün Türk boylarının kültürel belleğinde Azerbaycan izi bulunmaktadır. Türkiye Selçuklu Devletini oluşturan Arslan Yabgu'ya bağlı *Nevvakıyye* (Yıva) veya *Yabgulu* boylarının uzun bir süre Arran ve Gence'de konakladıkları dikkate alınırsa sözünü ettiğimiz bağlantı daha iyi anlaşılacaktır. Azerbaycan'daki Türk unsur uzun bir süre daha Bizans ve Haçlı orduları karşısında Türkiye Selçukluları için insan ambarı teşkil etmiştir.⁹

Selçuklu Oğuz hakimiyeti Azerbaycan ve Anadolu'nun merkezi Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157) denetiminde birleşmesi anlamına geliyordu. İmparatorluğun denetiminde olan diğer coğrafyalarla kıyaslandığında bu iki bölgenin bağları daha sıklık ve zorunluluk teşkil etmişti. Bu bağlar siyasi olmanın ötesinden kültürel, hatta inançsal değerlerle de örtüşmekteydi. Türk Halk İslam'ını oluşturan akımlar (Kalenderlik, Mevlevilik gibi) uzun bir süre her iki coğrafyada geçiş teşkil etmişlerdi.¹⁰ Bu bağlılık kültürel anlamda da korunmuştur.¹¹

Moğol istilasını Anadolu'daki Türk unsurunu bire yüz artırdı. Moğol siyasi nüfusuna düşman Harezm siyasi kimliğini destekleyen kalabalık Türk kitleleri Harezmşah Alaeddin Muhammed'in feci mağlubiyeti ardından kitleler halinde Orta Asya'dan ayrılıp Horasan üzerinden önce Azerbaycan'a, buradan da Anadolu'ya göç etmişlerdi. Söz konusu tarihte ünlü Harezmşah dönemi tarihçisi en-Nesevî göçlerin kalabalığından Azerbacyan'ı "Türkmen yığınağı ve Türkmen denizi" adlandırmaktadır.¹²

⁹ Bu dönemde Azerbaycan'daki Türk unsurunun aktifliği hakkında bkz. Bilgili A. S., "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", Türkler Ansiklopedisi, Ankara 2002, c. V, s. 22.

¹⁰ Bu konuda İ. Melikoff ve A. Y. Ocak'ın yayınlanmış çok sayıdaki çalışmalarına bakılabilir.

¹¹ Buna en iyi örnek "Dede-Korkut" destanlarının her iki bölgede de geniş olarak yayılmasıdır.

¹² Togan A. Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 199.

AYGÜN ATTAR

Moğol-Türk devletçiliğinin bir parçası olan İlhanlılar'ın ortaya çıkması Azerbaycan ile Anadolu arasındaki bağları daha da kuvvetlendirmişti. Merkezi Tebriz olan Hülegüler ulusunun oluşturduğu İlhanlı Devleti (1258-1359) Selçuklu İmparatorluğu'nun topraklarının ufak eksikliklerle tamamını elinde bulunduruyordu. Bu, Azerbaycan ve Anadolu'nun Büyük Selçuklular'dan sonra ikinci kez tek bir siyasi kimlik altından birleşmesi anlamına geliyordu. İlhanlı tarihi boyunca devletin bütün askeri, siyasi ve kültürel yükünü de bu iki coğrafya çekmiştir.¹³

Moğol egemenliğinin bir dizi olumsuzlukları dikkate alınmazsa İlhanlı dönemi bugünkü Azerbaycan ve Türkiye anlayışının çıkış noktası hesap edilmelidir. Zira bu dönemde Oğuz Türkçesi egemen biçimde bölgeye yerleşti ve devlet dili olmanın yanı sıra kültür diline dönüştü. Anadolu'nun göbeğinde yaşayan ve dilimizin ilk divanlarından birini oluşturan Kadı Bürhaneddin bu ortak dilin ilk temsilcisidir. İmadeddin Nesimî'nin hurfi tebligatı yürüten şiirleri tüm engeller rağmen her iki bölgenin insanların dilinde ezberden söylenilirdi. Aynı şekilde Yunus Emre, onun şeyhi Taptık'ın hatırasına her iki bölgenin insanları tarafından birden fazla mezar yapılmıştı.

Moğol egemenliği sonrasında yeni bir Anadolu anlayışı ortaya çıktı. Bu "*Uç Anadolu*" idi.¹⁴ Moğol denetimini kabul etmeyen Türkler Bizans'la hudut bölgelerde yerleşerek bu anlayışın ortaya çıkmasına yol açmışlardı. Uç Anadolu anlayışı daha Selçuklular döneminde Bizans'la sürdürülen gazalar sonucunda ortaya çıksa da İlhanlı döneminde yeni bir anlam kazanmıştır.

Selçuklulardan Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'da merkezi otoriteyi oluşturduğu döneme kadar Azerbaycan ile Anadolu coğrafyasında Türkler devamlı yer değiştiriyordu ve sadece kavimsel anlamda değil kültürel ve dinsel anlamda da her iki bölge arasında sınırsız bir iletişim söz konusuydu. Moğol istilası ve devamında Türkiye Selçuklu Devletinin süratle çözülüp İlhanlılar'ın bir vassalı haline

¹³ İlhanlı dönemi her iki bölgenin siyasi konumu hakkında bkz. Sümer F., "*Anadolu'da Moğollar*", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara 1969, c. I, s. 1-147.

¹⁴ Uç anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Köprülü F., *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1994 (5. Bsk.), s. 73-77.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

gelmesi bölgede Selçuklu tahtı iddiasıyla bir dizi Beyliğin ortaya çıkmasına yol açtı. Öte yandan XIV. yüzyılın 30'lu yıllarında İlhanlı Devleti'nin sükûtuyla Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da da siyasi dengeler değişti. Moğol baskısı yüzünden süren yaklaşık bir asır suskunluktan sonra Türkmenler yeniden tarih sahnesine çıktılar. Azerbaycan'da (İran ve Horasan'da buraya dâhil olmakla) Celayirli, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin birbirleriyle kavgaları sonucunda sırasıyla peş peşe bölgenin denetimini ellerine geçirip merkezi otoriteyi oluştursalar da, Anadolu'da beyliklerin çekişmesi XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı egemenliğinin bölgede tam pekişmesine kadar devam etti.

Türkiye Selçuklularının çözülmesiyle Anadolu'da çok sayıda beylik ortaya çıktı. Karamanlı, Germiyanlı, Denizli, Eşrefoğulları, Hamidoğulları, Menteşe, Saruhanoğulları, Alaiye, Karasi, Aydınoğulları, Candarlı, Pervaneoğulları, Çobanoğulları, Sahib Ata-oğulları, Tacüddinoğulları, Eretna, Kadı Bürhaneddin Ahmet Beyliği, Dulkadirli, Osmanlı, Ramazanoğulları vd.¹⁵

Batı ve Merkezi Anadolu topraklarını paylaşmışlardı. Bunlar arasında Karamanlılar gibi güçlü beylikler de bulunuyordu. Adı geçen beyliklerin hemen hemen hepsi Türkiye Selçuklu tahtına talipti ve kendilerini bir biçimde Al-i Selçuklu ailesine bağlıyorlardı. Benzer iddia Osmanlılar için de söz konusuydu ve diğerleri gibi geleneksel Türk inanç sisteminden besleniyordu.

Emir Timur'un ortaya çıkışı sırasında Doğu Anadolu ile Azerbaycan Celayirli-Karakoyunlu-Akkoyunlu boylarının denetimindeyken, Batı ve Merkezi Anadolu üç beyliğin üstünlük savaşına sahne oluyordu. Bunlar Karamanlı-Osmanlı ve Kadı Bürhaneddin Ahmet Beyliği idi. Kadı Bürhaneddin ile Karamanlılar'dan farklı olarak Osmanlılar geleneksel Türk egemenlik alanının dışında, epeyce uçta ortaya çıkmışlardı. Ama Osmanlı güçlü Anadolu beyliklerini teker teker ortadan kaldırırken diğer taraftan Anadolu beyliklerinin geleneksel boy-askeri aristokratisini de yıkarak yerine yerleşik-kurumlaşmış bir yapı

¹⁵ Ana hatlarıyla Anadolu beylikleri hakkında bkz. Uzunçarşılı İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988 (4.bsk.), s. 1-179.

oluşturdu. Osmanlı kendi imparatorluk anlayışını Selçuklu-İslam ve Bizans yapısı üzerinde inşa ederken, yarı-göçebe beylik düzenine sahip Türkmenler'in bu yapıyı kabul etmedikleri biliniyor. Bu durum, Anadolu'da uzun bir süre Osmanlı idaresini beğenmeyen Türkmenler arasında huzursuzluk oluşturmuştu. Bu huzursuzluk Anadolu ile Azerbaycan arasında Türklerin yer değiştirmesine yol açmıştır.¹⁶

Selçuklu ve Moğol istilası sonrasında Anadolu'ya yerleşmiş olan Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekeli, Dulkadır, Turgutlu, Varsak gibi büyük Türk boyları Osmanlı yönetimini sorunsuz kabul etmedikleri gibi, özellikle bu boyların Osmanlılar karşısında yenilen aristokratik güçleri Azerbaycan'a yönelerek burada Akkoyunlular çevresinde toplanmışlardı. 1473 yılında gerçekleşen Akkoyunlu-Osmanlı Otlukbeli savaşı bir anlamda Anadolu'da Osmanlı egemenliğini kabul etmeyen bu Türk boy-aristokratlarının kıskırtmalarının sonucuuydu.¹⁷

Akkoyunlular'ın ortadan kalkması ve yerini Kızılbaşlar'ın alması iki bölge arasında tekrar nüfus kaymalarına neden oldu. Bu defa Anadolu'daki Türk-Halk İslam inancından (*heterodoks*) beslenen Türk boyları Safeviler'in safında yer almış ve Osmanlı rejiminden kaçarak I. Şah İsmail'in başlıca askeri gücünü oluşturmuşlardı.¹⁸ Öte yandan Akkoyunlu döneminde Azerbaycan, Irak-i Acem, Irak-i Arab, Fars bölgesinin sünni bürokratik ve ilmiye sınıfı bölgeyi terk ederek Osmanlı ülkesine akın etmiştir. XVI. yüzyılın başında Osmanlı çevresinde Azerbaycan'dan gelmiş büyük bir ulema kesimi bulunuyordu. Bu kesim Osmanlı kimliğinin oluşumunda ciddi rol oynamışlardı. Tarihi kayıtlarda Osmanlı din-bürokratik ve ilmiye çevrelerinde "Şirvani", "Tebrizi", "Erdebili" ve d. künyeli ailelerin ve insanların varlığı buna işrattir. Bunlar arasında ez-Zühri Şirvani ailesinin adı özellikle belirtilmelidir. Bunlardan Şeyh Ekmeleddin Ali ibn İbrahim ibn Muhammed ez-Zühri Şirvani (öl. 1706) Hanefi mezhebinin tanınmış fıkıh ve tasav-

¹⁶ Bu hususta bkz. Mustafayev Ş., *Selvugilerden Osmanlılara: XI-XV yüzyıllarda Anadolunun türk mühitinde etnosiyasi prosesler*, Bakı 2010, s. 173-190.

¹⁷ İbn Kemal, *Tevraih-i Al-i Osman*, VII. Defter, haz. Ş. Turan, Ankara 1991 (2.bsk.), s. 325, 329-330, 351.

¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sümer F., *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999 (2.bsk.), s. 15-56.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

vuf âlimiydi ve kendisi de Nakşibendi şeyhi idi.¹⁹ Yine bu aileden Şeyh Muhammed ibn Ali ibn İbrahim ez-Zühri Şirvani Şeyh Ekmeleddin'in oğlu idi ve bizzat Osmanlı sarayı tarafından Medine müftüsü tayin edilmişti. O, 21 Mart 1766 yılında Medine'de vefat etmişti.²⁰ Şeyh Ali ibni Muhammed ibn Ali ez-Zühri Şirvani de aynı aileye mensuptu züht, ilim ve vera sahibi olarak bilinir ve Medine ulemasının başında yer almıştır.²¹ Bu ailenin bir diğer temsilcisi Şeyh Cemaleddin Yusuf ibn İbrahim ibn Muhammed ez-Zühri Şirvani de Osmanlılar tarafından Medine müftüsü olmuştur.²²

Osmanlı uleması, bürokrasi ve ilmiyesi arasında sadece Şirvanlı bilginler yer almamıştı. Şirvanlı bilginler dışında Safevilerin katı Kızılbaş-Şii rejiminden kaçan çok sayıda bilgin de Osmanlı sarayı çevresinde toplanmışlardır. Bunlar arasında şeyhülislam görevini icra etmiş ilim adamları da bulunuyordu. Buna en iyi örnek Tebrizli Şeyhülislam Seyit Feyzullah Efendi'dir. O, ilk defa 1688 yılında 18 günlüğüne bu görevi icra etmiş, ama 1695-1703 yılları arasında ikinci defa şeyhülislam olmuştur. Dikkati çeken bir diğer husus ise 175 Osmanlı şeyhülislamlarından üçü onun mensup olduğu aileden çıkmıştır.²³

Bürokrasi alanında görev yapan Azerbaycan'dan gelmiş olan bürokratlar da bulunuyordu. Bunlardan en önemlisi Berde kökenli Mevlana Muhyeddin Muhammed ibn Muhammed ibn Muhammed el-Henefi Berdei idi. Bu zat, Sultan Yavuz Selim (1512-1520) tarafından İstanbul'da saray memurlarının hazırlayan kurumun başına atanmıştır. Şairlik özelliği de bulunan bu zatın yazdığı bir kasideyi I. Selim çok sevmiş ve Mevlana Muhyeddin'e 300 altın eşrefi, bir samur kürkü ve her üç aydan bir 80 akçe verilmesini emretmişti.²⁴ Onun

¹⁹ Muhammed Halil el-Muradi, *Sülukü'd-Dürer fi Ayanü'l-Karni's-Sani Aşar*, Beyrut 1997, c. II, s. 5.

²⁰ *Aynı eser*, s. 104.

²¹ *Aynı eser*, s. 24.

²² *Aynı eser*, s. 215.

²³ Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmanlı*, haz. N. Akbayer, İstanbul 1996, c. II, s. 533-534, c. VI, s. 1760.

²⁴ Nesirov E., *Orta esrlerde yaşamış Azerbaycanlı alimler (fegihler, müfessirler, müheddisler, mütekellimler, raviler, gariler...)*, Bakı 2011, s. 84.

AYGÜN ATTAR

evlatlarından Şemseddin Hamdi de “Berdei-zade” namıyla Osmanlı sarayında ün yapmıştır.

Osmanlı sarayında Azerbaycan’dan gelmiş olan büyük bir şair sınıfı bulunuyordu. Hatta bunlar uzun bir süre Osmanlı divan şiirini kendi tekellerinde bulundurmışlardır. Öte yandan Osmanlı sarayında bu şairlere büyük saygı duyuluyordu. Bu durum çoğu zaman Anadolu kökenli şairler tarafından kıskançlıkla karşılamıştır. Osmanlı sultanlarının birçoğunun şair olmasının dabunda etkisi büyüktür. Azerbaycan’dan gelen şairlere Osmanlı çevresinde genelde “Acem şairleri” adı veriliyordu. Burada Acem “Safevi ülkesi” anlamındadır. Anadolu şairlerinden Leli, bu acem şairlerinin Osmanlı’daki durumunu böyle açıklıyor:

Acemin her biri kim Ruma gelir,

Ya vezaret, ya sancak uma gelir.

Bir diğer Osmanlı şairi Mesihi ise Acem şairlerine Osmanlı sarayında duyulan hayranlığı şöyle aktarıyor:

Mesihî, gökten insen sana yer yok,

*Yürü var gel Arabdan, ya Acemden.*²⁵

Osmanlı resmi tarihçiliğinin kurucusu olarak bilinen Hoca Saadeddin Efendi de Azerbaycan Türklerindendir. Babası Hasancan Akkoyunlu sarayının ilmiye sınıfına mensuptu, Safeviler’in işbaşına gelmesi sonucu Osmanlı sarayına sığınmıştır. Hoca Saadeddin Osmanlı tarihçiliğine merkezîyetçi-saray bakış açısını getirmiş ve Osmanlı tarihinde devlet kimliğini ön plana çıkararak, kendinden önceki geleneksel Osmanlı tarihçiliğini de keskin biçimde eleştirmiştir.²⁶ Aşırı Kızılbaş düşmanlığı Hoca Saadeddin tarihçiliğinin iki devlet arasında onarılmaz yaralar açılmasına da neden olmuştur. Türk kökenli olduğu halde Hoca Saadeddin Efendi kendini genel “İran” kimliğinin²⁷ bir parçası

²⁵ Necef E., “Şair ve iktidar: ezemelli şairlerin behişş mübarizesi”, 313 Dergisi, No. 4 (19), ağustos 2011, s. 13.

²⁶ Hoca Sadreddin Efendi’nin kaleme aldığı Osmanlı tarihi için bkz. Hoca Saadeddin Efendi, *Tacü’t-Tevarih*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, c. I-IV.

²⁷ Burada “İran” kimliği etnik bir anlam ifade etmiyor. Bu kimlik geleneksel ve efsanevi İran hükümdarları çevresinde oluşturulmuş bir dünya devletçilik anlayışının temsilcisi olarak görülüyordu. Bu “İranlı” olgusu Sasani, Abbasi,

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

olarak görmekte Osmanlı'yı kozmopolitan bir kimlik içinde sunmaktaydı. Çok milletli ve çok dinli imparatorluk sisteminin, kozmopolitan düşüncenin Osmanlı bürokrasisinde en belirgin simasına dönüşen Hoca Saadeddin Osmanlı geçmişine de adeta savaş açmış ve kendinden önce Osmanlı tarihçilerini "basit ve taraflı" olmakla suçlamıştır: "Osmanlı tarihini yazmaya girişen bazı akılsız Türkler, hums vergisinin alınmasını bidat olarak değerlendirmiş ve böylece Kara Rüstem'in (Osmanlı sadrazamı – A.A.) ilk defa zulmün yolunu açtığını yazmışlardır. Bu nedenle de ulemaya laf etmişlerdir. Din bilgilerinin paklığı o, kötü niyetli Türklerin sözleriyle kirlenilemez".²⁸

Hoca Saadeddin ve onunla aynı bakış açısını paylaşan "acemler"in²⁹ Osmanlı anlayışının XVI. yüzyılda tam olarak oluşumunda etkili olmuşlardır. Bu durumu Lord Kinross şöyle tanımlamaktadır: "Bu süreç II. Murad'ın döneminde eski tabakanın yerini alacak yeni ve daha aktif bir idari-memur sınıfı meydana geldi. Sultan Fatih Mehmet döneminde bu sınıf nüfuzunu artırarak büyüdü ve devlette egemen kesime dönüştü. Bu kesim eski soy aristokrasiden veya Türk beylerinden farklı olarak üstünlükleri babadan oğla devredilen bir kesim değildi, bir memur kesimiydi."³⁰

Büyük Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu gibi siyasi ve farklı etniksel uzantıları kendinde birleştirerek, tümünden etnik kimliğinden sıyrılmış ve kozmopolitan bir dünya görüşüne dönüşmüştür. Şerri anlamda ulemayı, siyasi anlamda devleti tek ve doğru belirleyici kabul eden bu kimlik büyük ölçüde devletçidir ve resmi iktidar kimliğini yansıtmaktadır.

²⁸ "Tavarih-i Osmaniyye tedvinine teseddi iden bazı atrak-i bi-idrak hums tayinini şenayi-i bid'etden zann idüb Kara Rustam sitem terigi ile ihtira itmişdir deyü yazmışlar ve bu rahgüzardan ulemaya atale-i lisan itmişlerdir. Zeyl-i ü'zmet-i ulema-i din ol asl-i bed-asl atrak lisanı ile napak olamaz" – Hoca Saadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c. I, s. 75.

²⁹ XVI. yüzyıl'da Osmanlı sarayında "Acem" kimliği adeta elit kesimi ifade ediyor olmuştur. Azerbaycan ve genelde İran'ın çeşitli bölgelerinden gelen, genelde Türk dilliydi, ama Farsça'yı da iyi bilen bu kesim, kendini üstün ve egemen tabaka olarak görüyordu. Örneğin, Farsça yazmak bir kültürel üstünlük gibi görülürdü. Osmanlı imparatorluk kimliğine dönüşmek yolunda bu kimliği benimsemiş ve bunun etkisinde bir "Osmanlı" anlayışını oluşturmuştu.

³⁰ Lord Kinross, *The Ottoman Centuries. The Rise and Faal of the Turkish Empire*, New-York: Morrow Quill Paperbacks, 1977, s. 147.

Kuşkusuz bunda “Turan” kimliğini eline geçiren I. Şah İsmail’in uyguladığı politikaların etkisi büyüktü. Bölgedeki miras haklarından kopmak istemeyen Osmanlılar, Kızılbaşlar karşısında bir anlamda “İran” kimliğini savunmak zorunda kalmışlardır. XVI. yüzyılda çok sayıda Farsça ve Arapça sözcüğün bu yolla dile katılımından dolayı “Osmanlı lisanı” kendi nihai biçimini almış ve geleneksel Anadolu Türkçesi’nden epey uzaklaşmış ve bir saray diline dönüşmüştür. Başlarda “acemler”in etkisiyle Osmanlı sarayında Farsça yazmak bir kültürel üstünlük olarak görülürken,³¹ Farsça’nın sonraki kuşak Osmanlı ilmiye sınıfı tarafından iyi bilinmemesi nedeniyle Farsça yerini Osmanlıca’ya bırakmıştır.³²

Tüm bu siyasi farklılıklara rağmen Anadolu ile Azerbaycan arasında halk düzeyinde ilişkiler normal akarında devam etmiştir. Örneği, Osmanlı’nın Çukurova bölgesinde yürürlüğe soktuğu yerleşme yasasına muhalefet eden ve Şah Kulu isyanı nedeniyle 15.000 Tekelü Safevi ülkesine göç etmiş ve Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde meskun olmuşlardır.³³ Bunun gibi, Safevi yönetiminden memnun olmayan bazı Türk boyları da Azerbaycan’daki yurtlarından ayrılıp Osmanlı topraklarına iltica etmişlerdir. Örneğin, Safevi hükümdarı Şah I. Abbas, Osmanlı ülkesine gitmek isteyen Karacadağlılar’ın ve Karabağlılar’ın bir çoğunu cezalandırmıştı. Hatta Osmanlı’ya kaçan Türk boylarından Otuz İki, Kazak ve Şemseddinlü boylarının bazı oymakları “dönük” adlandırılmıştı.³⁴

Tüm bunlar idari, dini ve ideoloji etkenlerin resmi düzeyde etkili olduğunu iki ülke halkı arasında bağlayıcı olmadığını ve Türk oymakları Safevi-Osmanlı arasındaki siyasetin rengine bakılmaksızın

³¹ Mustafa Ali bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Olmak istersen itibara mahal

Ya Araptan, yahud Acemden gel – Gelibolulu Mustafa Ali, *Meva’idü’n-Nefais fi-Kavaid’ül-Mecalis*, Hazırlayan: M. Şeker, Ankara 1997, s. 142.

³² Örneğin, Farsça bilmediği için Türkçe yazmak zorunda kaldığını söyleyen şair Kemal “*bu türki dilin farisi gibi ter gıl*” derken Sultan II. Beyazıt’a sunduğu “Fırsatname”, “Suz-name” ve “Salatin-name” eserlerini Osmanlıca kaleme almış ve Farsça bilmediği için de onun eserleri Osmanlı sarayında pek ilgi uyandırmamıştır.

³³ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu*, s. 33.

³⁴ *Aynı eser*, s. 153.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

eskisi gibi Azerbaycan'dan Anadolu'ya ve tersine yer değiştirmektedirler. Öte yandan göç eden bu boylar gittikleri bölgede iyi karşılanıyorlardı. Örneğin, Erzurum-Pasin arasında oturan ve muhtemelen Türk-Moğol karışımı olan Mukaddemliler yurtlarından ayrılarak Kızılbaş ülkesine gelmiş ve Marağa'da yerleşmişlerdir. Bunlar daha sonra Marağa'da ortaya çıkacak Marağa Hanlığının hakim boyu olmuşlardı.³⁵ Bu karşılıklı yer değişimleri Safevilerin sonuna kadar (XVIII. yüzyılın ortalarına) devam etmiş, yer değişimleri özellikle Osmanlı-Safevi sınır bölgelerinde daha etkin olmuştur.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında göçlerin hızında büyük düşüş kendini göstermektedir. Bunun nedeni XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın, XVII. yüzyıldan itibaren (özellikle Şah I. Abbas'la birlikte) uyguladıkları iskan siyaseti idi. Göçebe Türk kitlelerini toprağa bağımlı hale getiren bu iskan siyaseti bölgesel göçleri azaltmış ve Türk boylarını büyük ölçüde göçebe yaşam tarzından vazgeçirerek kendi yurtlarına bağımlı hale getirmiştir. Kuşkusuz burada, özellikle Avrupa'nın etkisiyle dünyada değişen yaşam anlayışının ve sosyo-siyasi ve ekonomik koşulların da etkisi inkar edilemez. Nitekim Osmanlı başından beri, Safeviler ise Şah Tahmasib'la birlikte Avru-pa'da gelişmekte olan siyasi koşulların farkındaydılar ve diplomatik-ticari yollardan Batı dünyasına bağlanmışlardı.

Bölgesel göçleri XIX. yüzyılın başlarından itibaren tetikleyen etken Rus işgali olacaktır. Buna rağmen, Rus işgali sırasında Kuzey Kafkasya, Balkanlar ve Kırım'dan farklı olarak Azerbaycan'dan Osmanlı ülkesine göçler geniş çaplı olmamıştır. Bunda, Rus işgali altına giren Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık rejimi tarafından bir imparatorluk bölgesi olarak algılanmasının etkisi inkar edilmez.

³⁵ Aynı eser, s. 154.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kafkas Göçleri'nin Başlıca Etkeni Gibi Rus İşgali

Göç anlayışı eski çağlardan günümüze epey değişime uğramıştır. Eski çağlardan Modern çağ'ın sınırlarına kadar (XVII-XVIII. yüzyıla kadar) insan toplulukları da doğadaki diğer canlılar ve cansız (kuşlar, hayvanlar; hatta maddi unsurlar sermaye, mallar, teknolojiler) varlıklar gibi yer değiştirerek, bir yurttan ötekine göç ederek yaşamışlardır. Yerleşme unsurunun medeniyetin başlıca belirleyicisi haline gelmesi oldukça çağdaş bir anlayıştı ve göçebe oldukları için eski ve orta çağların insanlarını bu anlamda kültürsüz olarak görmek aşırı radikal bir tutum olacaktır.

Devletler hukuku anlayışının pekişmesiyle sınırların değişmesine yol açan gelişmelerle birlikte el değiştiren topraklarda yaşayan insanların durumunu belirleyen kuralların konulması da zorunluluk haline almıştır. Zamanla bu "azınlık" kavramının şekillenmesine yol açmıştır. Buna göre, el değiştiren topraklarda yaşayan topluluklar yeni devletlerine düşmanca davranmamak için bir takım kültürel ve dinsel ayrıcalıklara sahipti. 1789 yılı Fransız Devrimi'yle birlikte göçerilik anlayışının da belirli ölçüde sınırlarının çizilmesi de dikkati çekiyor. Daha yakın dönemlerde geçerlilik kazanan "göç" tanımını göz önüne alacak olursak, genel anlamıyla birey olarak insanın ve topluluk anlamında insani kitlenin bulundukları yurtlarından, bölgelerden geçici veya temelli biçimde başka ülkelere, bölgelere gitmeleri ve orada yerleşmeleri göç olgusunu gündeme getirmektedir. Göç sırasında tanımlanmış bir iskan bölgesinden başka bir iskan bölgesine geçişi göz önünde bulundurulmaktadır.¹

Göç hareketleri ortaya çıkış nedenleri, mekanları, boyutu, süresi, yapısı, yönü ve organizasyonu bakımından ciddi biçimde farklılıklar içermektedir. Bu sebepten her göç olayının kendine özgü niteliklerinden ötürü ayrıca tanımlanması gerekmektedir. Bugün uluslararası anlamda göçün üç biçimi ön planda tutulmaktadır:

¹ Saydam A., *Kırım ve Kafkasya Göçleri, 1856-1876*, Ankara 1997, s. 1.

1. Bitişik üçüncü ülkeye yapılan kademeli, iç-dış ve deniz aşırı göç;
2. Kitlese, zorunlu, dağınık ve iskanlı göç;
3. Uluslararası boyutlu bir göç.²

Tabi bu göç biçimleri yanında bir de serbest göçler bulunmaktadır. Kişi veya grup kendi özgür iradesi ile yaşam düzeyini yükseltmek amacıyla başka bir ülkeye göç etmeye karar vermişse bu serbest göç adını alıyor. Öte yandan insanların bulundukları bölgede yaşayabilmeleri için gerekli asgari koşulların ortadan kalkması halinde yaptıkları göçler de oluyor, bu da zorunlu göç adını almaktadır.³ Göçe neden olan bu türlü siyasi etkenler dışında doğal olumsuzluklar, ilerleme ve kalkınmanın zorunlu kıldığı yer değişimleri, sosyo-kültürel etkenler de bulunmaktadır. Rus işgali sonrası Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine yapılan göçler göz önüne alındığında tüm bu nedenlerin hepsinin geçerli olduğu dikkati çekmektedir. Ama bu etkenler arasında kuşkusuz en belirleyicisi siyasi ve askeri baskılardan oluşan göç ilk neden olarak görülmektedir. Aynı dönemde İran Azerbaycan'ından Türkiye'ye yapılan göçleri göz önüne aldığımızda ise burada daha ziyade ticari, kültürel, fikri etkenlerin öncül olduğu anlaşıyor.

Rusların Kafkasya'da Yayılması

1567 yılında Rusya Çarı "Korkunç" lakabıyla ünlenen IV. İvan simdiki Kabardin-Balakar Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgeye bir saldırı düzenleyerek Rusların Kafkasya'ya yönelik işgal siyasetine başlamış olduğu bilinmektedir.⁴ Ama bu saldırı henüz imparatorluk kimliğinden uzak bulunan Moskova Knezliği (Prensliği) için bölgede stratejik bir konum edinme girişimi idi. Rusya, Altın Orda'nın boyunduruğundan kurtulduktan sonra bölgesel bir güç olarak ortaya çıkarken ilginç ve aynı ölçülerde doğal biçimde Türk Altın Orda mirasını kullanmaya başladı. Başta ünlü tarihçi Vernardski olmakla bir dizi tarihçi I. Petro'nun Rusya'nın kapılarını Batı'ya açmadan önceki dönemi Türk Altın Orda mirasına bağımlı bir Rusya kimliği içinde tasvir

² Aynı yer.

³ Aynı eser, s. 4.

⁴ Aslan C., *Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü*, Adana 2006, s. 6.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

ederler. Sovyet tarihçiliği bu bakışı önemli ölçüde değişse de L. N. Gumilev ve bir sıra tarihçi Altın Orda mirasını inkar eden Rusya tarihinin asla anlaşılmayacağını iddia ederler. Yani, Moskova Knezliği bir anlamda Altın Orda mirası üzerinde ortaya çıkmıştı. Nitekim gerek insani, gerek kültürel, gerekse de idari anlamda Rusya uzun bir süre Türk devlet geleneğini yansıtmıştı. Din ve bir ölçüde sonradan şekillenen Slavlık kimliği Rusya'yı Türk devlet geleneklerinden ayırsa da, Rus asilzadelığının ana unsurunu teşkil eden Türk kökenli boyarlar Çarlık rejimin sonuna kadar kendi kimliklerini unutmadılar.

Öyle anlaşıyor ki, Çar IV. İvan'ın Doğu (İdil-Ural) ve Güneye (Kuzey Kafkasya) ilerlemesinde kendini Altın Orda'nın birinci dereceli varisi olarak görmesinin de etkisi büyüktür. Ama Batılılaşma etkisi altına giren ve Slav-Avrupa değerleriyle bütünleşmiş bir Rusya anlayışının ortaya çıkmasından sonra Moskova yönetimi bu yayılımı bir işgalcilik ve sömürü siyasetine dönüştürdü. Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma öncülüğüyle yürütülen bu siyaset Rusya İmparatorluğu varlığının doğmasına yol açarken, ortaya çıkan bu imparatorluğun denetimindeki toprakların gerçek sahipleri olarak görülen Türk ve Müslüman-Türkleri ikinci sınıf bir unsur haline getirmiş ve onların asimilasyonunu koşul kabul eden bir baskı rejimin oluşmasının önünü açmıştır.

1567 yılındaki girişimden 200 sene sonra Rusya işgal ve sömürü amacıyla ciddi biçimde Kafkasya'ya yöneldi. Bu anlamda ilk hedef olarak Kırım seçildi. Nitekim Kırım Hanlığı'nın Kafkasya ile Rusya arasında tampon bir bölge olarak varlığı Kırım'ı Moskova'nın ilk hedefi haline getirdi. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Osmanlı ile Rusya arasındaki Kırım Hanlığı üzerindeki nüfus mücadelesi Moskova'nın çıkarlarına uygun biçimde sonuçlandı. Bu, Kafkasya'nın kuzeyinin Azak Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş alanın Rusya'nın denetimine geçmesi ve Kafkasya'nın kuzeyden kuşatılması anlamına geliyordu. Kırım'ın elden çıkması Osmanlı'nın da uzun bir süreden sonra ciddi biçimde Kafkasya ile ilgilenmesine neden oldu.⁵

⁵ Bayraktar H., “Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 164, 2006, s. 407.

II. Katerina'nın hâkimiyeti yıllarında (1762-1796) Rusya kendi dış siyasetini adeta "Türk düşmanlığı" üzerine oluşturmuştur. Çariçe açık biçimde kendi konuşmalarında "Türklerin Avrupa ve İstanbul'dan çıkarılarak Bizans'ın yeniden kurulması için çalışmayı" ön plana çıkartmaktaydı.⁶

Rus yayılması kuşkusuz Türk devletleri kadar Avrupalı güçlerce de olumsuz karşılanmıştır. Nitekim özellikle İngilizler Ruslara karşı bölgede çetin bir rekabete giriştiler. İngiltere bu rekabette Türk Devletleri'nin safında gözüke de öncelikli olarak kendi çıkarlarını koruma amacı gütmüştür.

Rusya 1783 yılında Kırım'ı büsbütün ilhak etti. Bundan sonra Rusya Kafkasya'da ilerlemeyi kendi devlet politikası haline getirdi. İşgal altına aldığı bölgelerde ise Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetini yürürlüğe koydu. Bu siyasetini hayata geçirmek için de yerli toplumlara karşı baskı, göç ettirme, sürgün ve hatta soykırıma dahi başvurmaktan kaçınmadı. Artık XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Kırım Hanlığı ile işgal edilmiş Kuzey Kafkasya bölgelerinde Rus, Ukrayna, ve Kozak köylerinde nüfus artmaya başladı.⁷

Bu dönemde Kafkasya'nın bir anlamda hukuki sahibi Safeviler ve Osmanlılar olarak görülmüyordu. Ama 1735 yılında Safevi Devleti çökmüş, onun topraklarında yeni bir siyasal gücün temellerini atan Nadir Şah'ın ise 1747 yılında uğradığı suikast sonucu ölünce Safevi devletinin toprakları çeşitli hanlıklar arasına paylaşılmıştır. Kızılbaş Devletinin hukuki varisi olarak sahneye çıkan Kaçarlar, Afşarlar ve Zendiler arasında devam eden şiddetli kavgalar ise ancak 1795 yılında Ağa Muhammet Şah'ın bölgeyi Kaçar Devleti adı altında birleştirmesine kadar sürmüştür. Siyasi anlamda aynı dönemde daha sükunetli bir iktidar sergileyen Osmanlı ise ekonomik ve askeri olarak büyük kriz geçiriyordu. Nitekim Balkanlar'da alınan peş-peşe yenilgiler Osmanlıların Ruslar karşısında tüm kuzey hattı boyunca zayıflamasına neden olmuştur. Buna rağmen Kafkasya'da olup bitenlere Osmanlı yine de belli oranda tepki göstermeye çalışmıştır.

⁶ Hopkrik P., *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, London: Kodansha International 1992, s. 21.

⁷ Akyüz J., "Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilgi Dergisi*, sayı: 46, Yıl: 2008, s. 37-56.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

Osmanlı yönetimi Kuzey Kafkasya'da Rus gelişmesini önlemek için askeri güce sahip olmadığından diğer önlemlere başvuruyordu. Ferah Ali Paşa'nın denetiminde Kuzey Kafkasya'ya gönderilen heyet bunlardan biriydi. Nitekim Ferah Ali Paşa askeri ve siyasi kimliğinden farklı olarak bir misyoner olarak bölgeyi dolaşmış bölge toplumunun İslami kimliğini ön plana çıkararak özellikle Batı Kafkasya'da Müslümanlığın yayılmasında etkili olmuştur.⁸

Rusya'nın bölgede giriştiği işgale karşı da yerel direniş odakları ortaya çıkmaya başladı. Bu girişimleri Osmanlı da kısıtlı olanaklarıyla desteklemeye çalışmıştır. Yine Güney ve özellikle de Azerbaycan din adamlarının teşvikiyle bölgede yayılan Müridizm hareketine gizli ve ya açık destek verilmiş, Şeyh Mansur⁹ ve Şeyh Şamil'in¹⁰ savaşçıların çoğu Azerbaycan'ın kuzey bölgesinden çıkmıştır.

1801 yılında Gürcistan Rusya'ya ilhak edildi. Bu girişim Rusya'nın Güney Kafkasya yolunu açmış ve bölgenin Türk topraklarının işgali için girişimleri hızlandırmıştı.¹¹ Nitekim aynı tarihte General Sisyanov önderliğinde Rus birlikleri Kazak üzerinden Azerbaycan hanlıklarının topraklarına nüfuz etmeye başladılar.

Kuzey Kafkas Topluluklarının Göçü

Justin McCarthy'e göre, 1821-1922 yılları arasında Balkanlar'da, Kırım ve Kuzey Kafkasya'da ciddi bir baskıya maruz kalan çoğu Türk olan Müslümanların milyonlarcası hayatını kaybetmiş ve toplamda 5 milyonu Türkiye'ye göç etmiştir. Bunun başlıca nedeni ise Rusya olmuştur.¹² Fuat Dündar'ın tespitlerine göre, Ruslar her ele

⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 16.

⁹ Şeyh Mansur 1791 yılında esir alınarak Petersburg'a götürülmüş ve iki yıl sonra orada ölmüştür.

¹⁰ Şeyh Şamil'in dini ve tasavvufi olarak Azerbaycan'ın Guba ve Şeki bölgesinin tarikatlarına bağlılığı bilinmektedir. Öte yandan Şeyh Şamil'in Türk (Azerbaycan'ın Türkçe konuşan Avarlar'ından geldiği) kökenli olduğu da iddia edilmektedir.

¹¹ Tavkul U., *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Kafkasya Muhacirlerinin Balkanlardan Anadolu ve Orta Doğu'ya Sürgünleri*, BAL-TAM Türklük Bilgisi, Kosova-Priştine 2008, s. 2.

¹² McCarthy J., *Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizlik İşlemi (1821-1922)*, çeviren: B. Umar, İstanbul 1998, s. 1.

AYGÜN ATTAR

geçirdikleri bölgede Müslümanları kovup yerine Kazak ve Slavları yerleştirirken, bölgede geniş çaplı bir demografi savaşını da başlatmıştı.¹³

Rusya Kafkasya'daki genel yapıyı gözden geçirdikten sonra bölgedeki her anlamda Müslüman-Türk ve diğer Müslüman nüfusun yoğunluğu çarlık rejimini düşündürüyordu. Bu dengeyi değiştirmek Rusya'nın bölgede kalıcı olmasını sağlayacaktı. Rusya açısından bunun yolu bölgedeki Müslüman nüfusun sayısının aşağı çekilmesi, Hristiyan nüfusun çoğaltılması gerekirdi. Müslümanların sürülmesi ve Hristiyan halkların yani Kuzey Kafkasya'ya Slavların, Güney Kafkasya'ya ve sonra da Doğu Anadolu'ya Ermenilerin göç ettirilerek yerleştirilmesi Rusya açısından en uygun çözüm olarak gözükiyordu. Nitekim Rusya da daha başından beri bu yöneme başvurmuştu.¹⁴ Bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğu ilk kitlesel göçlerle karşılaştı.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilk kitlesel göç dalgası Kafkasya'dan geldi. Özellikle 1820'li yıllarda küçük çaplı gruplar halinde başlayan göçler, kısa süre sonra kitlesel bir hal almaya, 1858 yılından sonra boyutu yüz binlere ulaştı.¹⁵

Özellikle Kırım Savaşı yenilgisi sonrasında Rusya bölgedeki Müslüman nüfustan kurtulmak için devlet düzeyinde uygulamalar başlattı. Bu bakımdan Kafkasya Rus Orduları Generali D. A. Milyutin'in 1857 yılında hazırladığı "Rus ve Kazaklar'ın Yol Haritası ve Çerkezlerin Yurtlarından Sürülmesi" raporu dikkati çekiyor. General Milyutin General Baryatinskiy aracılığıyla çara sunduğu bu rapor 1860 yılında kabul edilmişti. Söz konusu raporda şöyle deniliyordu: "Dağlıları bizim uygun gördüğümüz topraklara göç ettirmek gerekir. Onları Don civarına iskan ettirmek lazımdır. Öte yandan Kafkasya'nın kuzey yamaçlarında Rus nüfusunun takviyesi gerekmektedir. Zamanı gelinceye kadar bu planı Dağlılardan gizli tutmalıyız". General Bayatinskiy'in bu rapora ilişkin kaydında bölgeye Kazak nüfusun yerleştirilmesinden ve yerel nüfusun aşamalı olarak sıkıştırılıp yurtlarından çıkarıl-

¹³ Dündar F., *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul 2011 (5.bsk), s. 46.

¹⁴ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 29.

¹⁵ Kocacık F. – Eser M., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İl Örneği)*, Zeitschrift für die Welt der Turken, sayı: 2, yıl: 2010, s. 188.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAIJAN TÜRKLERİ

masından, onları göçe zorlamak için yaşam koşullarının ağırlaştırılmasından ve bunun sonucunda onları ısrarla devletin düşmanına çevirmekten söz edilmektedir.¹⁶

Söz konusu rapor Kafkasya sürgünlerinin Rusya tarafından bilinçli biçimde yürütüldüğünü söylemeye olanak tanımaktadır. Çar II. Aleksandr'ın talimatlarına göre, Müslümanlara karşı uygulanan baskı sırasında onların Osmanlı topraklarına göç etmelerine fırsat sunulacaktır. 1858-1863 yılları arasında Kalmuk bölgesi ve Çeçenistan'daki Müslümanların göçleri gerçekleşti. Yapılan göçler sırasında Adigetler ve Abhazlar da yer alıyordu.¹⁷ Kısa sürede Karadeniz kıyılarında yer alan Taman, Tuapse, Anapa, Soçi, Suhumi ve Poti limanlarında yüz binlerce Müslüman Osmanlı'ya göç etmek için İngiliz ve Rus gemilerinde kendilerine yer arıyorlardı. Bir süre sonra aynı göçmen kitlesi Osmanlı denetimindeki Trabzon, Samsun, Sinop, İstanbul, Varna, Köstence, Kefken, Ege ve Akdeniz limanlarını doldurmaya başladı.¹⁸

Öte yandan Ruslar yerel Müslümanları göçe zorlamak için her türlü şiddet ve baskıyı tırmandırıyor ve direnişleri bahane ederek yer yer etnik temizlik gerçekleştiriyorlardı. 17 Mart 1864 tarihli İngiliz yetkili Dickson'un Russel'e yazdığı raporda şöyle deniliyordu: "Bir Rus birliğinin Sübaşı Çayı kıyısında Abazalara mahsus Tuba köyünü ele geçirmesi üzerine köy yerlileri teslim oldu ve tümü tutsak edildikten sonra Rus askerleri tarafından katledildi. Kurbanlar arasında gebeliği ilerlemiş iki kadın ve beş çocuk da bulunuyordu. Söz konusu birlik Kont Evdokimov'un ordusuna bağlıydı ve Pshiş vadisi boyunca ilerleyerek geldiği söyleniyordu. Rus birlikleri kıyıda toprak işgal ettikçe yerel halkın orada kalmasına hiçbir biçimde izin verilmiyor ve hepsi ya Kuban ovalarına göçmek ya da Türkiye'ye gitmek zorunda bırakılıyordu."¹⁹ 1829 yılında Dobruca'yı ele geçiren Ruslar bölgedeki bütün Müslümanları ya katletmiş ya da göçe zorlamışlardı.²⁰

¹⁶ Aslan C., *Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkez Sürgünü*, Adana 2006, s. 16.

¹⁷ Tavkul, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 6.

¹⁸ Aslan, *Bir Soykırımın Adı*, s. 17.

¹⁹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 35.

²⁰ Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 47.

AYGÜN ATTAR

1850 yılına kadar Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç eden toplam nüfusun 527.887 olduğu belirtilmektedir. Bunlardan 51.130'u Çerkezlerin, 53.898'i Abazaların, 35.850'si Çeçenlerin, 138.700'ü Lezgilerin, 9.480'ni Nogayların, 79.914'ü Türkmenlerin, 33.915'i Osetlerin ve 125.000'i Gürcülerin hesabına düşüyordu.²¹

1850 yılları sonunda Türkiye'ye gelen Çerkezlerin sayısı yüz binlerin üzerindeydi. Osmanlı yönetimi bunların 175 binini Rumeli'de meskunlaştırmıştı. Osmanlı böyle geniş çaplı kitlesel bir göçe hazır olmadığından göçler karşısında büyük sıkıntılar yaşamaya başladı. Bakımsızlık, hastalık, sıkıntılı ve zorlu yol koşulları, iklim şartlarının değişmesi, gıda ve giysi sorunu gelen göçmenlerden ancak 1/3'nin Osmanlı toprağına ulaşmasına, diğer 1/3'nin de sığındıkları yerlerde yaşamlarını yitirmesine yol açıyordu. Sonuçta, göç edenlerin ancak 1/3'i ayakta kalmayı başarıyordu. Trabzon'daki Rus konsolosu General Katraçev'in Petersburg'a sunduğu rapor bu anlamda çok ürkütücü bilgiler sunmaktadır: "Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70.000 Çerkez geldi. Bunlardan vasati olarak günde 7 kişi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19.000 kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arasında her gün yaşamını kaybedenlerin sayısı en azı 200'ü buluyor. Trabzon, Varna ve İstanbul'a götürülen 4.650 kişiden ise 40-60 kişinin öldüğü haber veriliyor." Geride-i Havadis gazetesinin 21 Ramazan 1276 tarihli haberinde, "Kerç'ten gelmekte olan bir ticaret gemisi Ereğli açıklarında batmış ve gemideki 450 muhacirden 100'ü boğularak ölmüştür" deniliyor.²²

Kuzey Kafkasya bölgesinden Osmanlı topraklarına zorunlu göçe maruz bırakılan Müslümanların toplam ve net bir sayısını belirlemek şimdilik pek mümkün olmamıştır. Kemal Karpat, Alan Fisher, Mark Pinson ve J. McCarthy'in vardıkları sonuca göre, 1856-1864 yılları arasında 600.000 Kafkasyalı göçmen, 1864 yılından sonra ise 200.000 göçmen yurtlarını terk edip Osmanlı'ya sığınmıştır. Ortalama hesaplara bölgenin 1 milyon 200 bin nüfusunun olduğu hesaba alınırsa, bunun 800.000 göçmen konumuna düşmüştür.²³ Osmanlı'ya göç eden

²¹ Ahmet Cevdet, *Tezakir*, 1-12, yayınlayan: C. Baysun, Ankara 1986, s. 94-99.

²² Aslan, *Bir Soykırımın Adı*, s. 17.

²³ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 38.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

800.000'lik devasa nüfus da büyük kayıplar vermiştir. 1863 yılı kayıtlarına göre Trabzon'a göç eden Çerkezlerden günde 20-50 arası insan yaşamını kaybediyordu. Bahar aylarının gelmesiyle birlikte ölümlerin sayısı günlük 500'e ulaşmıştı. Bunun sonucunda Trabzon'da Çerkezlerin kaybı 30.000'e ulaşıyordu. Samsun ve Sinop limanlarında da durum aynıydı. Bu limanlara ulaşmayı başarmış olan sığınmacılar arasında günlük ölüm oranı 50'yi buluyordu. Bu rakamları İngiliz yetkili Stevens'in Russel'e yazdığı 19 Mayıs 1864 tarihli raporu doğrulamaktadır.²⁴ Osmanlı ülkesi sınırları içinde de kayıplar hız kesmemiştir. Örneğin, Kıbrıs'a gitmek için Samsun'dan ayrılan 2.718 kişiden 202'si Samsun-İstanbul hattında, 528'i İstanbul'da ve 637'si ise İstanbul-Kıbrıs arasında yaşamını yitirmişti. Nitekim Kıbrıs'taki konsolos vekilinin kayıtlarına göre, 30 Ekim 1864 tarihli kayıtlara göre, Kıbrıs'a ulaşanlar arasındaki günlük ölüm oranı 30 ile 50 arasında değişiyordu. Bunun sonucunda hayatta kalanların oranı Kıbrıs'a yolculuk edenlerin neredeyse onda birine denk geliyordu.²⁵

Bu korkunç görüntüye göçmenlere yeni iskan yerlerinde musallat olan hastalık da eklenince iki kat artıyordu. Büyük bir göçmen ordusu Rus zulmünden kaçarken daha acımasız bir zulüm olan ishal ve tufüsün eline geçmiş ve sessiz ölümün pençesine düşmüşlerdi. 14 Aralık 1864 tarihli İngiliz yetkili Dickson'un, Stuart'a yazdığı raporunda şöyle deniliyordu: "Haziran ayında, içlerinde ishalin ve tufüsün pek yayılmış bulunduğu 2000 Çerkez göçmen, Uşak'a vardı. Bunlar önce hanlara ve yerlilerin zaten kalabalık sayıda oturdukları evlerde barındırıldılar, ama sonra kentin kuzeydoğu kısmındaki köylere dağıtıldılar. Bunların yerel halkla temasa geçmesi, önce barsak rahatsızlıklarını, çok geçmeden de tufüsü yaydı. Altı aylık bir süre içinde (Kasım 1874) hastalığa yakalananların sayısı 500'dü ve bunların 200'ü hayatını kaybetti."²⁶

1 Aralık 1863 ile 17 Şubat 1864 tarihleri arasında, yani sadece 2 ay 17 günlük sürede 3000 göçmen, 470 yerel Türk, 36 Rum, 17 Ermeni, 9 Katolik ve 6 Avrupalı hastalıktan yaşamını yitirmişti.²⁷

²⁴ Aynı eser, s. 39.

²⁵ Rakamlar ve belgeler için bkz. Aynı eser, s. 41.

²⁶ Aynı eser, s. 43.

²⁷ Tablo için bkz. Aynı eser, s. 42.

AYGÜN ATTAR

Rus zulmü sonunda Kuzey Kafkasya bölgesinde meskun 1 milyon 200 binlik Müslüman nüfustan geride sadece 400 binlik nüfus kalmıştı. Bunların da 100 bininin baskı, katliam, soykırım, çatışmalar ve direnişlerde yaşamlarını yitirdikleri kaydediliyor. Ama yine de Rus baskısı durmamıştır. J. McCarthy'in İngiliz belgelerinden topladığı verilere dayanarak yaptığı açıklamada durum şöyle açıklamaktadır: "Kafkasya limanlarının Ruslarca ele geçirilmesi ve gerek kentlerde gerek kentlerin art ülkelerinde Müslüman nüfusun yerine Hristiyanların geçirilmesi çok büyük ekonomik kopukluklara yol açtı. Doğu Karadeniz yöresinde geleneksel ticaret ilişkilerinin çoğunu Müslüman tacirler yürütmekteydi; Rusya Müslümanların ticaret etkinliği son bulsun diye elinden ne geliyorsa yaptı. Rus eylemleri çoğu kez zorba- ca hatta katilce idi. Osmanlıların kıyı ticareti yürüten takaları Ruslarca tahrip ediliyordu ve bu da geleneksel modelde balıkçılık ve ticaret etkinliğine zarar veriyordu. Abazaların göçü sıralarında, Karadeniz kıyısında yaşayan Türk ticaret adamlarına yasa dışı vergi yükledi. Tacirlere, eğer bu vergileri ödemezlerse kendilerinin de Abazaların yanı sıra ülkeden kovulacakları söylendi."²⁸

Gelişmelerin daha vahim tarafı ise Osmanlı bölgelerine göçe zorlanan göçmenlerin nerede yerleştirileceğini de Rusların dayatmasıydı. Örneğin, 1865 yılında Kars'a gelen 5 bin hanelik Çeçen'in bu bölgede yerleştirilmemesi Ruslarca Osmanlı'ya dayatılmış ve söz konusu göçmenler Edirne'ye kadar götürülmüşlerdir.²⁹

Osmanlı kayıtlarını ölçü aldığımıza zaman 1820 yılında Müslümanlar Osmanlı nüfusunun %59'unu teşkil ediyorlardı. Yapılan göçlerle bu oran 1890 yılında %76,2'ye yükselmişti.³⁰

1789-1800 yılları arasında Osmanlı topraklarına sığınan Tatar (Kırım Türk'ü) sayısı 500 bini buluyordu. 1828-1829 yılları arasında bu rakama bir kaç yüz binlik göçmen daha eklendi. 1860-1864 yılları arasında ise daha 400 bin Tatar Osmanlı topraklarına göç ettiler. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına kaçmak zorunda kalan toplam Tatar nüfusu 1.800.000'i buluyordu. XVIII. yüzyılın sonlarından 1879 yılına kadar 1.500.000 Kafkasyalı Müslüman Osmanlı

²⁸ Aynı eser, s. 43.

²⁹ Dünder, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 48.

³⁰ Nüfus verileri hakkında geniş bilgi için bkz. Karpat K., *Ottoman Population 1830-1914*, Ann Arbor, Michigan 1984.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAJCAN TÜRKLERİ

ülkesine sığınmıştı. Buraya Balkanlar'dan göç eden 1,6 milyonluk nüfus (ki bunların 300 bini yollarda hayatını yitirmişti) da eklenince XIX. yüzyıl Osmanlı'sı tarihin en büyük göçmen ülkesini teşkil ediyordu. Son olarak 1912-1913 savaşı sonrasında gelen göçmen ordusuna 640.000'lik bir kabile daha eklenmişti.³¹

Bu korkunç ve ürkütücü rakamlar göz önüne alınırsa Rus işgali sonrasında Azerbaycan'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalanların sayısı oldukça düşük bir yüzde oluşturmaktadır.

Osmanlı topraklarına kaçmak zorunda kalan göçmenlerin tamamı Anadolu'ya yerleştirilmemiştir. Bunlar önceleri imparatorluğun çeşitli bölgelerine, öncelikle Suriye, Ürdün, Anadolu, Mısır, Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk topraklarında iskan edildiler. Ama bunlardan Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk bölgesine gönderilenlerden çoğu daha sonra bir kez daha Anadolu'ya göç etmişlerdir. Anadolu'da ise iskan edilen göçmenler Orta Karadeniz, İç Anadolu ve Batı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Rusya'nın baskısıyla gelecekte bir Ermeni bölgesi oluşturmak için Doğu Anadolu'ya neredeyse hiç göçmen bırakılmamıştır. Anadolu'da yerleşen göçmen nüfusun iskanları ise aşağıdaki biçimde olmuştur:

1. Sakarya 71 köy, Bolu 69 köy, Kocaeli 14 köy, İstanbul 6 köy;
2. Bursa 32 köy, Nilecik 14 köy, Balıkesir 82 köy, Çanakkale 15 köy;
3. Ankara 6 köy, Eskişehir 39 köy, Kütahya 4 köy, Konya 21 köy;
4. Manisa 4 köy, İzmir 6 köy, Aydın 10 köy, Denizli 2 köy, Afyon 4 köy, Antalya 2 köy;
5. Sinop 25 köy, Samsun 120 köy, Çorum 34 köy, Amasya 15 köy, Tokat 66 köy, Yozgat 22 köy, Sivas 34 köy, Kayseri 66 köy, Kahramanmaraş 24 köy, Adana 17 köy, Hatay 3 köy;

Böylece, Anadolu'ya göç eden Kafkasya nüfusunun %95'i kırsal kesimlerde yerleştirilmişti.³²

³¹ Tekeli İ., “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu”, Toplum Bilim Dergisi, sayı: 50, yıl: 1990, s. 56-57.

³² Kocacık F. – Eser M., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 191; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Akyüz J., “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri”, Bilig Dergisi, Yaz/2008, sayı: 46, s. 37-56.

XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Güney Kafkasya’da Nüfuz Mücadeleleri

“Güney Kafkasya” (*Zakafkaziya*) coğrafi tanımı Karadeniz’in doğusundaki Taman yarımadasından Hazar Denizi’nin batısındaki Abşeron yarımadasına kadar uzanan dağlık bölgeyi içine alacak biçimde ilk defa Ruslarca kullanılmıştır. Günümüzün siyasi-coğrafi koşulları göz önüne alındığında üç cumhuriyetin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) yüzölçümlerinin toplamı bu tanımın içinde yer almaktadır. Kafkasya’nın doğusu (*Circaucasia*) Asya kıtasında, batısı (*Transcaucasie*) Avrupa kıtasında yer almaktadır.³³

XIX. yüzyılın başlarına kadar Güney Kafkasya kuzey-batıda Tiflis’e kadar, kuzey-doğuda ise Derbend’i sınırları içine alacak biçimde Ortadoğu Türk coğrafyasının bir parçasını teşkil ediyordu. Bu siyasi ve yarı etnik sınırlama son bin yıldır böyle devam ediyordu. Özellikle, Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157) döneminde bölge Doğu (Selçuklu) ile Batı (Bizans) arasında kilit rolü oynamış bölge, Anadolu’nun Türkleşmesinde ve Haçlı ordularına karşı merkez konumunda olmuştur. Moğol döneminde de bu durum değişmemiş, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler dönemlerinde bölge Ortadoğu dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Uzun tarihi süreç göz önüne alındığında bölge zaman zaman Kuzey Türk dünyasının da sınırları içinde yer almıştır. Yüzyıllık Hazar-Arap savaşları sırasında ve Altın Orda – İlhanlı mücadeleleri zamanı Kür-Araz nehirlerinin kuzey kesimindeki Azerbaycan (eski Arran ve Şirvan) toprakları artık X. yüzyılda şekillenmiş ve Sır-derya nehrinin kuzeyi boyunca Aral Gölü, Mankışlak yarımadası, Hazar Denizi, Derbend-Deryal geçitleri boyunca Karadeniz’e kadar adeta Ortaçağ Türk Dünyası’nı ikiye ayıran (güney Oğuz-Türk, kuzey Kıpçak-Türk) yer değiştirmişti.

Moğol sonrası geniş Türk Dünyası bu defa Doğu, Batı ve Kuzey olarak üçe bölündü. Doğu Türk Dünyası kimi zaman İlhanlıların elde ettiği Orta Anadolu ve Suriye’ye kadar uzanırken, Batı Türk Dünyası Batı Anadolu beylikleri ve Memlükler tarafından temsil edilirken,

³³ Gökçe C., *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 5-6.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Kuzey Türk Dünyası ise daha ziyade Cuçi ulusunun topraklarıyla sınırlanmıştı.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun çökmesi üzerine onun mirası uğrunda Doğu Türkleri kıyasıya bir mücadeleye tutuştular. Çağatay-İlhanlı savaşları, Timurlu dönemini bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Emir Timur'un ölümünden sonra İlhanlı mirası üzerinde Türkmen devletleri arasında başlayan mücadele Akkoyunlu-Osmanlı, Osmanlı-Safevi ve Osmanlı-Afşar (Nadir Şah) ve Osmanlı-Kaçar arasında güç gösterileri halinde devam etti.

Çeşitli darbelerle çözülen Altın Orda'nın topraklarını işgal etmeye başlayan Rusya Çarı I. Petro Güney Kafkasya'yı eline geçirmek amacıyla 1722 yılında bir Hazar seferi düzenledi. Tarihi kayıtların tanıklığına göre, Rus Çarı'nı bu sefere bölgedeki Ermeni cemaat liderleri teşvik etmişti. Rus arşiv kayıtları arasında çok sayıda Ermeni cemaat liderlerinin çar ve memurlarına gönderilmiş raporları, mektupları, teşvik hediyelerinin kaydı bulunmaktadır.³⁴ Ermeni cemaat liderlerinin bu girişimi ticari olanakları dolayısıyla zenginleşmiş ve oldukça erken bir dönemde Avrupa ve Hindistan'daki Batı kültürüyle tanışıp örgütlenmeye başlayan Hristiyan azınlıkların kurtuluşunu aynı dini kimliği paylaşan büyük güçlerin bölgeyi işgalinde gören kesimlerden kaynaklanıyordu.³⁵

³⁴ Bu bilgiler için bkz. *Sobranie aktov otnosyaşihsy k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda*, Moskva 1833, cıst I.

³⁵ Dağınık biçimde yaşayan Ermeni cemaatleri dini kimlikleri, elde ettikleri dini ve eğitim ayrıcalıkları ve özellikle de ticari toplum olmaları dolayısıyla Batı'yla ilk defa XVII. yüzyılın başlarında temasa geçmişlerdir. Bu ilk girişim kendisi de bir Safevi elçisi olan Hoca Safer isimli Kızılbaş hariciyesinde çalışan Gregoryan kökenli birinden gelmiştir. 1608 ile 1660 yılları arasında üst düzey çeşitli Ermeni liderlerinin Batı'da kendilerine yeni hami arayışları Rusya'nın olumlu yaklaşımıyla yanıt bulmuştur. 1660 yılında İsfahan Ermenilerinden Hoca Zahar Sarhadov'un Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e hediye ettiği "gümüş taht"la Ermeni tüccarlar ve dini liderler Rusya'nın dikkatini bölgeye çekmişlerdir. 1669 yılında İsfahan Ermeni cemaatini temsilen Stepan Mişsekov ve Bogdan Saltanov'un Moskova'da üst düzeyde kabul edilmesinden itibaren Ermeniler bölgede Rusya'nın "Truva atı" olarak faaliyete başladılar. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kerimova S., *Çarizmin Azerbaycanın işgalında ve müstemlekeçilik siyasetinde ermeni siyasetbazlarının rolü*, Bakı 1995, s. 20-21 ve d.

Çar I. Petro'nun seferi sırasında bölgedeki tüm yerel hazırlıkları da Ermeni cemaat liderleri yapmışlardır. Siyasi bilgi aktarımının yanı sıra Ermeni cemaat temsilcileri Moskova'ya bölgenin coğrafi yapısı, etnik durumu, dini konumu, ticaret yolları, askeri güçleri, savunma mekanizması, kaleleri, şehirleri, ekonomik olanakları hakkında çok sayıda rapor göndermişlerdir.³⁶ Böylece, Ermeniler bir anlamda Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesine girişinde en etkili iç unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan bölgenin ticari olanakları da Rusya'nın güneye inişinde etkili olmuştur. Bu siyaset Rusya'nın artık neredeyse efsaneleşmiş "sıcak denizlere inme" istediğini teşkil etmiştir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Rus savaşının (1768-1774) sonucunda Rusya Kırım üzerinde tam siyasi üstünlük elde edip Karadeniz ve Kafkasya'da Osmanlı'nın komşusuna çevrildi. Bu Ruslara Kafkasya kapılarını açtı.³⁷ Ruslar Azak ile Hazar arasında yer alan 700 km'lik alanda yeni işgallere hazırlık amacıyla çok sayıda kale inşa etti. Oluşturulan bu hatta "Kozak Hattı" adı verildi. Zira Ruslar yapılan bu kaleler ve çevresindeki çok sayıdaki Kozak'ı göç ettirdiler.³⁸

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Güney Kafkasya hattını oluşturan Kabartay, Osetya, Megreli, İmereti, Kartli ve Kahetiya Rus nüfuzunun etkisi altına girmişlerdi. Gürcistan'ı kendi etkisi altına almak isteyen Kaçarlar, baskı yaparak Gürcü knyazlıklarını biraz daha Rusya'ya yaklaştırdı. 1801 yılında Gürcistan resmen Rusya'nın vasiliğini kabul etti. Böylece, Rusya Kafkasya'nın güney-batısında Osmanlı ve güneyde Kaçar Devletiyle sınır komşuları haline geldi.

³⁶ Rusya ile geniş ticari ilişkilere sahip Safevi ülkesinde yaşayan Ermeni tüccarlarından Grigori Kasparov, Simon Şabasov, İvan Nikitin, İvan Agacanov, Piri Mnagaçaganov ve diğerlerinin çar rejimine sundukları raporlar bulunmaktadır. Bkz. Mamedov S. A., *İstoriçeskie svyazi azərbaydjanskogo i armyanskogo narodov. Vtoraya polovina XVIII v. i pervaya tret XVIII v.*, Baku 1977, s. 109.

³⁷ Ahmet Cevdet Paşa Rusya'nın güçlü biçimde ortaya çıkmasının en önemli sorumlusu olarak Osmanlı'yı göstermiştir. Bkz. *Tezahir*, I, s. 91.

³⁸ Arslan A., "Don-Kuban-Terek; Birleşik Kozak Devleti'nin Kuruluşu ve Bağımsızlığının Tanınması, Osmanlı Devleti'ne Müracaatı (1917-1921)", *Kafkasya Araştırmaları*, sayı 4, yıl: 1998, s. 132.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Nadir Şah Afşar'ın ölümüyle (1747 yılı) birlikte Güney Kafkasya'da birleşik ve merkezi bir iktidarın varlığı ortadan kalkmıştı. Nadir Şah, 1722 yılında Çar I. Petro'nun Hazar Denizi'nin batı kıyısında işgal ettikleri toprakları 1735 yılında tekrar geri almış ve Rusları bölgeden geri atmıştı. Nadir Şah kadar güçlü bir lider olmasına karşılık Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Şah'ın 1797 yılında Karabağ'da kendi hizmetçileri tarafından öldürülmesi bölgeyi birbiriyle boğuşan hanlıkların denetimine bıraktı. Öte yandan yüzyıllık kargaşa dolayısıyla Kaçarlar büyük ekonomik sorunlarla yüz yüzediler. Yüzyılın başında Safevi topraklarında Afganların gerçekleştirdiği adeta "soykırım" Nadir Şah'ın onca girişimine rağmen bir türlü onarılamadı. Nadir Şah acil mali olanaklar yaratmak için Hint seferini teşkil etmiş, ama uzun yıllar süren savaşlar hükümdarın kişilik olarak yıpranmasına, hatta zalimleşmesine neden olmuştur.³⁹

Ağa Muhammed Şah eski Safevi topraklarını tekrar merkezi bir çatıda birleştirirken adeta bütün mali, siyasi, askeri kaynaklarını tüketmiş bir enkaz devralmıştı. 1797 yılında öldürülen Ağa Muhammed Şah'ın yerini içine kapanık, saray dışına pek çıkmayan, siyasetten uzak bir kişilik olan yeğeni Fethali Şah oturdu. Yeni hükümdarın bu pasif konumunu kardeşi ve askeri teşkilatın başı Abbas Mirza doldurmaya çalışıyordu. Yeteneklerine rağmen Abbas Mirza sınırlı olanaklara sahipti. Bu yüzden Kaçarlar Rusya'ya karşı koymak için 1801 yılı sonrasında Tahran'a gelen Sir John Malcolm yönetimindeki İngiliz elçilerinin davetini kabul etmek zorunda kaldılar. İngilizler Rusya'ya karşı savaşmaları halinde Kaçarlara silah ve para desteği vermeyi öneriyorlardı.⁴⁰

Bu kapsamda İngiltere ile Kaçar Devleti arasında ticaret anlaşması imzalandı. Varılan bu anlaşmada yer alan maddelerden biri Kaçar ülkesi herhangi bir devletin saldırısına uğradı zaman İngiltere'nin askeri yardımını taahhüt ediyordu. İngiltere ve Rusya ile bölgede giden rekabetten geri kalmak istemeyen Fransa da Kaçar ülkesiyle ilişkilerini sıklaştırdı. 1807 yılında bir Fransa heyeti bu ülkeye gönderilmiş, ama herhangi bir başarı elde edememiştir.⁴¹

³⁹ Süleymanov M., *Nadir Şah*, Tehran 2010, s. 255 ve d.

⁴⁰ Shaw S. J – Shaw E. K., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, c. II, s. 43.

⁴¹ Aynı yer.

AYGÜN ATTAR

Bu sırada Rusya'da Çar I. Pavel'i bir suikast sonucu öldürdü ve oğlu I. Aleksandr, büyükannesi II. Katerina'nın Kafkasya'da bıraktığı işi tamamlamaya karar verdi. Ruslar öncelikle bölgede ortaya çıkan İrevan, Nahçıvan, Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Guba, Bakü, Cavat, Salyan, Lenkeran ve Derbend hanlıklarıyla ikili temaslar kurarak Gürcü krallıkları gibi onlarla da anlaşmalar yapmayı denediler. Kaçar denetimine girmek istemeyen bu hanlıkların bazıları Ruslarla anlaşmayı seçseler de, bunun Rusların bölgeyi işgal etmesi için bir siyasi adım olarak kullanmasına da karşıydılar. Örneğin, Ruslarla Kürekçay anlaşması imzalayan Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, daha sonra Rus işgaline karşı koyduğu zaman, ailesiyle birlikte katledilmiştir. Öte yandan hanlıkların çoğu kendilerini Kaçar Türk devletinin bir parçası olarak gördüğünden Abbas Mirza'nın yanında yer aldılar. Bunun sonucunda Rus işgalinin rehberi General Sisianov Bakü duvarları önünde Bakü hanının emriyle öldürüldü. Aynı biçimde Kaçarlar'la köken bağları olan Gence Hanlığı da⁴² Rus ordusuna karşı şiddetle karşı koymuş ve neticede Ruslar Gence'de acımasız bir katliam yapmışlardı.⁴³ General Sisianov aynı katliamları Car-Balaken'de de hayata geçirmişti.⁴⁴

Kaçarlar Mayıs 1804 tarihli Ferhali Şah imzalı bir mektupla Rusların Kafkasya'da faaliyetlerine son vermesini talep etti. Ama Ruslar bu talebi geri çevirdiler. Bundan sonra 10 Temmuz 1804 yılında taraflar arasında diplomatik ilişkiler kesildi ve böylece 1804-1813 yılları arasında devam edecek Rus-Kaçar savaşı başladı.⁴⁵

⁴² Kaçar Türklerinin Ziyadhanogulları koluna mensuplardı. İran'da yönetimi eline geçiren Kaçarların ilk yurdu Gence, Karabağ bölgesi olmuş, daha sonra bunların bir kısmı Mazandaran bölgesine göç ettirilmişti.

⁴³ İsmailov M. – Memmedov F., “Gence XIX esr ve XX esrin evvellerinde”, bkz. *Gence Tarihi Oçerk*, Bakı 1994 kitabı içinde, s. 50-51.

⁴⁴ Sisianov karşı koyan Carlıları şöyle tehdit etmişti: “Ben sizin bütün evlerinizi ateşe vereceğim, hepinizi yakacağım, çocuklarınızın ve eşlerinizin iç organlarını dışarı çıkaracağım” – bkz. İvanenko V. İ., *Grajdanskoe upravlenie c Zakavkaze*, Tibilisi 1911, s. 45.

⁴⁵ Çağdaş tarihçilikte bu savaş Rusya-İran savaşları olarak adlandırılır. Bilindiği gibi Kaçarlar “İran” adını ilk defa devlet adı olarak kullansalar da kendi ülkelerini resmi “Mahruse-yi Memalik-i İran” (*Muhafaza edilmiş İran memleketleri*) adlandırmışlardı. Ama bu isim 1860 tarihinden sonraki resmi belgelerde geçiyor. O zamana kadar ise *Devlet-i Al-i Kaçar* tabirini kullanmışlardır. Bundan dolayı 1804-1813 ve 1826-1828 yılları arasında

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

İlk dönemlerde Rusya'nın bölgede yeterince askeri gücü bulunmuyordu. Sisianov'un emrinde 24 topu olan 9 yaya ve 2 atlı birliği mevcuttu. Yayaların sayısı 7000, atlıların sayısı ise 400'dü. Atlı birlikleri genelde Kozaklardan müteşekkildi. Onlar yüzer kişilik halinde dört gruba ayrılıyorlardı. Buna karşılık ise Abbas Mirza'nın emrindeki asker sayısı 20.000'di. Ancak sayısal azlığa karşılık Ruslar teknik üstünlüğe sahiptilerdi. Kaçarlar ise geleneksel savaş tekniğine sahiptilerdi. Rus-Kaçar savaşında ilk karşılaşma 2 Temmuz 1804 yılında İrevan Hanlığı sınırları içinde yer alan Üç Kilse duvarları önünde cereyan etti. Rus birlikleri arasında Kartli-Kahetya birlikleri de yer alıyordu. İlk muharebede bir sonucun hasıl olmaması üzerine taraflar İrevan'ın Kamerli köyü civarında ikinci kez karşılaştılar. 29/30 Temmuz 1804 gecesi gerçekleşen savaş da bir netice vermedi. Ancak Rus birlikleri iase sıkıntısından dolayı 4 Eylül'de İrevan Hanlığının topraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Savaş sırasında İrevan Hanlığı Abbas Mirza yanında yer alırken, Kaçar saflarında bulunan Hoylu Cferkulu Han 200 atlısıyla Sisianov'un tarafına geçmiştir⁴⁶.

Daha sonra Gence'ye geri dönen Sisianov buradan Kürekçay yönünde hareket etti. Burada Lisaneviç'in askeri baskısıyla kendisini ziyaret eden Karabağ Hanı İbrahim Halil'le bir anlaşma yaptı. 14 Mayıs 1805 tarihli Kürekçay anlaşmasıyla Karabağ Hanlığı Rusya'nın egemenliğini kabul ediyordu. Bunun karşılığında Karabağ'ın statüsü korunmakta, karşılığında ise han her yıl Rusya hazinesine 8 bin çervon ödeyecekti. Kürekçay anlaşmasını Şeki Hanı Selim de kabul etti. Onun ödeyeceği yıllık para ise 7 bin çervondu⁴⁷.

gerçekleşen savaşları Rusya-Kaçar veya Rus-Türk savaşı olarak adlandırmak daha doğru olacaktır. Nitekim Rus kayıtlarında da bu savaşlara Rus-Türk savaşı adı verilmiştir. Bkz. *Aktı Sobraniye Kavkazskoy Arheologičeskiy Komissi* (AKAK), Tıblisi 1867, tom II'de yer alan resmi belgeler.

⁴⁶ Aliyev F – Hasanov İ, *İrevan Hanlığı*, Bakı 1992, s. 99-104.

⁴⁷ Sisianov'un Şeki ve Karabağ hanlarını kendisine bağlamakta Şeki Hanı Selim'in annesinin Gürcü olmasının da etkisi büyüktür. Sisianov'un kendisi de bir Gürcüydü ve her ikisi de Bagration kanı taşıyorlardı. Selim Han'la İbrahim Halil Han arasındaki akrabalık ilişkisinin varlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Bkz. Potto, *Utverjdeniye russkogo vladicestva na Kavkaze*, SPb. 1901, t. I, s. 190;

AYGÜN ATTAR

Öte yandan savaş Kaçar diplomasisinde bir dizi değişikliklere de neden oldu. İngiltere'den gerekli desteği alamayan şah, Fransa ile görüşmelere başladı. Bu amaçla Kaçar hükümdarı 1804 yılının sonbaharında Rusya'ya karşı ittifak oluşturmayı istediğini bir mektupla Napolyon'a aktardı. Bunun üzerine Napolyon, İstanbul'daki Fransız elçisine İran'la görüşmelere başlaması konusunda talimat verdi. Nitekim bu sırada Napolyon Rusya üzerine geniş çaplı bir askeri sefere hazırlanıyordu. Öte yandan Kaçarlar'la Osmanlılar arasında Rusya'ya karşı birlikte mücadele etme konusunda görüşmeler yapıldı. 1805 yılının sonbaharında Fevzi Mahmud Efendi bu amaçla Tahran'da şahı ziyaret etmiş ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinden *Devlet-i hümayunun* rahatsız olduğunu aktarmıştır. 1806 yılında Napolyon'un özel talimatıyla İstanbul'a gelen Fransız elçi Sebastian'ın girişimiyle Kaçar, Osmanlı ve Fransa arasında görünürde Rusya'ya karşı yeni bir ittifak oluşmuştu. 1806 yılı sonlarında Osmanlı Rusya'ya savaş ilan etti.

1805 yılında Kaçarlar'la Ruslar arasındaki askeri çatışmalar Eskeran civarında cereyan etmekteydi. 26 Haziran 1805 yılında Abbas Mirza, Koryagin komutasındaki Şahbulak'taki Rus birliklerini kuşatmaya aldı. Mirza, Rusların teslim olmasını emretti. Koryagin teslim olacağını açıklasa da 7/8 Temmuz gecesi kaleden kaçtı. Mirza onu takip etse de Muhurat kalesine ek destek alan Koryagin'e saldırmaya cesaret edemeyerek geri çekildi. Koryagin ise Gence'ye vararak burada Kotlyarevski'nin birlikleriyle birleşti. Bu sırada Kazak'ta Rus yönetimine karşı ayaklanma çıktı. Kazak'a gelen Abbas Mirza burada Ruslarla muharebeye başladı. 27 Temmuz'da Zeyem yakınlarındaki Kaçar karargahına saldıran Koryagin burada Abbas Mirza birliklerine bir hayli zayıf verdi.

Rusya savaşı sadece karada değil, denizden de sürdürmekteydi. 1805 yılında Sisanov'un hazırladığı rapor doğrultusunda I. Aleksandr Rus donanmasını Zavalışın komutasında Astrahan'dan Enzeli'ye sevk etti. 800 kişilik Rus donanması Pir Pazarı ve Reşt'i eline geçirdi. Ancak şiddetli savaşırlardan sonra Kaçarlar onları mevkilerinden çıkardılar. Bunun üzerine Rus donanması Enzeli'yi terk ederek Bakü limanına

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAJCAN TÜRKLERİ

yaklaştı⁴⁸. Rus donanması Bakü'nün teslim olmasını talep etse de ret yanıtı alınca 15 Ağustos 1805 yılında Bakü kıyısına asker çıkardı. Ancak Bakü, Derbend, Guba Hanlıklarının ve Kazi-Kumuklu II. Surhay Han'ın oğlu Nuh Bey ile Kaçar birliklerinin saldırısı karşısında Ruslar yenilgiye uğrayıp Lenkeran açıklarında bulunan Sara adasına çekildiler⁴⁹. Bunun üzerine 27 Aralık 1805 yılında Şemahı Hanı Mustafa'yla bir anlaşma yaparak Bakü'ye hareket etti. O, Bakü'nün gönüllü teslim olması için Nahırbulak'ta karargah kurarak Hüseyinkulu Hana elçiler gönderdi. Görüşmeler sonucunda Hüseyinkulu Han teslim olmaya karar verdi. 8 Şubat 1806 yılında Hüseyinkulu Han ile Sisanov arasında Bakü şehri açıklarında görüşme yapılması kararlaştırıldı. Buna göre, han şehrin anahtarını Rus komutanına teslim etmeliydi. Ancak görüşme sırasında hanın yakınlarından Ahmed Bey Sisanov ve Knyaz Eristov'u yakın mesafeden silahla öldürdü. Bunun üzerine Bakülüler kıyıya saldırıp Sisanov'un cesedini parçaladılar. Sisanov'un kesik kafası ise Kaçar hükümdarına gönderildi. Sisanov, Bakü'nün kuzeye açılan Şah Abbas kapısı önünde öldürülmüştür. Sisanov'un ölüm haberini alan Rus birlikleri apar toprak geri çekildiler. Donanma birlikleri ise yeniden Sara adasına kaçtılar⁵⁰.

Sisanov'un öldürülmesi bölgedeki Rus birliklerinin kısa süreliğine gerilemesine neden oldu. İşgal edilen bölgelerde Ruslara karşı ayaklanmalar çıktı. Abbas Mirza ise kendi birlikleriyle Aslandüzü yönünde hareket ederek Karabağ üzerinden Şirvan'a geldi. Ruslar ancak Mayıs ayında kendilerini toparlamaya başladılar. General Glazenan'ın komutasındaki Rus birlikleri Derbend, Guba ve Bakü'yü ele geçirmek için Kızlar yoluyla toplamda 2500 kişilik birlikle Derbend'e saldırdı. 21 Haziran 1806 yılında ise Derbend düştü⁵¹.

⁴⁸ Butkov P. G., *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 gg.*, SPb. 1869, s. 380.

⁴⁹ Abaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, tercüme. M. Şerifli, Bakı 1951, s. 186.

⁵⁰ Rusya Devlet Askeri-Tarih Arşivi, font Askeri-Kayıt Arşivi, Yıl 1805-1806, dosya 95, vr. 16; doysa 4258, vr. 106-207; Ostrogorskiy M, *Zavovanie Kavkaza*, SPb. 1880, s. 18-19; *Gülistan-i İrem*, s. 195; Mirza Cemal Cavanşir Karabaği, *Karabağname*, Bakı 1959, s. 95-96; Butkov, *Materialı*, s. 383.

⁵¹ AKAK, Tiflis 1870, t. IV, s. 573, Belge No: 861; Butkov, *Materialı*, s. 384.

AYGÜN ATTAR

1806 yılı ilkbaharında Karabağ'da Abbas Mirza ile Rus birlikleri arasında ciddi çatışmalar cereyan etti. Çatışmalar Şahbulak, Esgeran ve Ağdam civarlarında gerçekleşmekteydi. Bunlardan Ağdam savaşında Abbas Mirza, Ruslara yenilmiş; galipler ise Esgeran'ı ele geçirerek Şuşa'ya ilerlemişlerdir. Bu sırada Abbas Mirza'nın Karabağ Hanı İbrahim Halil'i kendi safına çekme girişimi Rus askeri birlikleri komutanı Lisaneviç'in aniden han karargâhına saldırarak İbrahim Halil Han'ı bütün aile ahfadiyla birlikte öldürmesine neden oldu. Bunun üzerine Şeki Hanı Selim Han Ruslara karşı ayaklandı⁵².

1806 yazı boyunca Ruslarla Türkler Karabağ ve Şirvan'da çarpışmaktaydılar. Bu sırada Abbas Mirza Kaçarlara sığınan Gürcü prenslerinden Aleksandr'ı Tiflis üzerine harekete geçirerek onun emrine 15.000'lik kuvvet vermiştir. Hanaşır geçidinde gerçekleşen savaşta Abbas Mirza Rusların saldırısına karşı koyamayarak Araz'ın öte yakasına çekildi. Abbas Mirza geri çekilirken bölgedeki halkın bir kısmını da kendisiyle birlikte İran Azerbaycan'ına göç ettirdi. Şirvan'dan göçe zorlananların sayısı 6 bini buluyordu. Bunların çoğunu Rus idaresini kabul etmeyen varlıklı ailelerin akrabaları oluşturmuyordu. Rus birlikleri daha sonra Guba ve Bakü'yü ellerine geçirdiler. Bakü Hanı Hüseyinkulu Han Sisianov'un öldürülmesinin intikamından korkarak Abbas Mirza'nın karargahına kaçtı. Bulgakov'un emrindeki birlikler Bakü'yü ele geçirseler de, Sisianov'un öldürülmesinden dolayı şehir halkını cezalandırmadılar. Böylece, Talış, İrevan ve Nahçıvan hanlıkları dışında Türk Kafkas'ının tamamı Ruslarca işgal edildi⁵³.

Türk Kafkas'ında Rusların başarısı aslında yerel hanlıkların ve Kaçarların beceriksizliğinin sonucuydu. Aslında Fransa'yla savaş halinde olduğundan Rusya'nın Güney Kafkasya'ya gönderecek ilave birlikler ayırması olanaksızdı. Öte yandan Kafkasya cephesinde Rusya sadece Kaçarlarla değil, aynı zamanda Osmanlı ile de savaş halindeydi. Bunun yanı sıra 1806 yılı boyunca Rusya'nın işgali altında olan Güney Kafkasya topraklarını ayaklanma dalgası sarmıştır. Özellikle Car-Balaken, Dağıstan, Şeki halkı Rus yönetimini bir türlü benimse-

⁵² Mirza Cemal Cavanşir Karabaği, *Karabağname*, s. 96.

⁵³ AKAK, t. IV, s. 573, Belge No: 861; *Gülistan-i İrem*, s. 192-197; Butkov, *Materialı*, s. 385.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

miyordu. Ancak bütün bu avantajların hiçbirinden yararlanılamadı. İşgal boyunca ise Kaçar birlikleriyle savaşan Rus askerlerinin sayısı hiçbir zaman 5 binin üzerine çıkmamıştır. Buna karşılık Abbas Mirza elindeki kalabalık birliklerden gerektiği kadar yararlanamadı. Bunda Abbas Mirza'nın ordusundaki bazı İngiliz subay ve ajanların Ruslar lehine yaptıkları casusluklarında büyük etkisi olmuştur. Nitekim İngiltere, Fransa'ya karşı Kafkasya'da Rusya'nın çıkarlarının korunmasından yana tavır almaktaydı.

1807 yılında Ruslar Kafkasya'da Kaçar ve Osmanlı birliklerine karşı sayıca az kuvvetle savaşıyorlardı. Osmanlıların savaşa katılması ise Kafkasya cephesinde hiçbir olumlu etki uyandırmadı. Tam aksine Arpa nehri civarında kalabalık Osmanlı birliklerinin General Gudoviç komutasındaki az sayıda Rus askerine yenilmesi morallerin iyice çökmesine neden oldu. 18 Haziran 1807 yılında yaşanan Osmanlı-Rus çatışmasında Ruslar çok sayıda ganimetin yanı sıra Türk toplarını da ellerine geçirdiler⁵⁴.

1807 yılı boyunca Fransa-Osmanlı-Kaçar hattında bir dizi görüşmeler gerçekleştirildi. Napolyon, üç devlet arasında bir "Rusya karşıtı blok" kurulmasından yanaydı. Bu amaçla Nisan 1807 yılında Fransız heyeti gerek şaha, gerekse de sultana müracaatta bulunmuştu. Bu amaçla şahın görevlileri Doğu Prusya'da Napolyon'u ziyaret ettiler. Napolyon, daha görüşmeler sırasında 50 top, 10.000 tüfek ve 4.000 yaya birliğini Kaçarların emrine verdiğini açıkladı. 4 Mayıs 1807 yılında ise Finkenshteyn Fransa-Kaçar anlaşması imzalandı. Anlaşma gereği Kaçarlar Fransa'dan 20 bin tüfek alma hakkına sahipti. Ancak 1807 yazında Tilzit'te gizlice yapılan Fransa-Rus anlaşmasında ne Kaçarların, ne de Osmanlıların hakları temsil edilmedi. Buna rağmen Tahran'a gelen Fransız General Gardan bir dizi askeri önlemler aldı. İsfahan'da bir top imalathanesi kuruldu. Herhangi bir Rus saldırısına karşı ise Tahran çevresinde savunma kurgusu oluşturuldu. Ancak İngiliz temsilcisi Jackson'un Tahran'a gelişi şahı Fransa'yla ittifaktan vazgeçirdi. Bütün bu diplomasi oyunlarının ötesinde ise savaşta Kaçarlar lehinde hiçbir ciddi değişiklik yaşanmadı.

⁵⁴ Mirza Adıgözel Bey, *Karbağname*, Bakı 1950, s. 103-110.

AYGÜN ATTAR

1808 yılındaki Kaçar-Rus savaşları genelde Nahçıvan ve İrevan bölgesinde cereyan etti. Gerek Nahçıvan, gerekse de İrevan taraflar arasında el değiştirip durmaktaydı. Ruslar genelde 3 bin ila 5 binlik birlikler halinde manevra gücü yüksek askeri gruplarla Abbas Mirza'ya peş peşe ağır yenilgiler yaşatmaktaydılar. Bir sonraki yıl ise cephedeki durumu iyice içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Bu yılda Kafkasya'daki Rus birliklerinin sayısı 43.5 bine varıyordu. Kaçarlar ise toplam askeri gücü 150 bine ulaşıyordu. Osmanlıların da sınır bölgelerinde yeterince askeri konumlanmıştı. 1809 yılında Abbas Mirza Gence, Kazak ve Şemşeddil bölgesinde bir takım saldırılar gerçekleştirse de Ruslarla karşılaşmayarak geri çekildi. Aynı yılın Eylülünde ise Kaçar birlikleri Talış'a sokulmuş ve Lenkeran'ı yağmalamışlardı. Aslında bu tarihlerde her iki tarafta biran önce anlaşmadan yanaydı. Anlaşmaya ise en fazla Rusya istekliyd. Çünkü Rusya'nın Napolyon'a karşı Kafkasya'daki askeri birliklere ihtiyacı bulunuyordu. Nitekim Rusya'nın bölgedeki komutanları birkaç kez şah sarayına anlaşma önerisinde bulunmuşlardı. Bu türden en son öneri ise General Tormasov tarafından Tahran'a iletilmiştir.

Ancak İngiltere şahın anlaşma yapmaması için büyük çaba sarf etmekteydi. Bu amaçla İngiltere savaş sırasında Kaçarlara 3000 asker, 100 top, 2000 tüfek ve 1,2 milyon dinar değerinde para ve Astarabad, Mazandaran, Gilan ve Lengerud tersanelerinde gemi inşası ve top dökümü için ustalar göndermişti. Bu sırada Osmanlı elçileri de Tahran'a gelmiş ve 12 binlik Osmanlı birliğini Ruslarla savaşta Abbas Mirza'nın komutasına vermeyi önermişti⁵⁵.

1810 yılında Kaçar orduları bir kez daha Karabağ ve Gence yönünde saldırıya geçtiler. Kaçar ve Rus birlikleri Mehri'de konumlandılar. Burada cereyan eden küçük çaplı çatışmalarda Abbas Mirza Araz'ın öte yakasına geçti, Ruslar ise Mehri'yi ele geçirdiler. 8 Temmuz gecesi ise yapılan gece baskınıyla Kaçar birlikleri Karabağ sınırları dışına atıldılar. Oysa Mehri'de Kaçarlara karşı savaşı sürdüren Rus birliklerin toplam sayısı ancak 400'ü buluyordu. Ağustos 1810 yılında Kaçarlarla Osmanlılar arasında yapılan askeri anlaşma da cephedeki durumu değiştirmed. Bu sırada Kaçarlar farkında olmadan büyük

⁵⁵ AKAK, t. III, Belge No: 838.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

mali bataklığın da içine girmektedirler. Şah sarayı durmadan İngiltere ve Fransa'dan büyük borçlarla askeri destek, özellikle de silah almaktaydı.

Sadece 1811 yılında İngiltere Kaçarlara 3.000 tüfek, 20 top, çok sayıda mermi ve cephanelik satmıştır. Daha 1809 yılı İngiliz-Kaçar anlaşması sırasında Britanya yönetimi savaş boyunca şah ordusunun giderlerini karşılamak için her yıl 200 bin tümen para ödeyeceği sözü vermiştir. İngiltere'nin teşvikiyle Abbas Mirza 1812 yılı başlarında 20 binlik orduyla yeniden Karabağ'a girdi.

Araz nehri kıyılarında devam eden sürtüşmeler bazen Rusların, bazen de Kaçarların ilerlemesine ve geri çekilmesine yol açmaktaydı. Ancak tam bu sırada Balkanlarda Osmanlıların Kutuzov komutasındaki Rus birliklerine yenilmesi İstanbul'un barış teklifine yol açtı. Nitekim 16 Mayıs 1812 yılında Budapeşte'de taraflar arasında barış anlaşması yapıldı. Bu durum Osmanlı'nın Kafkasya cephesinde Kaçarları yalnız bıraktığı anlamına geliyordu. Bunun üzerine şah tarafı da Rusya ile barışa istekli olduğunu beyan etti. Napolyon'un bu sırada Moskova'ya saldırması Rusya'yı bu öneriyi ciddiye almaya zorlamaktaydı. Nitekim 20 Nisan 1812 yılında Kafkasya Rus orduları komutanlığına atılan General Rtişşev'in ilk işi barış görüşmelerini yürütmek oldu. Ancak çatışmalar 1812 yılı boyunca durmadı. Bu süre içinde taraflar Lenkeran, Muğan, İrevan, Karabağ ve Aslandüzü'nde defalarca yüzleştiler. Bütün çatışmalar küçük çaplı yenilgiler dışında Rusya lehine sonuçlanınca 1813 yılı başlarında taraflar yeniden barış görüşmelerine başladılar. Nihayet 27 Eylül 1813 yılında Karabağ'a bağlı Gülistan köyünde Kaçarlarla Ruslar arasında sürdürülen görüşmeler anlaşmaya bağlandı.

Görüşmeler sırasında en büyük tartışma Rus-Kaçar sınırının nereden geçeceği konusunda yaşanmıştır. Aslında 1812 yılı görüşmeleri de bu yüzden askıya alınmıştır. Sonunda Rtişşev'in önerisi, sınırın Arpaçayı ve Araz boyunca geçmesi kararlaştırıldı. Buna göre, Fence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Guba, Bakü ve Lenkeran Hanlıkları Rusya hakimiyeti altına geçiyordu. Ayrıca Kaçarlar Rusya'nın Gürcistan ve Dağıstan'daki hakimiyetini de kabul etmiş oluyordular. Bunun dışında Rusya Hazar'da donanma barındırma hakkını kazanmakta ve Rus tüccarları için İran pazarlarında uygulanan gümrük vergisi de %5'e

indirilmekteydi. Bunun dışında Kaçarlar Rusya'ya savaş tazminatı da ödemek zorunda kalıyorlardı. Böylece, Gülistan Antlaşması Türk Kafkası'nın büyük bir kısmının Rusya tarafından işgalinin resmi belgesi haline geldi⁵⁶.

Birinci Rus-Kaçar savaşı yaklaşık on yıl sürdü. Savaş bariz biçimde Rusların zaferiyle sonuçlanmıştı. Bu savaş, artık Doğu'da Türklerin siyasal iktidarının çöktüğünün de kanıtıydı. Binyıldan beri Müslüman Doğu'sunun hakimi olan Türkler kendi topraklarında idare etme yetkisini Rusya ve diğer Batılı güçlere kaptırmaya başlamışlardı. Bu savaşlar sırasında bölgenin iki büyük Türk devleti Osmanlılar ve Kaçarlar aynı anda Ruslar tarafından büyük bir yara almışlardır.

Gülistan anlaşmasının koşulları 1826 yılına kadar, yani 13 yıl sürdü. Bu süre içinde Rusların bölgedeki varlıkları kayda değer derecede pek hissedilmedi. Bunun nedeni Rusya'nın da içinde bulunduğu Avrupa'daki savaşlar olmuştur. Savaş sırasında bir sıra Hanlıkların varlığına son verilmiştir. Guba, Derbend, Bakü Hanlıkları bunlardandır. Buna karşılık hanların ve yerel idarecilerin statüsüne pek dokunulmadı. Ruslar genelde belli şehirlerde küçük askeri garnizonlar oluşturarak sadece genel idareyi kendi ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak, Gülistan Antlaşmasının pek uzun sürmeyeceğini her iki taraf da anlamıştı. Nitekim 1817 yılında resmi bir görüşme için Tahran'da bulunan Kafkasya Rus Orduları Komutanı A. P. Yermolov, İran'da ciddi bir askeri hazırlığın olduğunu fark etmişti. General, özellikle İngiliz subaylarının Kaçar birliklerini eğittiğine yakından tanıklık etmiştir. Aslında ise ne Feth Ali Şah, ne de veliaht Abbas Mirza yeni bir savaştan yana değillerdi. Savaş konusunda istekli olan sadece iki taraf bulunuyordu: Kaçar uleması ve İngiltere⁵⁷. Anlaşmadan Kaçarlar kadar memnun olmayan diğer bir Türk devleti de Osmanlı'ydı. 1812 anlaşmasının koşulları da İstanbul için ağırdı. Bundan ilave anlaşma Osmanlılara itibar da kaybettirmişti. Bundan dolayı her iki taraf Rusya'ya karşı birlikte hareket etmenin

⁵⁶ Gülistan Antlaşması için bkz. Yuzefoviç T, *Dogovori Rossii s vostokom*, SPb. 1869, s. 210-213.

⁵⁷ Ulema barışı bozmak konusunda sürekli şahı sıkıştırmıştı. Bkz. AKAK, t. IV, s. 125-126; Petruşevskiy İ. P, *Djaro-Belokanskie volnie obşestva v pervoy treti XIX veka*, 1934, s. 96.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

önemini de yakından kavramış gözükmeğdir. 1823 yılında Osmanlı-Kaçar anlaşmasının temelinde de bu yatmaktaydı⁵⁸.

1825 yılında İran'da askeri hazırlıklar yeniden başladı. Bu tarihte Abbas Mirza'nın orduları için İsfahan'a 200 at yükü İngiliz silahı getirilmişti. 1826 yılında İngiltere Hindistan'dan 15 bin tüfek daha gönderdi. Ancak, İngilizler bu destekten sonra şaha yardım etmeyeceklerini söylediler. Onlara göre, şah eğer Kaçar ordularının modernizasyonunu istiyorsa, şahın Rusya'ya savaş açması gerekmektedir. Tahran'da bunlar yaşanırken Rusya çıkacak herhangi bir savaştan çok korkuyordu. Bu I. Nikola'nın Kafkasya Genel Valisi Yermolov'a gönderdiği mektuptan da anlaşılmaktadır⁵⁹. Bu amaçla çarın emriyle Menşikov 1826 yılında İran'a gönderildi. Onun amacı Karabağ ve Talış hanlıklarının topraklarını Kaçarlara geri iade ederek barışı korumaktı. Ancak Rus heyeti daha Araz nehrini geçer geçmez Kaçarların kalabalık askeri yığınaklarıyla karşılandılar. Heyet her yerde aşağılanma ve hakaretlerle karşılaşmaktaydı. Her ne kadar Menşikov Sultaniyye'de Feth Ali şahla görüşse de hiçbir sonuç almadan Ağustos 1826 yılında geri dönmek zorunda kaldı. Zaten Rus heyeti daha İran'da iken Abbas Mirza askeri faaliyetlerine çoktan başlamıştı.

İkinci Rus-Kaçar savaşı 26 Mayıs 1826 yılında Kaçar ordularının sınırı geçmesiyle başladı. 19 Temmuz'da ise Abbas Mirza 60 binlik orduyla yeniden Türk Kafkas'ında gözüktü. Velihaht askeri stratejisini hiç değiştirmemişti. Onun amacı Karabağ ve Gence üzerinden Tiflis'i ele geçirmektir. Nitekim bu planı Ruslar da çoktan anlamışlardı. Zira ilk Rus-Kaçar savaşlarının tamamı bu hat üzerinde cereyan etmişti. Mirza'nın karşısında ise 9 kıtası, 6 hafif topu ve Kozaklardan oluşan bir atlı alayı olan Rus birliği durmaktaydı. Buna karşılık bölgedeki halkın Ruslara olan nefreti de Mirza'nın avantajı olarak görülüyordu. Nitekim Kaçar birlikleri daha sınırdan içeriye girer girmez bölgede Rus karşıtı isyanlar patlak verdi. En büyük ayaklanma ise Gence'de yaşandı. Ayaklanmacılar şehirdeki cezaevini ele geçirip, Rus garnizonunu ateşe verdiler. Hemen ardından da Abbas Mirza şehre girdi⁶⁰.

⁵⁸ *Azerbaycan Tarihi*, Bakı 1997, c. IV, s. 39.

⁵⁹ Bkz. *Kavkazskiy sbornik*, t. XXV, s. 42.

⁶⁰ Rusya Devlet Askeri-Tarih Arşivi, font Askeri-Tarih Kayıtları, Yıl 1826, dosya 4294, 1b, vr. 25; İbragimbeyli H. M, *Rossiya i Azerbaydjan v perviy*

AYGÜN ATTAR

Kaçarlar saldırılarının ilk üç ayında kaybettikleri toprakları büyük ölçüde geri almış sayılıyorlardı. Bunda Rusların savaşa hazırlıksız yakalanmalarının da büyük etkisi vardı. Abbas Mirza'nın başlıca amacı Rus birliklerinin merkezi üssü Tiflis'i ele geçirmektir. Şayet, veliaht Şuşa için 48 günlük kuşatmaya zaman ayırmamış olsaydı bu planında başarılı olabilirdi. Ancak Şuşa ve diğer küçük garnizonların ele geçirilmesi için harcanan zaman Ruslara toparlanma fırsatını verdi. Nitekim, Yermalov, veliahdın niyetini anlamakta gecikmeyerek esas birliklerini Tiflis'te toplayarak ilk darbede Kaçarları büyük bir hezimete uğratmayı planladı. 3 Eylül 1826 yılında taraflar arasında ilk büyük muharebe Şamhor yakınındaki geniş düzlük sahada gerçekleşti. Çatışmada İngiliz subaylarınca eğitilmiş 2000'lik *nizam-i cedit* ordusu da görev yapmıştır. Kaçar ordularına Abbas Mirza'nın oğlu komutanlık ediyordu. Ancak muharebe taraflara istediklerini kazandırmadı. Bunun üzerine Kaçarlar birliklerini Şamhor nehri civarına çektiler. Ancak bu sırada Rusların ani bir saldırısı Kaçar birliklerinin düzenini bozdu. Abbas Mirza'nın oğlu alelacele Gence'yi terk etmek zorunda kaldı. Çok sayıda ganimet ele geçiren Ruslar General Medetov komutasında Gence'ye girdiler⁶¹.

Şamhor yenilgisini haber alan Abbas Mirza Şuşa'nın kuşatması için 10 binlik asker bırakıp, Gence yönünde harekete geçti. Eylül 1826 yılında Yermolov'un yerine Kafkasya Genel Valiliğine atanan General Paskeviç de ek askeri birliklerle bölgeye vardı. 10 Eylül'de taraflar Gence yakınlarına yığınak yapmaya başladılar. Abbas Mirza'nın emrinde 15.500 yaya, 10.700 ise atlı olmak üzere 25 binden fazla asker, Paskeviç'in ise 8.700 kişilik ordusu bulunuyordu. Güçler arasında dengesizliği göze alan Rus komutan herhangi bir açık savaşa girişmekten korkarak savaşı şehrin dar sokaklarında sürdürmeyi kararlaştırdı. Ancak Paskeviç bu planın Yermolov'a sadık komutanlarca kendisini başarısızlığa uğratmak için yapılmış bir girişim olarak algıladı. Hal böyle olunca 13 Eylül 1826 tarihinde taraflar arasında çetin bir savaş gerçekleşti. *Karabağ-name* müellifi Mirza Adıgüzel Bey

treti XIX v., Moskva 1969, s. 179; Dubrovin N. F., *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, SPb. 1888, t. VI, s. 655.

⁶¹ Rusya Merkez Devlet Askeri-Tarih Arşivi, font Askeri-Tarih Kayıtları, dosya 4290, vr. 93-94.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

şunları aktarmaktadır: *“Sabahın erken vakitlerinde komutan Paskeviç ve General Medetov birliklerini düzene sokup Şeyh Nizami türbesine yaklaştılar. Burada onlar Kızılbaş ordularıyla karşılaştılar ve büyük bir çatışma gerçekleşti. Bir saat sonra Kızılbaşlar yenildiler”*. Savaşta Kaçarlar bini ölü 1.100’ü esir olmak üzere iki binden fazla insan kaybettiler. Bu çatışma savaşın bundan sonraki genel gidişatını da belirledi. Aralık 1826 yılına kadar Kaçarlar ve onlarca birlikte bölgeye hareket eden hanlar kazandıkları bütün toprakları yitirdiler. Abbas Mirza 2 bin kişilik kayıp sonucu bölgeyi tümünden terk edip Araz nehrini Hudaverin köprüsü üzerinden geçerek İran Azerbaycan’ına çekildi⁶².

Aralık ayında saldırıya geçen taraf bu kez Ruslardı. Medetov’a bağlı birlikler 26 Aralık’ta Araz nehrini geçtiler. Ocak 1827 yılında ise Ruslar Meşkin’e girdiler. Nisan ayında ise İrevan hanlığına bağlı topraklar Ruslarca ele geçirilmeye başlandı. Ancak İrevan şiddetle direnince, Ruslar kuşatmaya girişmeyerek Nahçıvan’a sokuldular. 26 Mayıs 1827 yılında bölge savaşız teslim alındı. 5 Haziran 1827 tarihli Abbasabad yakınlarındaki Cavanbulak mevkiinde cereyan eden ikinci büyük çarpışma da Ruslar lehine sonuçlandı. Rusların 8.600 kişilik birliğine karşı Abbas Mirza’nın 16.000’lik ordusu yine çaresiz kaldı. Aslında Kızılbaş askerleri savaşmıyorlardı bile. Yaptıkları ilk hamlenin boşa çıkarıldığını görünce sırtlarını çevirip gerisin geriye kaçıyorlardı. Bu aslında Türk askeri gücünün de ataletle geçtiğinin kanıtıydı. Rusların tek başarısı modern savaş anlayışına ve askeri yöntemlerin yanında teknik yeteneklerini daha pratik biçimde kullanmalarına bağlıydı.

İki aylık ciddi saldırıların ardından İrevan’da düştü. Rus-Kaçar savaşları boyunca Ruslara karşı en ciddi direnişi İrevan’ın sergilediğini aktaralım. Zira Ruslar bölgeyi ele geçirmek için irili ufaklı ondan fazla saldırı düzenlemişlerse de her defasında başarı İrevan’dan yana olmuştur. Ancak Ağustos başlarında desteksiz kalan hanlık Rus saldırılarına fazla dayanamadı. Özellikle de hanlığın gıda deposu olan Serdarabad’ın düşmesinden sonra baş gösteren iaş sıkıntısı Türklerin direnişini kırdı. Buna karşılık Türkler İrevan kalesini son ana kadar savunmaktan vazgeçmemişlerdir. General Paskeviç çara gönderdiği

⁶² Mirza Adıgözel Bey, *Karabağname*, s. 121-122; AKAK, t. IV, ç. II, s. 382.

raporunda şehrin düşmesini şöyle açıklamaktadır: “Bu sırada İrevan vilayetinde 10 bini Müslüman-Türk, 3 bini Ermeni olmak üzere 13 bin insan yaşıyordu. Bunlardan Ermeniler kalenin kuzey kapısını gizlice açtılar ve 1 Ekim’de Rusların şehre girmesine yardım ettiler.” Şehir sokaklarında yapılan kanlı çarpışmalardan sonra İrevan Rusların eline geçti⁶³.

Ekim ayında savaş artık İran Azerbaycan’ı topraklarında sürdürülmekteydi. Ruslar önce Hoy’u, ardından da Tebriz’i ellerine geçirdiler. Tebriz’in ele geçirilmesi hakkında Eristov’un aktardıkları Kaçar ordusunun ve genel anlamda Türklerin durumunu da net biçimde gözler önüne sermekteydi. Ona göre, şehrin yönetimini üstlenen Abbas Mirza’nın damadı Allahyar Han, Tebriz halkını ve buradaki Kızılbaş askerlerini Ruslara karşı savaşılmaya ikna etmek için çaba göstermekteydi⁶⁴. Ancak Allahyar Han’ın ikna girişimleri bir netice vermemiş olmalı ki 13 Ekim 1827 tarihinde Tebriz Rusların elinde bulunuyordu. Oysa Tebriz’in Rusların eline geçmesi inanılması güç bir durumdur. Zira şehri Ruslara karşı koruyacak 40 top muhafaza etmekteydi. Ayrıca, şehirdeki askerlerin elinde Rusların iki katı ateşli silah ve cephane mevcuttu. Anlaşılabacağı gibi, Rus işgalinin genişlemesinde Türk tarafının geçirdiği derin manevi çöküşün de az etkisi olmamıştır.

Tebriz’in düşmesi üzerine şah hemen Ruslara barış teklifinde bulundu Türkiye ile savaşın getireceği sıkıntılardan korkan Ruslar 7 Kasım 1827 yılında barış görüşmelerine başladılar. Buna karşılık barışın gerçekleşmesi için çatışmaların bir süre daha devam etmesi gerekti. 24 Ocak 1828’de Ruslar Erdebil’e sokuldular, 28’inde Urmiye’yi, 8 Şubat’ta ise Erdebil’i ellerine geçirdiler. Rusların Tahran’a doğru ilerlemesinin ardından İngilizler devreye girdiler. İngiliz temsilcisi Mcdonald’ın arabuluculuğuyla eski takvimle 6, yeni takvimle 18 Şubat 1828 yılında Tebriz yakınlarındaki Türkmençay köyünde Abbas Mirza ile General Paskeviç barış için el sıkıştılar. Görüşmeler sırasında Ruslar Azerbaycan’ın tamamını talep etseler de, Gülistan anlaşmasından farklı olarak İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının da

⁶³ Rusya Merkez Devlet Askeri-Tarih Arşivi, font Askeri-Tarih Kayıtları, dosya 4329, vr. 280.

⁶⁴ AKAK, t. VII, s. 569, Belge No: 526.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Rusya'ya verilmesi sonucunda sınır eskisi gibi Araz nehri kabul edildi. Bunun sonucunda 16 maddelik Türkmençay anlaşması yapıldı. Anlaşma gereği Kaçar hükümeti savaş gerekçesi olarak Rusya'ya 20 milyon tümen tazminat ödemeliydi.

Ruslar Hazar'da tek askeri güç olma hakkına kavuşmanın yanı sıra bütün Türk Kafkas'ının tek hakimi oluyorlardı. Anlaşmada yer alan bir madde gereği, Ruslar İrevan hanlığına bağlı Türk yerleşimleri üzerinde bir Ermenistan bölgesi oluşturmak için İran'ın genelinde yerleşen Gregoryan kilisesine bağlı küçük Hristiyan cemaatlerini *Ermeni* kimliği altında kendi topraklarına göç ettirmek hakkını elde ediyordu. Benzer anlaşma 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşı sonucunda yapılan Edirne anlaşmasında da yer almıştır. Bunun sonucunda 1828-1830 yılları arasında İran'dan 40 bin, Osmanlı'dan ise 84 bin Hristiyan İrevan topraklarına göç ettirilmiştir. Türk Kafkas'ı ile Anadolu ve İran'ın kesiştiği bölgede tampon bir Ermeni Eyaleti oluşturmakla Ruslar bölgenin kontrolünü ellerinde tutmayı planlamışlardır. Çar II. Nikola'nın emriyle Ermenilerin yerleştirilmesi için İrevan'ın en verimli topraklarından 200.000 *desyatınlik* alan ayrılmıştır.

Sonuçta, Türkmençay anlaşması genel anlamda Kafkasya, Anadolu ve İran Türkleri için tam bir felaketin başlangıcı olmuştur⁶⁵.

Diğer Azerbaycan hanlıklarından farklı olarak İrevan Hanlığı'nın Osmanlı'yla sıkı ilişkileri bulunuyordu. 9 Şubat 1784 tarihli P. S. Potyomkin'e gönderdiği mektubunda Tiflis'teki **Rus** orduları komutanı S. Burnaşev şöyle diyordu: Osmanlı'nın Ahalsih, Kars, Erzurum ve Bayazıt'daki paşaları İrevan şehrinde Kulamali Han'ın yanında olmuşlardır. Onlar Osmanlı İmparatorluğu'yla İrevan Hanlığı arasında

⁶⁵ Türkmençay Antlaşması için bkz. *Sbornik traktatov, konventsij i drugih aktov, zaklyuçennih Rossiei s Evropeyskimi i Aziatskimi derjavami a takje i s Severno-Amerikanskimi Ştatami*, SPb. 1845, s. 139-149; Anlaşmada yer alan özellikle sınırlar, Ermenilerin göçü ve bölgedeki güç konumları (Hazar Denizi) hakkında maddeler A. S. Griboedov tarafından hazırlanmış ve Kaçarlara kabul ettirilmiştir. Bkz. AKAK, t. VII, s. 644-645; Şostakoviç S. V, *Diplomatiçeskaya deyatelnost A. S. Gribaedova*, Moskova 1960; Nitekim Griboedov daha sonra Rusya tarafından Tahran'a büyükelçi olarak atanmış, ama casusluk yaptığı gerekçesiyle burada öldürülmüştür. Ermenilerin göç ettirilmesine ilişkin maddenin tartışması için bkz. Griboedov A. S, *Soçineniya*, Moskva 1971, t. II, s. 339-341; AKAK, t. V, Belge No: 618.

sıkı ilişkilerin oluşturulması ve İrevan'ın katkısıyla Azerbay-can'ın diğer hanlıklarıyla Rusya'ya karşı cephenin kurulmasını tartışmışlardır.⁶⁶

Bunu takip eden yıllarda Halil Paşa denetiminde bir Osmanlı heyeti İrevan'a gelerek burada Azerbaycan hanlıklarının bazı temsilcileriyle görüşmeler gerçekleştirdi. O, burada direnişçi **Dağılı** gruplarının bazı temsilcileriyle de buluşmuştu.⁶⁷ Bu girişimler İrevan'la Osmanlı arasında bir yakınlaşmaya neden olsa da, Devlet-i Ali'ye Kaçarlar'la bir ittifak addedip Rusya'ya karşı birlikte önlem alamamıştır. Bunun sonucunda da Rusya ayrı ayrılıkta yürüttüğü 1804-1813 Rus-Kaçar, 1806-1812 Rus-Osmanlı, 1826-1828 Rus-Kaçar ve 1827-1829 Rus-Osmanlı savaşlarından zaferle çıkmayı başarmıştır.

I. Petro'nun Hazar seferi kapsamında Derbend'den Mazandaran'a kadar olan Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca bir "Hristiyan bölgesi"nin oluşturulmasına çalışmıştır. Bölgede ve İran'ın genelinde yaşayan tüm Hristiyanların göç ettirilip, Derbend, Bakü, Salyan, Lenkeran topraklarına meskunlaştırılmasını hedefleyen bu girişim Rusya adına bölgede tampon bir bölge oluşturmayı amaç edinmişti. Ama Nadir Şah'ın işgal edilmiş bu bölgeleri geri alması Rusya'nın planlarını altüst etmişti.

Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarından sonra Rusya bu planını yeniden hayata geçirmeye koyuldu. Bu defa Ruslar Osmanlı, Kaçar ve Azerbaycan'ın tam ortasında denge unsuru olarak bir "Ermeni vilayeti" oluşturmaya başladılar. Türkmençay antlaşmasının onaylandığı 10 Mart 1828 tarihinin ertesi günü Çar I. Nikola "Ermeni vilayeti" oluşturulması hakkında bir ferman yayınladı. Fermanda şöyle deniliyordu: "İran'la *imzalanmış* olan anlaşma gereğince İran'dan Rusya'ya birleştirilen İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının bundan böyle Ermeni vilayeti olarak adlandırılması karara alınmış ve kendi hükmümüz altına alınması onaylanmıştır. Söz konusu vilayetin oluşturu-

⁶⁶ *Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası Tarih İnstitutu Elmi Arhivi (AMEA TİEA)*, inv. 1795/1/17.

⁶⁷ Necefli G., *Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı devleti ile siyasi elageleri (XVIII esrin II yarısı)*, Bakı 2002, s. 74.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

rulması ve onun yönetim biçimi hakkında gerekli yükümlükler kısa zamanda tarafımızdan belirlenecektir.”⁶⁸

Rusya tarafından işgal edilen iki Türk hanlığının (İrevan ve Nahçıvan) topraklarında oluşturulan Ermeni vilayeti İrevan, Nahçıvan ve Ordubad'ı kapsıyordu.⁶⁹ İrevan Hanlığı'nın 15 eyaleti, Nahçıvan'ın 5 ve Ordubad'ın 5 eyaleti oluşturulan yeni vilayetin sınırları içine alınıyordu. Ermeni vilayetinin yönetimine ise köken itibarıyla Gürcü olan General A. G. Çavçavadze atanmıştır.⁷⁰

Bununla da etkileri günümüze kadar yansıyan Güney Kafkasya'da sorunların temeli atılmış ve bunun sonucunda Rusya'nın bölgedeki varlığı teminat altına alınmıştır.

⁶⁸ *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy İmperii* (PSZRİ), sobr. vtoroe, tom III, 1828, SPb. 1830, s. 272-273.

⁶⁹ AKAK, tom VII, Tiflis 1878, s. 487, belge No: 437.

⁷⁰ AKAK, s. 487, belge No: 438.

İKİNCİ BÖLÜM

Azerbaycan Türklerinin Göçü

Rus işgaliyle birlikte, özellikle işgal sırasında ve sonrasında Azerbaycan Türklerinin Osmanlı ülkesine göçleri hakkında henüz geniş çaplı bir araştırma olmadığı gibi bu konuda mevcut kayıtlar da gün yüzüne çıkarılmamıştır. Bu dönemde özellikle sınır bölgelerinde kitlesel göç hareketlerinin yaşandığı bir gerçek olsa da, Türkmençay anlaşmasının hemen sonrasında (bir gün sonra) Azerbaycan ile Osmanlı İmparatorluğu'nu ayıran bir Ermeni Vilayeti'nin oluşturulması iki Türk ülkesi arasındaki toprak bağlarının kesilmesine yol açmış ve bu da göçlerin yönünün değişmesine neden olmuştur. Öte yandan Rus işgalinden memnun olmayan kitleler Osmanlı'dan ziyade Kaçar ülkesini tercih etmişlerdir, ki bu da Azerbaycan Türklerinin Kaçar ülkesini kendi gerçek vatanları olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle, işgale karşı direnen han aileleri kendi boylarıyla birlikte Kuzey Azerbaycan'ı terk edip güneye kaçmışlardır. Bakü, Salyan, Cavat, Lenkeran, Karabağ bölgesinde gerçekleşen bu türden kitlesel göçler sonucunda Azerbaycan'dan Kaçar ülkesine çok sayıda insan göç etmek zorunda kalmıştır. Özellikle, Karabağ ve Muğan'da oturan yarı göçebe Şahseven topluluklarının büyük bir kısmı Kaçar denetimindeki Karadağ ve günümüzde "İran Muğanı" denilen bölge-lere akın etmişlerdi.

Osmanlı Devleti, eskiden beri arasının iyi olmadığı İran'a ve git-tikçe gelişen ve büyüyen Rusya'ya karşı, doğu sınırlarının güvenliğini Azerbaycan'ı elinde tutarak sağlayabileceğini bilmekteydi. Buna binaen Azerbaycan üzerine Rusya ve İran yoluyla gerçekleşen tehdit Osmanlı Devleti'nin en fazla hassasiyet gösterdiği konu idi. Bu açıdan bu ülkelerdeki her hareket Osmanlı Devleti tarafından çok temkinli karşılanmıştır. Bundan dolayı Azerbaycan bölgesinde meydana gelen her olay Osmanlı Devleti'nin ilgisini çektiğinden, bütün **gelişmeler yakından** takip edilmiş ve yakın yerlerde (Kars, Çıldır, Van) görevli olan vali, beylerbeyi ve askerlerden sürekli rapor ve bilgi alınmıştır.

Ayrıca, bölge ile ilişkilerin iyi tutulması için de hanlara ve ahalinin ileri gelenlerine çeşitli hediyeler gönderilmesi ve bölgeden gelen elçilere harcırah verilmesi uygulamaları da bir iyi niyet belirtisi olarak devam ettirilmiştir. Bu durum Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinin tamamlandığı dönemde, bu hanlıklar tebaasından olan Osmanlı ülkesine irtica etmiş olan kişilerden bazılarına bir takım kolaylıklar sağlanması şeklinde sürmüştür.¹

Azerbaycan Türklerinin Osmanlı İmparatorluğu'na göçlerini genel olarak üç başlıkta incelemek mümkündür: (a) kitlesel göç, (b) ticari göç ve (c) entelektüel göç. Bu süreç yaklaşık olarak 1828-1928 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Kitlesel göçlerin Kuzey Kafkasya'dan yapılan göçler gibi geniş çaplı olmasa da göçebe kimlikli Türkler arasında bu hareketin yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Bizim edindiğimiz bilgilere göre, işgal sırasında ve sonrasındaki yüz yıllık süreçte Azerbaycan'dan Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 200 binden az olmamıştır. Bu, Kafkasya'nın diğer topluluklarıyla kıyaslandığında az gözükse de aynı acı, şiddet ve kayıplar Azerbaycan Türkleri için de geçerli olmuştur. Ama Osmanlı'ya Azerbaycan Türklerinin göçünü şimdiki Azerbaycan bölgesiyle sınırlamamak gerekmektedir. Nitekim Kaçar hakimiyeti döneminde İran'daki Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı arasında sıkı ilişkiler devam ede gelmiştir. Bu kendini daha ziyade ticari ilişkilerde göstermektedir. Bu anlamda ticari gerekçelerle göçler de gerçekleşmiştir. Çarlık Rusya'sının sömürü ve milli zulmüne karşı özellikle XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'dan Osmanlı ülkesine entelektüel göçlerin de varlığı bilinmektedir. Sonuncusu Azerbaycan ve Türkiye arasında sıkı bağların oluşturulmasında birinci etken olmuştur.

Kitlesel Göç

Güney Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine yapılan ilk iltica girişimi 1783 senesine rastlamaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri arasında yer

¹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Guba, Hoy), I (1578-1914), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 55.*

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

alan kayıtlara göre, Rusların Tiflis'i eline geçirmesi üzerine bir kabile halinde "Lezgi"ler yurtlarını terk edip Osmanlı'ya ait Çıldır bölgesine göç etmişlerdi.² Adı belirtilen topluluğun Tiflis'te meskun olan Müslüman topluluklarına bağlı bir grup oldukları anlaşıyor.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı İmparatorluğu, Rusların Gürcistan'ı ele geçirip Azerbaycan hanlıklarına ait topraklara saldırmaları durumunda özellikle kuzey hanlıklarında (Şeki, Guba, Gence ve İrevan) meskun olan bazı grupların topraklarını terk etmesi beklenilmekteydi. Nitekim, *"Rusya ile musalahanın feshinden sonra, Rusya üzerine sefer-i hümayun düzenlenmesi ve Tiflis hanlığının ortadan kaldırılmasının gerekliliğine binaen Gürcistan ve Tiflis seraskerliğine nasb olunan Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın; kendi maiyetine tayin olunan Azerbaycan ve Dağıstan hanları ve askerleri ile ordu için gerekli olan asker, zahire, mühimmat ve sairenin tertip ve tedariki, Avar hakimi Ammi Han'ın askerlerinin Çıldır ve Erzurum'a kışlamaları hakkında"* emir olası bir göç için Osmanlı'nın sınırda hazırlıklı olmasını öngörmektedir.³

Yine Osmanlı kayıtlarına göre, ortaya çıkabilecek göçlere gerekçe olarak "Azerbaycan, Dağıstan ve Kırım'da Müslümanlara yapılan eziyetler" gösterilmektedir.⁴ Bu belgeler arasında Ağa Mu-hammed Şah'ın hücumu sırasında İrevan Hanlığı'ndaki Müslümanların da Osmanlı topraklarına göç edebileceği hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁵

İltica edenler arasında öncelikle hakim kesimin temsilcileri bulunuyordu. Osmanlı arşiv belgelerine göre, Hoy Hanı Caferkulu Han Osmanlı topraklarında ikamet etmek için Çıldır ve Kars valilerine müracaat etmiştir.⁶

Azerbaycan'dan Osmanlı ülkesine ilk ciddi göçler 1826-1828 Rus-Kaçar ve 1827-1829 Rus-Osmanlı savaşı sonrasında gerçekleşti. Bunun başlıca nedeni her iki savaş sonrasında Rusya'nın Osmanlı ve

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humayun, No:324-B.

³ BOA, Hatt-ı Humayun, No: 1290.

⁴ BOA, Name-i Humayun Defteri, No: 9, s. 221-222.

⁵ BOA, Hatt-ı Humayun, No: 6748-B.

⁶ BOA, Hatt-ı Humayun, No: 6686.

AYGÜN ATTAR

Kaçarlar'la gerçekleştirdiği anlaşmada "Ermenilerin göçü"yle ilgili bir maddenin bulunmasıydı. Türkmençay ve Edirne antlaşmalarında yer alan bu maddeye göre, İran ve Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler 1 ile 5 yıl arasında aşamalı olarak Rusya'nın oluşturduğu Ermeni Vilayeti'ne göç ettirileceklerdir. Buna göre, "taşınır emlake sahip olan Ermeniler 1 sene içinde, taşınmaz mallara sahip olanlar ise mallarını satmak için gerekli beş yıl zaman zarfında" Rusya'nın Ermeni Vilayeti'ne göç edeceklerdir. Eski İrevan ve Nahçıvan Hanlığı'na ait topraklara yerleştirilecek Ermenilere karşılık buradaki Müslümanlar kendi yurtlarında sıkıştırılıp çıkarılacaktı.

Bu amaçla Osmanlı ve İran'dan göç edecek Ermeniler için İrevan, Serderabad, Şerur ve Sürmeli öncelikli olarak düşünülmüş yerleşim alanları olarak tahsis edilmişti. Böylece, 1828 yılından itibaren İran'dan, 1829 yılından itibaren Osmanlı Anadolu'sundan Ermenilerin göç ettirilmesine başlarken, İrevan, Nahçıvan ve Ordubad bölgesinde oturan Müslümanların da sıkıştırılıp yurtlarından kovulma-sına başlandı. Gelen Ermenigöçmenlere kısa zamanda bir yurt ve barınakla temin edilmesi olanaksız olduğundan Ruslar, onları Müslümanların terk etmek zorunda bıraktığı yurtlarda ve evlerde meskun edeceklerdi. Öyle anlaşıyor ki, Azerbaycan Türklerinin göçünde başlıca etken Ermenilere bölgede yurt ve barınaklar oluşturmak amacı taşıyordu.

Ne kadar Müslüman-Türk nüfusun bölgeyi terk ettiğini belirlemek için Ermeni Vilayeti'nde işgal öncesinde ve sonrasındaki nüfusun sayısını belirlemek gerekmektedir.

Matenadaran'daki arşiv kayıtlarına göre, göç ettirilen ilk Ermeni sayısı 8.510 aile idi ve bunlar İrevan şehrinde meskun edilmişlerdi.⁷ Bu göçmenlerin önemli bir kısmına Müslümanlara ait mekanlar tahsis edilmişti. Belirtilen dönemde İrevan çevresinde Müslüman aşiretlerin, merkezde ise oturak kesimin ve zanaatkar sınıfa mensup olanların oturdukları biliniyor. Savaş, özellikle de Ruslara karşı direniş zamanı İrevan'ın büyük dağıntılara maruz bırakıldığı ve işgalle birlikte önemli

⁷ Tavakalyan N. A., "Pereselenie armyan iz Persii i Turtsii v Zakavkaze posle prisooedineniya Vostochnoy Armenii k Rossii", İstoriko-filologičeskiy jurnal AN Arm.SSR, Erevan 1978, No: 3 (82), s. 33.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

sayıda insanın yurtlarını terk ettikleri malumdur. 1834 yılı **kayıtlarına** göre, İrevan çevresinde 2750 aile meskundu.

1807 aile Tatarlardan (Müslüman-Türk), 858 aile Ermenilerden ve 40 aile ise Çingenelerden oluşuyordu.⁸

Kameralnoye Opisanıye'ye (Yerel Sayım) göre, İrevan'daki Müslümanların sayısı 50.000'i aşıyordu. Ama C. Burnutyan'a göre, bu rakam asla işgal sırasında bölgeyi terk etmiş Müslüman icmasının sayısını yansıtmamaktadır.⁹ 1812 yılında İrevan'da bulunan William Ousli şehirde 13-14 bin insanın yaşadığından söz ediyordu. İran'a seferi zamanı General Yermolov'un yanında yer alan Rus subay Dmitri Bobarkin'e göre ise 12.000, 1818 yılında İrevan'da bulunan gezgin Porter ise 15.000 nüfustan söz ediyor. İrevan şehri çevresiyle birlikte toplamda Rus işgali öncesinde 20.000 nüfusa ev sahipliği yapıyordu. Ama Ruslar şehri ellerine geçirdiklerinde İrevan'ın nüfusu 10 binden azdı. İrevan'ın eyaletlerinde ise 18.000 Müslüman'ın barındığı belirtiliyor. C. Burnutyan'a göre, işgal öncesi İrevan Hanlığı'nın oturak ve yarı-oturak Türk ve İranlı nüfusu 62.000'i buluyordu.¹⁰ Öte yandan hanlık sınırlarında çok sayıda tam göçebe anlamında "Kürt" nüfus da barınmaktaydı. İşgal sırasında göçebelerin 14.500'i bölgeyi terk etmişti. Buna göre, işgalden önce bölgede tam göçebe yaşamı sürdüren çeşitli aşiretlere mensup 25.000 insan barınıyordu. Bu durumda, işgal öncesi İrevan Hanlığı'nın toplam nüfusu 87.000'i buluyor ki bu rakama göre, Rus işgaliyle birlikte İrevan'ı terk eden göçmen nüfus 26.000'i aşıyordu.¹¹

İrevan'ı terk eden 26 binlik göçmenin tamamının Osmanlı ülkesine gittiği düşünülemez. Zira, tarihi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla "hanlığın elit kesimi" İran'daki soydaşları olan hakim Kaçarlar'a sığınmışlardır. Ama ciddi bir nüfusun Osmanlı'ya sığındığı malumdur.

⁸ *Obozrenie Rossiyskikh vladeniy za Kavkazom v statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnoşeniyah* (ORVZ), Sostavil Lekgobitov, ç. I-IV, SPb. 1836, IV, s. 291.

⁹ Burnutyan C. A., *İrevan hanlığı Kacarların hökmdarlığı dövründe 1795-1828*, bkz. Hacıyeva Z., *Tekrarlanan Tarih-Tekrarlanan Şerhler*, Bakı 2011 kitabı içinde, s. 135.

¹⁰ *Aynı eser*, s. 137.

¹¹ *Aynı yer*.

Nitekim Osmanlı arşiv kayıtları arasında yer alan bir belgeye göre, 1804 yılında İrevan Hanlığı'na mensup çok sayıda aşiret yurtlarını terk ederek Osmanlıya sığınmıştı. Belgede bunların "Kürt" olduğu belirtilse de, bu tanım etnik anlam ifade etmiyor, tümünün göçebe olmasından kaynaklanıyordu. Nitekim İrevan Hanlığı'na ilişkin kayıtlarda bölge nüfusu "oturak, yarı-oturak ve tam göçebe anlamın-da Kürt" olarak tanımlanıyordu.¹² Osmanlı kayıtlarına göre, söz konusu İrevan'daki tam göçebe nüfusun yurtlarını terk etmesi işgalin başladığı 1804 tarihine rastlamaktadır.¹³

Bu durumda İrevan Hanlığı topraklarını terk eden 26 binlik nüfusun yaklaşık 15 bininin Osmanlı'ya 10 binden biraz fazlasının da Kaçarlar ülkesine sığındığını tahmin edebiliriz. Osmanlı bölgesine iltica eden nüfusun çoğunluğu ise İrevan'ın Osmanlı'yla sınır teşkil etmesinden kaynaklanıyordu. Öte yandan Ruslar özellikle göçebe unsurların bölgeyi terk etmesinde istekli olmuşlardı. Zira bunların yönetimi Ruslar için birçok güçlük teşkil ediyordu. Göçebelere ait geniş topraklar ise gelen Ermeniler için yerleşik yurtlara dönüştürülüyordu. 1818 yılında İrevan Hanlığı'nın tam göçebe nüfusu 20 bini bulurken, 1834 yılı kayıtlarına göre bunların sayısı 850 aileye (yaklaşık 5-6 bine) inmişti.¹⁴ Yani göçebe Müslüman-Türklerin İrevan'dan sürülmesi işgalden sonraki yıllarda da devam etmişti.

İrevan Hanlığı sınırları içinde meskun olan tam göçebe yaşam süren Türk boyları arasında Ayrımlu (Rumlu), Karapapak, Seyyidli-

¹² Nitekim kendi çalışmasında C. Burnutyan "Fars" ve "Kürt" gibi tanımların etnik anlam ifade edemeyeceğini vurgulamaktadır (*aym eser*, s. 135). Ayrıca söz konusu bölgede etnik anlamda Kürt nüfusunun sayı da bilinmektedir. Buna göre, Kürtler genelde üç grupta, Sünni, Şii ve yezidi mezhebine göre ayrılıyorlardı. Bunlar arasında en büyük Kürt aşireti olan Zilanlar'ın toplam sayısı ise 2000 buluyordu (Aristova T., *Kurdi*, Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Moskova 1953, tom XXIV, s. 91-92). Ama C. Burnutyan yanlışlıkla bölgedeki "Celali" boylarını da Kürt hesaplanmış, ancak, daha sonra konuyla ilgili bir açıklamasında bunların Osmanlı'ya isyan eden Celali isyancıları olduğunu belirtmişti (*İrevan Hanlığı*, s. 141). Oysa Celali isyanı "Celali" isimli bir boyun adıyla ilişkili olmamıştır. Ayrıca burada söz konusu olan Celaliler, bölgede İlahnılar döneminde yerleşen Celayirliler idi.

¹³ BOA, *Hatt-ı Humayun*, No: 6702-G.

¹⁴ Şopen İ. İ., *İstoričeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu ee prisosedineniya k Rossiyskoy imperii*, SPb. 1852, s. 528-529, 541.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Arsaklı, Bayat, Karaçorlu, Kerimbeyli, Kafarlı, Saraşlı, Gödekli, Sadlu **ve d.** yer alıyordu. İşgal sonrasında özellikle Karapapak ve Ayrımlu göçebe boylarının büyük ölçüde bölgeyi terk ettikleri belirtilmektedir. Bunların bir kısmı Abbas Mirza'nın talimatıyla İran Azerbaycan'ı topraklarında meskun olurken, bir kısmı ise Osmanlı ülkesine sığınmış ve özellikle Kars çevresinde meskunlaşmışlardır.¹⁵

Osmanlı ülkesine **sığınanlar** arasında Azerbaycan hanları da bulunuyordu. Bunlardan Şeki ve Şirvan Hanı Selim Han'ın mahiyetiyle birlikte Osmanlılara kaçtığı ve Bursa çevresinde meskûnlaştığı, hatta burada padişah'tan 1822 yılında bir çiftlik istediği hakkında kayıtlar bulunmaktadır.¹⁶

Özellikle kalabalık sayıda İrevan, Tiflis, Kazak bölgesinde göçebe yaşam süren Karapapak Türklerinin Rus İşgali **sonucunda yurtlarını** terk edip Çıldır ile Kars eyaletlerine göç ettikleri, bu bölgede oturan Türklerce günümüzde de hatırlanmaktadır. Osmanlı topraklarına **göç** edenler sadece İrevan bölgesi Müslümanları **olmamıştır**. Rusların Hoy ve Tebriz bölgesini İşgali sırasında İran Azerbaycan'ı bölgesinden de bazı Türk grupları yurtlarını terk ederek Osmanlı sınırı içine girmişlerdir. Bu Türk toplulukları arasında Urmiye, Hoy ve Selmas'ta oturan şafi inançlı Küresünlü Türkleri de yer alıyordu.

Oğuzların Çepni boyuna mensup Küresünlü veya Giresunlu Türklerinin yurtlarını terk etmeleri hakkında çeşitli tarihler mevcutsa da, Küresünlüler'in eski kuşak insanları atalarının 1828 yılında İran Azerbaycan'ından gelip başta Van olmakla Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde meskun olduklarını belirtirler. Genel anlamda Tiflis eyaletinden güneye doğru Hoy ve Urmiye'ye kadar Osmanlı sınırı boyunca Azerbaycan'da oturan göçeri ve yarı-göçeri Müslüman-Türklerin bazı gruplarının yurtlarını terk edip Anadolu'ya göç ettikleri malumdur. Az sayılı kaynakların **güvenilirliğine** dayanarak göçlerin nerelerden yapıldığını ve göçe katılan toplulukların kimler olduğunu istatistiksel olarak belirlememiz mümkündür.

Göç eden Karapapakların 5000, Ayrımluların 3000, Büyük Çobankara 1000, Sadlu 1000, Seyyidli-Arsaklıların 1000, Muğan, Kaçar,

¹⁵ Burnutyan, *İrevan Hanlığı*, s. 140.

¹⁶ BOA, *Hatt-ı Humayun*, No: 44593.

AYGÜN ATTAR

Şahdeli ve Sedrekli boylarının da 1000'er grubunun olduğu düşünülür. Göçebe yaşam tarzı süren bu boyların Azerbaycan'ın hangi bölgelerinde yaylak-kışlak hayatı sürdüğünü ve ne zaman göçe zorlandıklarını aşağı-yukarı belirlememiz de mümkündür.

Karapapaklar geniş Vedipasar ovalıklarını Büyük Çobankara boyu ile birlikte paylaşıyorlardı. Vedibasas'ın özellikle Sederek ve Vedi-Evliya kasabaları çevresini Kaçarlar kapatmışlardı. Garnibasas çevresi ise Muğanlı boyların otlakları olmuştur. Talin bölgesinde Ayrumlular diğer bir Türk boyu Seyyidli-Arsaklar'la paylaşıyorlardı. Büyük Çobankara boyunun esas kitlesi Kırbulak ve Aparan otlaklarında berhayat ederken; onların otlakları Zengibasas'daki Karpapaklar'la sınırlanıyordu. Yine Seyyidli-Arsaklar'ın bazı kolları Zengibasas, Talin, Aparan, Dereçiçek ve Çukur-Sad'da dolaşıyordu. Dereçiçek'in bir kısmı ile Ayrıca ovalığı ve Gökçe'nin Akmenen dağları Saralşlı boylarının yaylak ve kışlağı idi. Gökçe Gölü'nün batı kesimleri ise Kerimbeyli, Kafarlı, Gödekli ve Cemmeliler'in yurtları olarak biliniyordu. Aynı bölge Sadlu boylarının da etki alanları arasındaydı. Nahçıvan Hanlığı'nın neredeyse geneli Kengerli Türklerinin egemenliği altındayken, bu boylar zaman zaman Şerur'dan Gence'ye kadar geniş alanda konar-göçer yaşam sürerlerdi. Rus işgaline karşı İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının safında en şiddetle karşı koyanlar da adları belirtilen bu göçebe unsurlar olmuşlardı. Nitekim işgal sırasında ve sonrası adı geçen bu boyların neredeyse önemli bir kısmı kendi yurtlarını bırakmak zorunda kaldılar. Kaçar, Sadlu boyları ile Karapapaklar'ın, Ayrumluların bir kısmı ve Kengerler'in ise önemli bir kısmı Kaçar ülkesine göç ederken; Karapapaklar'ın diğer kısmı ile Ayrumlular'ın bazı kolları, Kafarlı, Gödekli, Seyyidli-Arsaklı, Büyük Çobakara ve Muğanlılar Osmanlı sınırları içine çekildi-ler.¹⁷

Sürmeri'de yaylakları, Garnibasas'da kışlakları olan Celali ve Karaçorlular; Ağrıdağ boyunca Sürmeli ve Derekend-Parçenis'de dolaşan Zılanlar; Gökçe'de, Güzeldere'de, Ayrıca'nın kuzey yamaçlarıyla Karanelg ve Şerur arasında konar-göçer yaşam süren Biryukiler'in işgal sonrasında neredeyse tamamına yakını Osmanlı'ya iltica ettiler. Yurtlarını terk edenler arasında Celaliler'in Misirkendli, Kızılbaş Uşaklı, Cemendinli, Sakendli, Halilhanlı ve Bilgehanlı aşiretleri de tüm kolla-

¹⁷ Burnutyan, *İrevan Hanlığı*, s. 140.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

riyla birlikte Osmanlı ülkesine göçtüler. Ruslar Sürmeli'de denetimi ellerine geçirdiklerinde söz konusu boyların bölgeyi terk ettiklerini belirtirler.¹⁸

Karapapakların 5000, Ayrumluların ise 3000, Büyük Çobankara 1000, Sadlu 1000, Seyyidli-Arsaklıların 1000, Muğan, Kaçar, Şahdeli ve Sedrekli boylarının da 1000'er grubunun toplamı göz ününe alınırsa 15.000'lik göçebe Türkün Azerbaycan'daki yurtlarını terk ettikleri anlaşıyor. Zilanların 2000, Celalilerin 400 ve Biryukilerin 300 ailesini de buraya eklediğimizde Rus İşgali ve sonrasında Azerbaycan'ı terk eden göçebe nüfusun 20.000'den fazla olduğu anlaşıyor.

İşgal sırasında ve hemen sonrasında Azerbaycan'dan Osmanlı ülkesine yapılan bu toplu göç akımından sonra gerçekleşen ufak çaplı göçler dışında 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşına kadar Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılmış herhangi bir kitlesel göçü tespit etmiş bulunmuyoruz.

1877-1878 savaşı sonrasında Azerbaycan'dan Osmanlı ülkesine yapılmış kitlesel göç genel anlamda "Karapapaklar'ın göçü" adını taşıyor. Burada Karapapak adı genel özellik taşımaktadır. Çok sayıda Türk boy ve aşiretini kapsayan bu genel isim altında göçebe ve yarı-göçebe Türkler Azerbaycan'ın Kazak, Ağstafa, Gence bölgesinden güneye Karabağ, Gökçe, Zengibasar'a kadar; Gürcistan'da ise Ahıska ve Borçalı bölgesinde meskunlaşmışlardı. Bunların kalabalık olmaları nedeniyle XIX. yüzyılın sonlarında dahi Tiflis'in doğusunda kalan bölgeler "Georgie Turque", yani Türk-Gürcistan'ı veya Terekeme Gürcistan'ı olarak adlandırılıyordu.¹⁹

Karapapaklar'ın Anadolu'ya göçünü araştıran M. Tanrıverdi'ye göre, "Karapapaklar'ın yaşadığı coğrafyanın savaş sırasında ve sonrasında Rus İşgaline maruz kalması onların Anadolu'ya göçünde birinci derecede amil olmuştur. Karapapaklar, Osmanlı topraklarına hicret talebini arzuhaler yoluyla yapmışlardır. Talepler münferit olabildiği gibi toplu olarak da yapılabilirdi. Osmanlı kayıtları incelendiğinde Karapapak göçleri daha ziyade küçük gruplar

¹⁸ ORVZ, Ekler, Tablo 14/b.

¹⁹ Kırzioğlu M. F., "Dede Korkut Oğuznameleri" Işığında Karapapaklar Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Erzurum 1972, s. 1.

AYGÜN ATTAR

tarafından gerçekleşmiştir. Bazı belgelerde hicret arzusunda bulunan Karapapaklar'ın toplu halde isimleri yer almaktaydı.”²⁰

Karapapaklar'ın İrevan Hanlığı sınırları içinde yaşayan kesimi yukarıda belirttiğimiz gibi 1826-1828 yılları arasında gerçekleşen Rus-Kaçar savaşı sırasında ve sonrasında yurtlarını terk ederek Kars bölgesine yerleşmişlerdi. 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşı sonrasında Osmanlı'nın doğudaki üç eyaleti (Elviye-i Selase-Kars, Ardahan, Batum) Rusların denetimine geçince Güney Kafkasya'da kalan Karapapaklar'ın göçüne Kars'taki Karapapaklar'da eklenmiştir. Karapapaklar'ın göçü genelde iki yoldan gerçekleşmişti: deniz ve karadan.²¹ Deniz yoluyla gelenler ulaştıkları Gürcistan'ın Karadeniz kıyısındaki limanlardan yine kendi olanaklarıyla bulabildikleri sandal, kayık, vapur gibi araçlarla Trabzon'a, buradan da onlar için tahsis edilen Varna, Köstence, Bergos ve Lom gibi Rumeli bölgelerine giderken, bazıları da Samsun ve Sinop limanlarına gelmişlerdi. Batum limanını dolduranlar ise Çıldır Sancağına doğru hareket etmişlerdir. Karadan hareket eden Karapapaklar ise başlıca göç güzergahı Gümrü-Kars olmuştur. Kars'a gelenler buradan Erzurum'a geçmiştir.²²

Karapapaklar'ın göçleri 1877-1914 yılları arasında aralıklarla devam etmiştir. Bunun nedeni Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rus denetimi altına geçen Türk topraklarında Ermeni silahlı birliklerinin onları hedef seçmeleri ve bu durumun Ruslarca denetlenmemesi.²³ Kara yoluyla göç **edenlerin** bazılarının atla, bazılarının ise yaya hareket ettikleri, Kars, Ardahan ve Artvin üzerinden Erzurum'da toplandıkları malumdur. Yine de yol boyunca Karapapaklar'ın önemli kayıplar verdikleri, büyük zorluklar ve sıkıntılarla yüzleştikleri bilinmektedir.²⁴

Göç eden Karapapaklar'ın sayısına ilişkin de çeşitli rakamlar mevcuttur. Mart 1880 tarihli kayıtlarda Erzurum'da onlara ayrılmış

²⁰ Tanrıverdi M., *Karapapaklar'ın Anadolu'ya Göçü (1877-1914)*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2009, s. 52.

²¹ *Aynı eser*, s. 52-53.

²² *Aynı eser*, s. 53.

²³ Bu hususta geniş bilgi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, 1906-1918*, Ankara 1995.

²⁴ Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s. 20.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

yurtlara gönderilmek üzere 8.000 göçmen hanenin olduğu belirtiliyor. Bu ortalama 40 binlik göçmen nüfus anlamına gelmektedir. 1914 yılına kadar bu sayı 30.000 haneyi bulmuştur. Bu rakam ortalama 150 binlik Karapapak nüfusunun Türkiye'ye sığındığını belgelemektedir.²⁵

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başında Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Rusların kışkırtmaları ve göz yummaları sonucu "Büyük Ermenistan" iddiasıyla ortaya çıkan Ermeni silahlı birliklerinin neredeyse denetimi altında bulunuyordu.²⁶ Hınçak ve Taşnaksütyun parti kimliği altında silahlanan Ermeni grupları bölgede oturan Müslüman yerleşimlerine saldırıp silahsız halkı katletmeye başladılar. Böylece Rus işgalinden kaçıp Anadolu'nun doğu ve merkezi bölgelerine sığınan göçmenler bu defa bölge halkıyla birlikte Ermeni katliamlarına hedef olmaya başladılar. Bu durum karşısında göçmenler Osmanlı silahlı birlikleri katında gönüllü birlikler oluşturarak Rus ve Ermeni silahlı birliklerine karşı savaşmaya başladılar.

Kars'ta meskunlaşan Karapapaklar'dan Mehrali Bey 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen Rus-Osmanlı savaşında Ruslara karşı Osmanlı saflarında yer aldı. Berlin anlaşmasında Ruslara bırakılan Elviye-i Selase bölgesinden Mehrali Bey kendi aşiretiyle Sivas'ın Kangal kazasına göç etti. Mehrali Bey 600 kişilik boydaşlarından oluşan birlikle savaşın başından sonuna kadar Ruslar ve bölgede katliamlar yapan Ermenilere karşı savaşmıştır.²⁷

Bu durum Rusların tepkisini çekmiş olduğundan Rusya sınırları içinde kalan diğer Karapapaklar'a karşı sert baskı uygulamaya başladılar. Bunun sonucu olarak Ruslar Ermenilerle birlikte Kars'ı adeta harabeye çevirmişlerdir. Buna karşın işgal edilmesinden 10 ay sonra bile bölgede tahribat, yağmalar, katliamlar devam etmiştir. İşgal sonrasında şehirde yaşayan Türk nüfusun çoğu öldürülmüş, üç gün boyunca şehir yağmalanmıştır. Bunun sonucunda daha önce Kars'a göç edip yerleşen Azerbaycan göçmenleri bu defa Erzurum'a

²⁵ İpek N., *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2005, s. 54; Tanrıverdi, *Karapapaklar'ın*, s. 58.

²⁶ 1894 yılında Sasun'da, 1895 yılında Zeytun'da, 1895 yılında Trabzon'da ve 1896 yılında Van'da Ermeniler isyanlar çıkarmış, 1894 yılında ise Rusların denetimindeki bölgelere kaçarak burada silahlanıp Müslüman yerleşimlere saldırmaya başlamışlardır.

²⁷ Tanrıverdi, *Karapapaklar*, s. 49.

AYGÜN ATTAR

sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu sırada sadece Kars bölgesinde 900 ile 2500 hane arasında Karapapak meskun idi. İ. Ortaylı konuya ilişkin bir çalışmada, 1897 yılı Rus sayımını ölçü alarak Kars'ta o dönemde hâlâ 24.134 Karapapaklının yaşadığını belirtmektedir.²⁸

Batum, Ardahan ve Kars bölgelerinin Rus denetimine girmesi üzerine buraya daha önce yerleşmiş bulunan Azerbaycan Türkleri bölgedeki diğer Müslümanlar gibi Ermenilerin açık hedefine çevrildi. 1905 yılında Zengezur, Karabağ, Şemahı, Bakü gibi Azerbaycan topraklarında olduğu gibi Batum, Kars ve Ardahan'da da Müslüman nüfusa karşı saldırılar başladı. Dönemin kayıtlarına göre, Batum'da Müslümanlara karşı girişilen toplu katliam sırasında Türkler buradaki Osmanlı elçiliğine sığınmışlardır. Bu sırada Türkler kendi yerel olanakları sayesinde direniyorlardı. Azerbaycan bölgesinde bu işi Ahmet Ağaoğlu önderliğinde gizlice derlenen Difai örgütü üslenirken,²⁹ Doğu Anadolu'da Rusya'nın uyguladığı sıkı baskı sonucu Türkler yurtlarını terk ederek canlarını kurtarabilirlerdi. Nitekim Ruslar Erzurum'u işgal edince kentin yönetimini bir Ermeni'ye vermiş, o da bölgeyi Türklerden arındırmaya karar vermişti. Bu baskı sonucunda 6.000 Azerbaycan göçmeni Erzurum'dan kaçarak kurtulmayı başarmışlardı. Konuya ilişkin İngiliz konsolos Layart şunları yazıyordu: "Ruslar Erzurum'u işgal edince Ermenilerin şimdi sırtlarını dayadıkları bu güçten destek alarak Müslüman ahaliye zarar vermeye, kötü davranmaya, hakaret etmeye başladıkları konusunda hiçbir kuşku bulunmadığına göre, onların bu koruyucuları çekip gidince, Müslümanların, kendilerine yapılanların öcünü almaya çalışması hiç de doğallık dışı sayılmaz."³⁰

Tiflis ve Yelizavetpol gubernatörlüklerinde meskun olan, köyleri ve evleri yakılan binlerce Türk de Tiflis, Batum, Gimrü üzerinden Anadolu'ya kaçıyorlardı. Öte yandan göç yollarının Ermeni silahlı birlikleriyle denetleniyor olması kaçanların ancak onda birinin Osmanlı sınırına ulaşmasına sebep oluyordu. Saldırıların çoğu soygun biçi-

²⁸ Ortaylı İ., "Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, İstanbul 1978, s. 343-362.

²⁹ Difai hakkında bkz. Ezizov E., *Difai, XX esrin evvelerinde Ermeni-Azerbaycanlı münafişesinin ilkin tarihi şartları ve sebepleri*, Bakı 2009, s. 24 ve d.

³⁰ McCarthy, *Sürgün ve Ölüm*, s. 120.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

minde gerçekleşiyordu. Muhacirlerin yanlarına aldıkları sığırları ve taşınır malları ellerinden alınıyor, uzun yol boyunca açlıktan ölmeye terk ediliyorlardı. Sarıkamış'ta malları yağmalanan Türkler daha sonra kıyımdan geçirilmişlerdi.³¹

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Kars ve Sarıkamış'tan geçen göçmen kabilelerine Ermeni müfrezeleri saldırmışlardı. Karaorgan'da mevzilenen Ermeni müfrezeleri 100 hanelik (yaklaşık 500-600 kişilik) Müslüman'ın elindeki 90 inek, 6 at ve 200 kile zahire ile para ve yiyeceklerini gasp ettikten sonra, esir ederek bir ahıra toplayıp kadınları aramış ve zinetlerini almışlardır. Göç edenlerin bazıları ise yolda Rus askerlerince yakalanıp süngüden geçirilmişlerdir.³²

Güney Kafkasya bölgesinden göç edenler genelde Karapapaklar adıyla tanımlandıklarından³³ sığınmacıların çoğu bu isimle zikrediliyorlardı. 1905-1907 yılından Güney Kafkasya'da etnik çatışmalar sonucunda çok sayıda Müslüman-Türk yurtlarını terk ederek Çıldır, Zaruşad, Ağbaba ve Şüregel cibârında birikmeye başladılar. Zaruşad'da muhacirlerin silahlarını toplamak bahanesiyle saldıran Ermeniler Mamaş, Ağzıaçık, Bendivan, Çatak ve Çamah köylerine saldırmış ve canlı olarak esir aldıklarını Kars'a esir götürmüşlerdi. Esirlerin akıbeti belirsiz kalmıştır. Yine Karhan ve Göğercin köylerinde birçok kişi, Keçili ve Şahnalar'da 120 kadın ve çocuk Ermenilerce süngü ve baltalarla vahşice katledilmişlerdir.³⁴

Göçmenlerin sığındıkları köyler arasında yer alan Ani, Şüregel ve Ağbaba'ya bağlı 33 köy de yine aynı biçimde Ermeni silahlı birliklerinin saldırısına maruz kalmış, birçoğu katledilmiş, çoğunun malları yağmalanmış, kurtulanlar ise Sürmeli'ye kaçmışlardır. Yine Şüregel,

³¹ Aynı eser, s. 258.

³² *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001, s. 208.

³³ Bu durumu 1877 yılında Rus ordusu generali Stepan Osepoviç Kişmişov "Karapapak" kimliğini şöyle tanımlamaktadır: "Asya Türkiye'sinde Karapapaklar diye adlandırılan ve başlarına yerli ahalinin kullandığı şapkadan farklı olarak kara koyun derisinden papak takan Güney Kafkasya diyarından muhaceret eden grup bulunmaktadır. Karapapaklar esasen bizim Tatar bölgelerinin halkı idiler. Borçalı-Kazak ve Şemseddinli sakinleri iken şimdi sınırındaki Türk sancaklarına yerleşmektedirler." Bkz. Valehoğlu F., *Garapapaklar ve onların XIX esir herb tarihi*, Bakı 2005, s. 159.

³⁴ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*, s. 781.

AYGÜN ATTAR

Ağbaba, Zaruşad ve Çıldır mıntıkasına bağlı 28 köy Ermeniler tarafından tahrip edilmiş, katledilenlerin sayısı 2000'i bulmuştur. Esir alınan kadınlar ise Kars ve Gümrü'ye götürülmüşlerdir. Ermenilerden kaçan yüzlerce kadın ve çocuk ise dağlarda donarak ölmüşlerdir. Olaylara tanıklık eden Erzurum'daki İngiliz temsilcisi Mister Rawlinson "Ermeni mezalimi artık dayanılmaz bir hal almıştır" diyor.³⁵

Bu durum karşısında bir kez daha göçe zorlananlar bu defa bölgedeki Müslümanlarla birlikte Anadolu'nun merkezine doğru yol koyulmuşlardır. Bölgede faaliyet gösteren Amerika General Harbort Heyeti en zor durumun Karapapaklar'ınki olduğunu söyler. Heyetin raporlarına göre, özellikle Şüregel, Akbaba, Zaruşad ve Çıldır'a sığınan Karapapaklar'ın hali içler acısıydı.³⁶ Azerbaycan'dan göç edenler arasında elde edindiğimiz az sayıdaki bilgiye göre, belli cemaatlere mensup dini gruplar da bulunuyordu. Bunlar arasında Nigariler ilk sırada yer alıyorlar. Nigari cemaatinin kurucusu sayılan Karabağlı Mir Hamza Seyyid Nigari ilkinde Birinci Rus-Kaçar, ikincisinde ise temelli olmak üzere İkinci Rus-Kaçar savaşından sonra Anadolu'ya gelmiştir. Nakşibendili'ğe bağlı olan Seyyid Nigari 1848 yılında Amasya'da vefat etmiştir. Azerbaycan'da ve Anadolu'daki irşat faaliyetleri sonucu Türk tasavvufundan beslenen kendi tarikatını oluşturan Nigari kısa zamanda Nigariler adı verilen kalabalık bir çevre edinmiştir. Azerbaycan'ın Karabağ ve Kazak bölgesinde önemli taraftar kitlesi olan Nigariler Rus döneminde, özellikle Sovyet işgali ile birlikte yoğun baskı altına alınmışlardır. Haklarında Sovyet döneminde uydurulan çok sayıda iftiralar³⁷ Nigarilerin bir kısmının yurtlarını terk etmesine neden olmuştur. Öte yandan bölgedeki Nigariler daha 1850 yılından itibaren şeyhlerinin mezarını ziyaret için Amasya'ya gelip gidiyorlardı. Gelenlerin birçoğu ise burada temelli kalıyordu.³⁸

Ticari Göç

³⁵ Aynı eser, s. 785.

³⁶ Aynı eser, s. 779.

³⁷ Bu konuda Sovyet dönemi Azerbaycan'da "Deli Kür" isimli bir sinema filimi dahi yapılmış ve burada Nigariler "ahlaksız dini bir topluluk" olarak sunulmuştur.

³⁸ Seyyid Nigari hakkında geniş bilgi için bkz. Mir Hemze Seyid Nigari, *Divan*, Bakı 2010, s. 4 ve d.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

1827-1829 yılları Osmanlı-Rus Savaşları sırasında bile Tiflisli çok sayıda Müslüman tüccarın Erzurum ve diğer şehirlere geldikleri hakkında kayıtlar bulunmaktadır.³⁹ Kuşkusuz göç edenler arasında önemli sayıda tüccar sınıfına mensup kimseler de yer alıyordu. Ama Rus işgalinden sonra ticaret erbabının çoğu İran Azerbaycan'ı tarafına geçmiş, sonraki yıllarda ise buradan Anadolu'ya özellikle de Türkiye'nin merkezi şehirlerine akın etmişlerdir. Öte yandan İran Azerbaycan'ı ve İran'ın çeşitli bölgelerinden çok sayıda Azerbaycan Türkü de Türkiye'ye göç etmiştir. Tabii bunların çoğu daimi göçmen konumunda olmamış belirli sürelerde Türkiye'de bulunmuşlardır. Osmanlı'yı tercih eden "İranlı"ların tümüne yakınıni Türkler, özellikle de Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı.

Aynı dili ve kimliği paylaşmaları dolayısıyla "İranlı" tüccarların Osmanlı ülkesinde soydaşlarıyla kaynaşması çok kolay olsa da, bazı engeller de yok değildi. Bu engellerin başında Osmanlı'da "İranlılara karşı uygulanan evlenme yasağı" geliyordu. Kökenleri pek bilinmese de 1822 tarihli bir "buyruldu-i ali"de "Sünni-Şii ayırımı göz önüne alınarak iki farklı mezhebe mensup erkek ve kadının evlenmesi zorlaştırılmış, hatta bu nedenle kişinin cennetteki yeri sorgulama altına alınmıştır".⁴⁰ Bu yasak 1844 yılında gözden geçirilerek sadece kadınlarla sınırlı tutulsa da, 1869 yılı kayıtlarına göre gündemden çıkarılması ortaya atılmıştır. 1889 yılında alınan bir kararla İranlılarla evlilik yabancılarla evlilik mevzuatına uygun ayarlanmış, pek gündemden kaldırılmasa da yabancı statüsünde evliliklere göre mal geçişleri sıkıntı olmaya başlamıştır.⁴¹ Camilerde okunmasına rağmen bu yasak yerel halkça çok ciddiye alınmış olsa da 1891 yılında bu yasa yeniden gündeme getirilmiştir. Bu gibi engeller "İranlı" adıyla Kafkasya ve İran'dan gelen çoğu Şii inançlı Türkleri de etkilemiş ve bir dizi sorunlara neden olmuştur.

³⁹ BOA, Hatt-ı Humayun, No: 36217.

⁴⁰ Aybay R., *Kadın Uyrakluğu Üzerine Evlenmenin Etkisi*, Ankara 1980, s. 70.

⁴¹ Çağ G. – Ural S., "Osmanlı-İran İlişkileri ve Osmanlı Modernleşme Çabaları Bağlamında Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı ve Uygulamaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, volume 3, Issue 13, Year 2010, s. 63 ve d.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul, İzmir, Trabzon ve Erzurum gibi Osmanlı şehirlerinde “İranlı” Azerbaycanlı tüccarların ticaret şebekeleri bulunuyordu. XIX. yüzyılın sonunda İstanbul’da bulunan çoğu İran Türkü olan 16 bin sığınmacının 1000’i tüccar idi. Bu tüccarların en tanınmışları özellikle Valide Hanı’nda oturuyorlardı.⁴² 1886 yılında kendisi bir Azerbaycan Türkü olan Hacı Mir Cafer Ağa ve çocuklarının dükkanları bu handa yerleşiyordu.⁴³ Onun Tebrizli tüccarlarla ilişkisi bulunuyordu. 1880 yılında Hacı Mir Cafer Ağa’nın yıllık geliri 70.000 Türk lirası iken, bu tarihten sonra Kaçar ülkesinde yayılan ekonomik kriz yüzünden 40.000 liraya gerilemişti. Nitekim H. Pirzade’ye göre, aynı dönemde Türkiye’deki “İranlı” Azerbaycan tüccarlarının çoğu krizle uğraşıyordu.⁴⁴

Rus işgalinden sonra İran hızla İngiltere ve Rusya’nın denetimi altına girerken, çarlık rejimi iki Azerbaycan arasında ticari ilişkileri koparmasa da belirli ölçüde vergilendirmişti. Ama vergi ödememek için sınırda kaçak ticaret de gerçekleşiyordu. Rus Azerbaycan’ında ticaret genelde Şirvanlı ve Salyanlı tüccarların elinde iken, ticaret genelde Lenkeran, Bilesuvar, Ağcabedi, Karabağ ve Nahçıvan hudutlarından geçen sınırlardan yapılıyordu. Osmanlı-Rus ilişkileri Azerbaycan tüccarlarının Osmanlı ile direkt ticaretini engelliyordu. Bundan dolayı Azerbaycan tüccarları Rusya-İran-Anadolu üzerinde bir ticari üçgen oluşturmuşlardı. Buna göre, tüccarlar Rus Azerbaycan’ından mallarını İran Azerbaycan’ına geçiriyor – ki genelde burada Tebrizli tüccarlarla çalışıyorlardı – onlar da bu malları Anadolu’daki soydaşlarına aktarıyorlardı. Geleneksel koşullarla sürdürülen bu ticaretin sıkıntıları olsa da, uzun bir süre bu biçimde sürüp gitmiş ve zaman zaman da kârlı hesap edilmiştir. Nitekim tüccarlar genelde pazarlarda az bulunan malların ticaretine öncelik tanımışlardır. Dokumalar, itriyat, el işlemleri, doğal ürünler (bal, zeferan), hatta bazı petrol mahsulleri (yağlar, bazı hastalıklarda kullanılan ilaçlar) dahi bu yolla Azerbaycan’dan İstanbul’a kadar Anadolu pazarlarına ulaştırılıyordu. Ama 1880’lerden sonra İran’da beliren ekonomik kriz ticari ilişkileri

⁴² Mirza Muhammed Huseyin Ferahani, *Safername-yi Mirza Muhammed Huseyn Huseyni Ferahani*, Mesud Golzari nşr., Tahran 1362, s. 119.

⁴³ Hacı Muhammed Ali Pirzade., *Safername-yi Hacı Pirzade, ez- London ta İsfahan*, I-II, Tahran 1343, s. 87.

⁴⁴ *Aynı eser*, s. 88.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

zorlarken, tüccarların da Kaçar rejimine karşı Anadolu ve Kafkaslar'da toplanan İranlı Türk muhaliflerin safında yer almasına neden olmuştur. İstanbul'da yayın faaliyetine başlayan İran'a yönelik haftalık Şems gazetesinin (Ağustos 1908'te yayınlanmaya başlamış) bu tüccarların desteğiyle kurulmasına şaşırmamak gerekir.⁴⁵ Söz konusu gazetenin ismi de Tebrizli tüccar Seyyid Hasan'ın kitap dükkanı Şems'in adından geliyordu. İran'ın sosyalist düşünceli fikir adamlarından Ahmet Kesrevî (sonradan sıkı bir panfarsist olmuştur) bu gazeteyle ilgili şöyle der: "İstanbul'da oturan İranlıların (tamamı Azerbaycan Türk'ü idi – A.A.) en önemli faaliyetlerinden biri de Şems adında bir gazete çıkartmak olmuştur. Nitekim o dönemde İstanbul'da bir gazeteye ihtiyaç bulunuyordu ve bu gazete Tebriz işinin (1905-1911 Tebriz ihtilalini kastediyor– A.A.) gelişiminde önemliydi."⁴⁶

Bir süre sonra Kafkasya'da (Tiflis, Yelizavetpol, Bakü ve Ma-haçkale), İran'da (Tebriz, Tahran) ve Osmanlı'da (İstanbul, Trabzon, İzmir) bulunan Azerbaycan tüccarlarına ait dükkanlar bölgeden gelen muhaliflerin ve aydınların barınaklarına dönüşmeye başladı. Hatta tüccarlar mallarla birlikte gazete ve bildirileri de sınırlardan geçiriyorlardı. Örneğin, Tiflis'te Sultan II. Abdülhamid'e karşı Jön-Türklerin ve Prens Sabahaddin yanlılarının hazırlanmış olan bildirileri bu tüccarlar Osmanlı ülkesine sokarken, İstanbul ve İzmir'de basılan gazeteleri de İran'a ve Kafkasya'ya taşıyorlardı. Aydın-tüccar kesimi arasında kendiliğinden oluşan bu bağlantı XX. yüzyılın başlarında iki kesimin ortak hareket etmesine olanak tanımıştır. Bu tür merkezler arasında Encumen-i Saadet-i İraniyan-i İstanbul (İstanbul'daki İranlıların saadet encümeni) büyük rol oynamıştır. Öte yandan İstanbul'da yayıncılıkla ilgilenen Ağa Mirza Ali İsfahani, Hacı Rızakulu Horasani ve Hacı Zeynalabidin Marağayî'nin Türk ve tüccar oldukları dikkatten kaçırılmamalıdır.⁴⁷

⁴⁵ Muhammed Sadr Haşimi, *Tarih-i Cerayid va Mecellat-i İran*, İsfahan 1363, c. III, s. 82.

⁴⁶ Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1370, cilt III, s. 197.

⁴⁷ Shahr Feriba Zerinebaf, "The Iranian Mer Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Th Zarccone, F. Zerinebaf Shahr, Paris-Tahran-İstanbul, 1993, s. 203-213.

AYGÜN ATTAR

Bir süre sonra tüccar şirketleri Bakü-Tebriz-Tahran-Bağdat-İstanbul arasında fikir akımının ve haberleşmenin beyni haline geldi. Hatta buların bir ayağı Avrupa'ya, özellikle de Paris'e kadar uzanıyordu. Bağlantıyı takip etmek için Kafkasya'da Komite-yi Azadi-hahan-i Kafkas (Kafkas hürriyetçileri komitesi), Tebriz ve Tahran'da Merkez-i Kaybi (Gizli merkez), Bağdat'ta Encümen-i Uhuvvet-i İraniyan (İranlıların kardeşlik encümeni), İstanbul'da Encümen-i Saadet-i İraniyan-i İstanbul ve Paris'te Komite-i İttihat-i Terakki arasında bağlantı tüccarlar aracılığıyla kurulmuştur.⁴⁸ Tüccarlar haberleşmeyi sağlamak için inanılmaz yollara dahi başvuruyorlardı. Örneğin, gazete, dergi, bildiriler, hatta silahların sınırlardan geçirilmesinde tabutlar kullanılıyordu. Zira sınırdaki görevliler dinsel duyarlılıkları kışkırtmamak için cenazeleri kontrol etmiyorlardı. Cenazelerin sınırlardan geçirilmesinin yolu ise çok basitti. Şayet ölmüş insan Rus Azerbaycan'ından bırıyse, vasiyeti gereği cesedinin kutsal Kum, Meşhet'te gömülmesini isteyebiliyordu. Aynı durumda İran'dan kutsal şehir Kerbela'ya da cenazeler götürülmekteydi. Bağdat Osmanlı sınırları içinde yer aldığından buraya ulaştıktan sonra Anadolu'ya geçiş kolaylaşıyordu.⁴⁹

Neredeyse tamamını Azerbaycanlı tüccarların teşkil ettiği Encümen-i Saadet-i İraniyan-i İstanbul örgütünün başında Mirza Ebu'l-Hasan Han Mu'azıdu'l-Saltana dururken, yöneticileri arasında Hacı Mirza Yahya Devletabadi, Mirza Ali Ekber Dehhoda,⁵⁰ Huseyin Daniş ve Ahmet Bey Agayev (Ağaoğlu) bulunuyorlardı. Bu oluşumun tüm masraflarını "İranlı" tüccarların sağladıklarını belirtmek gerekir. Seyyid Hasan Takizade bu örgütün faaliyetleri hakkında şunları söyler: "Osmanlı memleketinde bulunan İranlılar büyük bir coşku ve çaba içindeydiler. İstanbul'da Encümen-i Saadet bu amaçla çok çaba sarf etmiştir. Tebriz-Necf-İsfahan-Reşt ve diğer yerler arasında bir haberleşme aracıydı. İran'da meşrutiyetin gerçekleşmesi için her nok-

⁴⁸ Joudaki H., "*L'Anjoman-e Sa'adat des İraniens d'İstanbul*", *Les İraniens d'İstanbul*, ed. Th Zarcone, F. Zerinebaf Shahr, Paris-Tahran-İstanbul, 1993, s. 85-91.

⁴⁹ Neriman Nerimanov bu yolla Kafkasya'dan İran'a, İran'dan da Kafkasya'ya silah taşındığını hatırlatmaktadır.

⁵⁰ Mirza Ali Ekber Dehhoda – Türk kökenliydi ve İran'ın tanınmış bilim adamlarındandır. Onun Azerbaycan Türkçesinde şiirleri mevcuttur. Ayrıca ünlü çok ciltlik Dehhoda Sözlüğü'nün de müellifidir.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

tada, Trabzon, İzmir, Mısır, Hindistan, Paris ve Lozan'da ellerinin uzanabildiği her yerde faaliyet gösterdiler".⁵¹

Böyle bir örgütün yönetici kesimi arasında Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yer alması da söz konusu dönemde Osmanlı ülkesinde "İranlı" adıyla tanınan tüccar ve ayanların Türkler olduklarını açıklamaktadır. Bunu doğrulayan bir diğer bilgi ise Tebriz direnişçilerine en sıkı desteğin de söz konusu Encümen-i Saadet'den gelmiş olmasıdır. Hatta örgütün gazetelerinde (Şems ve Suruş) çok sayıda Tebrizli mücahitin yayınlarına yer verilmiştir.⁵²

Tüccar oldukları halde İran'da ve Azerbaycan'da Türklerin milli mücadelesine sıkı destek veren göçmenler arasında özellikle iki isim dikkati çekiyor. Bu iki isim Azerbaycan Türklerinin aydınlanma ve milli mücadelesinde ön planda yer almaları dolayısıyla dikkati çekiyorlar. Bunlardan Hacı Zeynelabidin Marağayı tüccar kökenli olmasının yanı sıra İran Türklerinin modernleşme hareketinde de yer almıştır. İstanbul ve Rusya'da bulunan Hacı Zeynelabidin liberal düşünceli biri olmuş ve İran'a döndüğünde ülkesinde "İnsan Fabrikası" adıyla okullar açarak çağdaşlaşma alanında önemli girişimlerde bulunmuş-tur. Marağayı'nın ünlü eseri *Seyahatname-yi İbrahim Bey* eseri de İstanbul'da Hurşid Matbaasında basılmıştır. Marağayı Genç Türklerle sıkı bağlantıları vardı ve İran Türklerinin aydınlanmasında etkili isimlerden biriydi.⁵³

Diğer isim ise Mirza Mahmud Ganizade'dir (1879-1934). Tüccar olan Ganizade aynı zamanda şair ve gazeteci olarak Tebriz'den İstanbul'a buradan da Berlin'e gitmiştir. Ruslara karşı sert eleştirileriyle bilinen Ganizade Berlin'de ünlü *Kave* dergisinin de kurucusudur. Türkçü görüşleriyle de dikkati çeken Ganizade, 1905-1911 yılları arasında Rusya'nın bölge siyasetini eleştirmiş ve bunun sonucunda Rusların Tebriz'i ele geçirmesi sonucu ülkesini terk etmiştir.⁵⁴

⁵¹ Takizade, *Tarih-i İnkilab*, s. 115.

⁵² Hatta Ağa Mirza Ali İsfahani Şems gazetesindeki bir çağrısında İzmir'de bulunan İranlılar arasında Tebriz direnişi için para yardımında bulunmayı önermiştir. Bkz. Shahr, *The Iranian Merchant*, s. 211.

⁵³ Shahr, *The Iranian Merchant*, s. 212.

⁵⁴ Kanat M., *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul 1999, s. 167.

AYGÜN ATTAR

İstanbul'da bulunup da bölgesel kimlikleri ön plana çıkartan tüccarlar da vardı. Bunlara en iyi örnek “*Azerbaycani*” ismiyle tanınan Mirza Muhsin Mutemedu'l-Tüccar idi. İstanbul'da çok iyi ticari mevkii ve bağlantıları bulunan Azerbaycani, Encümen-i Saadet'in de destekçisi idi. Meşrutiyet ihtilalinden sonra Tebriz'e dönmüş ve burada çağdaşlaşma alanında önemli faaliyetlerde bulunmuştur.⁵⁵

İstanbul'a yerleştikten sonra Avrupa ile ticari bağlar kuran “İranlı” Azerbaycan Türkleri de bulunuyordu. Hacı Muhammed Ali Şalfuruş bunlardan biridir, bu zat Galatasaray Lisesinde eğitimini tamamlamıştır. İstanbul-Avrupa arasında ticaret yapan Şalfuruş daha sonra İran'a gitmiş ve üst düzey devlet idaresinde görev yapmıştır.⁵⁶

İran Türklerinin Türkiye'deki en önemli örgütsel-aydınlanmacı faaliyeti kuşkusuz *Ahterçiler* adıyla bilinen yayıncılık faaliyetleri olmuştur.

Entelektüel Göç

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'dan Türkiye'ye sığınanlar arasında çok sayıda toplumun aydın kesimini temsil eden insanlar da bulunuyordu. Sovyet işgaline kadar aydınların kaçıışı kalıcı olmasa da, 20 Nisan 1920 yılından sonra kalıcı olmaya başladı. Kaçar ülkesinin Türk aydınlarının Türkiye ile temasları XIX. yüzyılın ortalarından başlarken, Güney Kafkasya Türklerinin temasları ise XIX. yüzyılın sonlarına, yoğun olarak da XX. yüzyılın başlarına denk geliyor. Onların girişimleri iki toplum arasında sarsılmaz bağlar oluşturmuş ve günümüz ilişkilerinin temellerini oluşturmuştu.

1828 yılında İran Azerbaycan'ının Marağa şehrinde doğan Abdulali Han, Kaçar Hükümdarı Nasireddin döneminde devlet memuriyetine başlamıştır.

Kaçar ülkesinin farklı bölgelerinde valilik yapan bu şahıs şah tarafından “Edidü'l-mülk” unvanını almıştır. Abdulali Han 1856 yılında hac için çıktığı yolculuğu kendisinin kaleme aldığı “*Sayahat-name*”sinde anlatmıştır. Bu yapıtı önemli kılan şey, İranlı bir Türk

⁵⁵ Hüseyin M., “*Ricalı Sedr-i Meşrutiyet*”, Yağma dergisi, c. 4, yıl: 1365, s. 518.

⁵⁶ Hüseyin M., “*Rical-i Sedr-i Meşrutiyet*”, Yağma dergisi, c. 1, yıl 1365, s. 465.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

memuru olan Abdulali Han'ın Bağdat'ta görüştüğü Osmanlı valisi Reşid Paşa aracılığıyla Osmanlı'dan etkilenmesidir.⁵⁷

Seyahat-name'sinin bir yerinde Abdulali Han, Reşit Paşa'nın İngiltere'ye duyduğu nefreti ve kendi ülkesinde yaşanan değişime İran'ın da ayak uydurması gerektiğinden söz etmektedir.⁵⁸

Bu türden bir karşılaşma muhtemelen birçok alanda ve birçok kez gerçekleşmişti. Burada dikkati çeken husus iki Türk devletinin memurlarının dünyaya bakışlarının mukayesesidir. Görünürde, Kaçar devletinin memuru olayların pek gerisinde kalmakta, Osmanlı memuru ise Avrupa'da olup bitenleri iyi takip etmiştir. Daha önemlisi ise Reşit Paşa'nın "batılılaşma" anlayışını içselleştirerek, Avrupa'ya (İngiltere örneğinde) bağdaştırma düşüncesi olmuştur. Abdulali Han'ın ise bu hususta pek derin bir bilgi bulunmamaktaydı.

İran'daki Azerbaycan Türkleri arasında batılılaşma anlamında Osmanlı'dan etkilenme devlet düzeyinde gerçekleşmiştir. Bunun başlıca nedeni İran'daki Kaçar Devletinin bir Türk devleti olması ve Azerbaycan Türklerinin burada yönetici ve hakim konumunda olmasıdır. Abdulali Han buna en iyi örnektir.

İran'daki egemen Azerbaycan Türkleri arasında ilk batılılaşma girişimleri Kaçar veliahdı ve Türk orduları komutanı Abbas Mirza tarafından başlatılmıştır. Yaygın görüşlerin aksine olarak Kaçar şahları çağdaş görüşlere sahiptiler. Devletin kurucusu olan Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın Fransızca bildiği hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Nitekim o, Türk devletçilik tarihinde en fazla dil bilen ikinci Türk hükümdarı olarak biliniyordu.⁵⁹

Abbas Mirza zorlu geçen iki Rus savaşı (1804-1812 ve 1826-1828) sonunda Güney Kafkasya'yı yitirmenin yanı sıra ülkesinin askeri, teknoloji ve insan gücü anlamında sıkı bağlantı halinde olduğu

⁵⁷ Kılıç H., *İran Modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)*, T. C. Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 36.

⁵⁸ *Aynı eser*, s. 37.

⁵⁹ En fazla dil bilen Türk hükümdarı İlhanlı Gazan Han (1296-1304) olarak biliniyordu. Onun Türkçe ve Moğolca dışında Arapça, Hintçe, Keşmirce, Tibetçe, Çince ve Frankça bildiği söyleniliyor. Bkz. Golden P., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002, s. 256.

İngiltere ve Fransa ile ilişkileri sonucunda çıkış yolunu varlıklı ailelere mensup Türk çocuklarının Batı'ya gönderilip orada eğitim almasında görmüştür. Nitekim bu teşebbüsünü de uygulamaya sokmuştur. Abbas Mirza'nın Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi Napolyon hayranıydı ve İngiltere'den ziyade Fransa ile kurulacak ilişkilere öncelik tanıyordu. Bu dönemde Avrupa'da Fransa ile Rusya arasında devam eden savaşlar Abbas Mirza'yı Fransa ile yakınlaşmaya cesaretlendirmiş ve özellikle Fransız subaylarının ülkesine gelerek Kaçar ordusunu eğitmesine çalışmıştır. Ama Napolyon'un mağlup olunca devreden çıkınca Abbas Mirza İngiltere'yle ilişkilerini daha da sıklaştırdı. Zira Rus baskısı karşısında Ortadoğu'daki Türk çıkarlarını İngiltere'nin desteğini elde ederek koruyacağını sanıyordu.⁶⁰ Kaynaklar onun hakkında şöyle derler: "Yüksek meziyetlere sahip biri olan Abbas Mirza, döneminde yaşanan gelişmeleri yakından takip eden askerliğe aşık ve reform yanlısı bir insandı."⁶¹

Abbas Mirza'nın reform çabalarının başında ülkesinde yeni okullar açtırmak gelmektedir. Açılan bu okullardan biri özellikle önemlidir. Zira Tebriz'de açılan yeni okulun amacı dini zümreler arasındaki anlaşmazlığı gidermek amacı taşımaktaydı ve tüm kesimlerin çocuklarının bir arada eğitim almasını amaçlıyordu.⁶²

Azerbaycan topraklarının Ruslarca işgaline aşırı üzülen Abbas Mirza bütün çalışmalarını kaybedilen toprakların geri alınması üzerine kurmuştur. Rusya'ya karşı direnmek için de Avrupa tarzı eğitim ve askeri sistemin öğrenilmesine büyük çaba sarf etmiştir. Örneğin orduyu yeniden yapılandırmak için yeni top fabrikalarının kurulmasına çalışmış, askeri tekniklerin öğrenilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla da Avrupa'ya öğrenci göndermenin önemli olduğuna karar vermişti.⁶³ Bu girişimleri sonucu Abbas Mirza Avrupa tarzı eğitim

⁶⁰ Abbas Mirza Tahran'da baskıya maruz kalan İngilizleri de savunmuştu. Bkz. Karadeniz Y., *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Malatya 2004, s. 71.

⁶¹ Shoberl F., *Persia*, Philadelphia 1828, s. 30; Huart Cl., "Abbas Mirza" mad, İA, c. I, 1944, s. 16; Ayrıca bkz. Pakrevan E., *Abbas Mirza va Feth Ali Şah: Naber dha-yi deh sale İran va Rus*, Tahran 1376.

⁶² Algar H., *Religion and State in İran (1785-1906). The Role of the Ulema in the Qajar Period*; Los Angeles, University of California Press 1980, s. 75.

⁶³ Karadeniz, *Kaçar Hanedanı*, s. 146.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

görmek 6000 askeri kısa sürede ordusuna katmayı başarmıştır. Ama Rusya'nın baskısı, Fransa ve İngiltere'nin bölgede kendi çıkarlarının peşinde koşması Abbas Mirza'nın başarılı olmasını engellemiştir.

Abbas Mirza'nın yanında yer alan ve ondan sonra Kaçar Devletinin sadrazamlığını yapan Muhamed Han ve Taki Han da onun girişimlerini devam ettirmişlerdir.⁶⁴ Abbas Mirza'nın oluşturmak istediği eğitim ordusu kendisinden sonra da etkisini gösterdi. 1860'lardan itibaren Abbas Mirza'nın Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler Kaçar Devleti yönetiminde söz sahibi olmaya başladılar. Öğrenciler Osmanlı'da da bulunmuş ve İstanbul'da entelektüel ortamla tanışmışlardı. Maa-lesef, Avrupa eğitimi alan İranlı Türk öğrencilerinin çoğu içinde bulundukları durumu kavrayamadılar. Önemli bir kısmı Avrupa'nın cazibesine yenik düşerken, bir kısmı Mason örgütlerine katıldılar.

Osmanlı dünyasıyla tanışmış olan İran Türkleri arasında Mirza Hüseyin Han özellikle öne çıkmaktadır. Yaşamının 22 yılını Fransa, Rusya, Hindistan ve Osmanlı'da geçiren Mirza Hüseyin Han Avrupa'da bulunmasının etkisiyle Osmanlı'nın konumunu daha iyi anlamayı başarmıştır. On yıllık sadrazamlık dönemi reformları hayata geçirmekle geçmiştir. Mirza Hüseyin Han'ın Kaçar ülkesinde yürürlüğe koyduğu tüm reformların Osmanlı'da uygulamaya konulan ıslahatlarla aynı olması dikkat çekicidir.⁶⁵

Bunun nedeni Mirza Hüseyin Han'ın Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat sürecinin hareketli bir safhasında İstanbul sefirliğine atanması olmuştur. Özellikle 1860'lar, Osmanlı Devleti'nde anayasal rejim tartışmalarının yoğun yaşandığı bir dönem olmuş, buna karşın Kaçar ülkesinde 1858 yılı son reform girişimlerinin sekteye uğratıldığı ve devlet düzeyinde bir durgunluğun yaşandığı dönemi ifade etmiştir. Bu tarihsel koşulların geçerli olduğu yıllarda Mirza Hüseyin Han'ın Osmanlı'nın kendi içinde geçirdiği siyasal, sosyal ve kültürel değişimi yakından izleme olanağı olmuştur. Mirza Hüseyin Han 1858-1870 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş özellikle Osmanlı devlet adamları ve Tanzimat'ın ileri gelenlerinden Mehmet Emin Ali Paşa,

⁶⁴ Aydoğmuşoğlu C., "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt 4, sayı 19, güz 2011, s. 182-190.

⁶⁵ Nashat G., *The Origins of Modern Reform in Iran 1870-1880*, London, University of Illinois Press 1982, s. 27-30.

AYGÜN ATTAR

Keçecizade Mehmet Fuad Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa ile yakın ilişkiler kurmuştur. Mirza Hüseyin Han'ın 1870-1880 yılları arasında Kaçar ülkesinde uygulamaya koyduğu reformların neredeyse tamamı söz konusu bu Osmanlı devlet adamlarının uygulamalarına ve görüşlerine esaslanıyordu.⁶⁶ Yine onun teşebbüsü ile Kaçar hükümdarı Nasireddin Şah 1873 yılında Avrupa seyahatine çıkmıştır.⁶⁷

Mirza Hüseyin Han kendisinden önceki İran Türk aydınlarından farklı olarak kendi ülkesi ve toplumuyla Batılı ülkeler arasında kıyaslama yapmayı başarmış ve Batı'nın Doğu'ya bakışını analiz etmeye çalışmıştır. İstanbul-Tahran yazışmalarında bu hususu şöyle açıklamaktadır: "İstanbul'a vardığımda yabancıların İran Hükümeti ve İran halkı ile yakından ilgili olduklarını ve bizim için parlak bir gelecek tasarladıklarını gördüm... Avrupa gazeteleri bizimle ilgili övgülerle doluydu. Fakat üzülererek söylemeliyim ki bu durum zamanla değişti. Bu halklar bize duydukları ilgiyi yitirerek gelişmemizden umudu kestiler. Medeniyetsiz olduğumuzu düşünüyor, dostluğumuzu daha fazla istemiyorlar. Bizi Avrupa ülkeleri ile eşit bir konuma layık görmüyorlar. Bunun aksini iddia eden olursa yalan söylemiş olur."⁶⁸

İstanbul Osmanlı'nın son yüzyılında Batı ile Doğu arasında etkileşimi en yakından hisseden şehirdi. Rusya egemenliğindeki Türk ülkeleri ve kültür merkezlerinde etkileşim tek yönlü sürerken, İstanbul'un bağımsız konumu bu etkileşimi daha iyi anlamak açısından önemliydi. Her ne kadar dönemin Osmanlı aydınlarının çoğu yüzlerini Batı'ya dönmüşlerse de, Batı gerçeğinin altında bir sömürü duygusunun varlığını Rusya'daki Türk aydınları daha iyi anlıyorlardı. Bu bakımdan İstanbul ortamı onlar için farklı bir anlam ifade ediyordu.

Rusya'nın Türk aydınları XX. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'a yöneldiler. Özellikle, başarısız 1905-1907 Devrimi bu süreci hızlandırdı. Çarizimin takibine maruz kalanlar İstanbul'da toplanmaya başladılar. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan aydınları da İstanbul'da

⁶⁶ Han Melik Sasani, *Siyasetgeran-i dovre-yi Kacar*, Tahran (tarihsiz), s. 60.

⁶⁷ Şahın Avrupa gezisi hakkında ilk elden bilgiler için bkz. Nasirüddin Şah, *Sefername-yi Nasireddin Şah be Freng*, 1362 (yayın yeri belirtilmemiş).

⁶⁸ Sasani, *Siyasetgeran*, s. 168.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

kendilerini göstermeye başladılar. Öncekilerinden farklı olarak Osmanlı bu defa entelektüel Türklerin göçüne maruz kalmıştı. Nitekim bu göç daha önceki göçlerden daha fazla Osmanlı'yı etkileyecektir.

Azerbaycan'dan gelen aydınlara İdil-Ural, Kırım bölgesinden gelen diğer Türk aydınların katılımıyla İstanbul'da yeni bir ideoloji doğmaya başladı. Bu ideoloji daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturacak "Türkçülük" olacaktı.

Artık XX. yüzyılın başlarında İsmail Bey Kaspıralı, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade çarlık rejiminin baskısı yüzünden yurtlarını terk edip İstanbul'a yerleşmişlerdir. Bunlardan Ali Bey Hüseyinzade ile Ahmet Ağaoğlu'nun Osmanlı dünyasıyla yakın teması daha XIX. yüzyılın sonunda gerçekleşmiş ve Osmanlı aydınları arasında kendi yerlerini almışlardır. 1907 yılında Rusya'da ihtilalin bastırılmasından sonra Başbakan Stolipin "Pantürkizm"e karşı sert önlemler almaya başladı. Şöyle diyordu Stolipin: "Rusya Müslümanlarının bu dilde konuşan Türk toplumuna mensup olmaları hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Müslüman burjuvazisinin istilacı Pantürkizm ideolojisi ile zehirlenmesini önlemeliyiz."⁶⁹

XX. yüzyılın başında Rusya'da işgal altındaki Türklerin sosyal, siyasal ve kültürel hayatını değiştirme potansiyeline sahip bir aydınlar sınıfı belirmişti.⁷⁰

Bu aydınlar sınıfı Rusya Türklerinin gündemine "millet" anlayışını sokarak ulusallaşma yönünde ciddi adımlar atmışlardır. Bu aydınlar arasında Osmanlı düşünce dünyasına en fazla etki yapanlarının başında Ali Bey Hüseyinzade (1864-1941)⁷¹ gelmektedir. Kazım

⁶⁹ Yagublu N., *Memmed Emin Resulzade*, Bakı 1991, s. 33.

⁷⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Devlet N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 89-92.

⁷¹ Ali Bey Hüseyinzade Azerbaycan'ın Salyan'a bağlı Karakaşlı köyünde şeyhülislam ailesinde dünyaya gelmiştir. Tiflis Müslüman okulunu bitiren Ali Bey, daha sonra Tiflis Rus gimnaziyumunu ardından ise Petersburg Doğa Bilimleri Akademisini tamamlamıştır (1889). Avrupa dilleri yanında Doğu dillerini de bilen Ali Bey İstanbul'a gelmiş ve burada Askeri Tıbbiye'ye kayıt olmuştur. 1895 yılında Haydar Paşa Hastanesine baştabip olarak atanmıştır. 1900 yılında Askeri Lisede hocalığa başladı. 1905-1910 yılları arasında Bakü'de faaliyet gösteren Ali Bey Hüseyinzade burada yayınladığı

AYGÜN ATTAR

Nabi Duru, Enver Ziya Karal, Ahmet Bedevi Kuran, Bernard Levis, Tarık Zafer Tunaya, Süreyya Şevket Aydemir, Rıza Nur, Nezip Fazıl Kısakürek, Hilmi Ziya Ülken kendi hatıratları ve çalışmalarında “Ali Turan” adıyla meşhur olan Ali Bey Hüseyinzade’yi Osmanlı düşünce dünyasında “Türkçülük akımının babası” olarak tanıtır. Osmanlı’da ilk ulusalcı oluşum olarak bilinen İttihadi-Terakki (İttihad-i Osmani) teşkilatı da Ali Bey’in bulunduğu Askeri Tıbbiye’de ve onun çevresindekilerce kurulmuştur. Bilgili ve düşünceleriyle çevresindeki-leri etkilene yeteneğine sahip olan Ali Bey her ne kadar teşkilatın lideri olmasa da⁷² ideologuna çevrilmiştir. Böylece 1888/89 yılında (kuruluş tarihi konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır) Ali Bey Hüseyinzade, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükuti, Mehmet Raşit’in katılımıyla İttihad-i Osmani örgütü kurmuştur.⁷³

Ziya Gökalp kendisini Türkçülük akımının içine çeken şahsın Ali Bey Hüseyinzade olduğunu vurgular.⁷⁴ “A. Turan”, “Ali Turan”, “A. Turanlı” imzalarıyla çeşitli gazete ve dergilerde Türk tarihi, milli mekfuresi, kültürü hakkında çok sayıda makale yayınlayan Hüseyinzade İttihad-i Terakki’nin esas kadrosu arasında yerini almakla birlikte “Türk Ocağı” teşkilatının kurucusu, “Türk Yurdu” dergisinin esas yazarıydı. Balkan savaşlarında gönüllü olarak askere katılan Hüseyinzade burada doktor olarak faaliyet göstermiştir. Ali Bey Hüseyinzade Ahmet Ağaoğlu, İsmail Bey Gasıralı, Yusuf Akçura, Fuad Bey Köprülü, Ziya Gökalp, Nasip Asım Bey, Veled Çelebi Efendi ile birlikte Türk milli

çeşitli gazete ve dergilerde Türkçülük düşüncesinin temellerini atmıştır. Geniş bilgi için bkz. Turan A., *Eli Bey Hüseyinzade*, Moskva 2008, s. 25-65.

⁷² Bunun nedenini Hilmi Ziya Ülken şöyle açıklıyor: “Sessiz ve gösterişsiz tavırlarına rağmen siyasi ve felsefi fikirleri ile arkadaşlarına etki etmeyi başarmış, onlarla birlikte İttihadi-Terakki’nin başına geçmiş, fakat mütevazı mizacı onun hiç bir zaman elebaşı, bir lider olmasına olanak tanımamıştır”. Turan, *Eli Bey Hüseyinzade*, s. 37-38.

⁷³ *Aynı eser*, s. 38. Azer Turan tarafından kaleme alınan bu çalışmada Ali Haydar Bayat tarafından Ali Bey Hüseyinzade hakkında seslendirilen çok sayıda görüş ve açıklama ciddi biçimde eleştirilmiş ve çok sayıda yeni bilgiler ortaya konulmuştur.

⁷⁴ Akçura Y., *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara 1981, s. 163.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

düşüncesinin, edebiyatının ve kültürünün kurucusu olarak bilinmektedir.⁷⁵

Ali Bey Hüseyinzade İttihat ve Terakki hükümetinde yönetici kadroda yer almasa da her zaman için bir ideolog, danışılacak adam konumunda olmuştur. 1910 yılında Bakü'yü bırakıp İstanbul'a gelmesi de bununla açıklanmaktadır. Zira 31 Mart vakasından hemen sonra başta Baha Şakir olmakla İttihatçı dostları onun İstanbul'a gelmesini istemişlerdir.⁷⁶ İstanbul'a gelir gelmez Doktor Nazım Eyyub Sabri, Mithat Şükrü, Hacı Adil, Ziya Gökalp, Ömer Naci, Talat Paşa, Ali Fethi, Halil Bey ve Ahmet Nesimi ile birlikte Ali Bey Hüseyinzade İttihat ve Terakki'nin merkezi-umumisine üye seçildi. Ali Bey'in İstanbul'a davet edilmesindeki başlıca amaç Türkçülük anlayışının idea, fikir yükünü çekmesidir.

Etkili bir kaleme, çözümleme anlayışına sahip Hüseyinzade gerçekten de kalemiyle ve görüşleriyle güçlü etkileme yeteneğine sahipti. Örneğin, daha Bakü'de iken kendi fikir dostlarına şöyle sesleniyordu: "Ey Türkiye'nin, İran'ın vatandan dur ve cida düşen hürriyet öksüzleri! İsviçre'nin size duyarsız olan soğuk Alplerinden, Mısır'ın sağır ve samit ehramlarından, hatta tüm Avrupa'nın merakizi-giylükalından imdat beklemeyerek, oralardan sesinizi, feryat ve figanınızı vatana duyuramazsınız. Oralarda sizi kimse himaye edemez! Geliniz Kafkas'a, Simurğun kanatları altına! İran ve Türkiye istibdadını bir Arşimet gibi yerinden kaldırmak, büsbütün kökünü kesmek için noktayı istinadınız, istinadgahınız ancak Kuh-i Kaf olacaktır."⁷⁷

Hüseyinzade'nin bu çağrısındaki heyecan, güç ve ilham çevresini derinden etkiliyordu. 31 Mart vakasından sonra İttihat ve Terakki'nin fikri, psikoloji, idea açısından böyle bir isme ihtiyacının olduğu gayet açıktır. Nitekim İstanbul'a varır varmaz hemen bu misyonu üzerine aldı. 9 Mayıs 1911 yılında Cavid Bey'in evinde toplanan Talat Paşa, Ziya Gökalp, Ömer Naci partinin ideoloji ve fikri siyasetini yürütme görevini Hüseyinzade'ye verdiler. Mehmet Ali Tevfik bu durumu şöyle değerlendiriyor: "İkinci defa İstanbul'a geldiği zaman biraz

⁷⁵ Turan, *Ali Bey Hüseyinzade*, s. 61 ve d.

⁷⁶ *Aynı eser*, s. 62.

⁷⁷ *Aynı eser*, s. 63.

da kendi evladı olan Mefkure yavaş yavaş yürümeye başlamıştı. Bu gürbüz yavrunun bir an önce gelişimini sağlamak gerekmektedir. Çünkü bir kaç ay sonraki olayın feci bir vüzuhi ile hepimize gösterdiği gibi, düşmanlar onu boğmaya azim etmişlerdi. “Türk yurdu” ve “Türk Ocağı”nın tesisinde faal bir etken olan Hüseyinzade Nevzad’ın çocukluk ve gençlik dönemlerini hayret verici bir suretle adlyarak kühulet çağına gelmesine tüm mevcudiyetiyle çalışanların ilk safındadır. Milli Mefkure’nin babası, aynı zamanda Türklüğün mükemmel bir örneğidir.”⁷⁸

Ali Bey Hüseyinzade Türkiye’nin siyasi, kültürel, sosyal yaşamında Azerbaycan’a gelmiş bir muhacir olarak kalmamış, Türkiye’nin en zor durumlarında bu ülkenin sadık bir ferdi gibi mücadelenin önünde yer almıştır. 1916 yılında Lozan’da geçirilen Milletler Cemiyeti’nin Üçüncü kongresine Türkiye’den gönderilen heyetin başında Ali Bey Hüseyinzade’nin yer almasına bu anlamda şaşırmamak gerekir. Birinci Dünya Savaşında Almanya’ya esir düşen Rusya Türklerinin serbest bırakılarak onlardan bir askeri birlik teşkil edilmesi için girişimlerde bulunan Ali Bey, Osmanlı Devleti’ni etnik azınlıklar konusunda köşeye sıkıştırmaya çalışan Batılı devletlere, özellikle de emperyalist zihniyeti devam ettiren sosyalistlere şu yanıt vermiştir: “Osmanlı Devleti’nde milletler meselesi dünya milletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarına bağlıdır. Kapitalist emperyalizminin savaşta meydana getirdiği sorunlar arasında Türk meselesi dikkatle ele alınmaya değer. Sosyalistlerin bir kısmı kapitalist dünyanın İslam alemine karşı yürüttüğü tavrı benimsemekteler. İngiltere’deki Labour Party Türkiye’nin gelecekte Milletler Cemiyetinden çıkarılmasını istemektedir. Yani sosyalist iddiasına rağmen kapitalist zihniyet içinde kalmıştır. Müslüman düşmanlığı, Türk düşmanlığı bu hükümlerin başında gelmektedir. Alman ve Fransız sosyal-demokrat partilerinin çoğunda bu gibi hükümler devam etmektedir. 1908 yılı Türk ihtilali bu sakat dünya görüşünü ortadan kaldırmak gayesini gütmekteydi. İmparatorluk, unsurları arasında eşit haklara göre hür bir düzen kurmaya doğru gitmektedir. Fakat emperyalist dünya Türkiye’ye bir dakika bile soluk aldırma: İtalya sebepsiz Trablus’a saldırdı. Avrupa to-

⁷⁸ Aynı eser, s. 66.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

parlanmaya fırsat vermemek için Balkan savaşını icat etti. Türkiye'nin Cihan harbine girmesi de emperyalist saldırıların oluşturduğu bir emrivakidir. Çanakkale zaferi emperyalist dünyanın ilerlemesi karşısında bir baraj olmuş ve bu büyük olay Doğu milletlerinin uyanmasına olanak hazırlamıştır".⁷⁹ Eylül 1908 yılında Ahmet Ağaoğlu (1868-1939)⁸⁰ İstanbul'a geldi. Bu onun İstanbul'a ikinci gelişi ve zaten Paris yıllarından Osmanlı'daki birçok aydını yakından tanıyordu. Batı'da eğitim alması onun hemen okul müfettişi, ardından da Süleymaniye Kütüphanesi müdürü olmasına olanak tanımıştır. Ahmet Ağaoğlu Paris'te yayınlanan "Genç Türk" gazetesinin baş yazarı olmakla birlikte Türkiye'de basılan "Tercüman-i hakikat" gazetesinin de editörlüğünü yürütüyordu. 1909 yılında Ağaoğlu İstanbul Üniversitesinin Türk Tarihi Profesörlüğüne atandı. 1912 yılında görevinden istifa eden Ağaoğlu İttihad-i Terakki fırkasına katıldı ve Yönetim Kurulu üyesi olarak seçildi. Altı yıllığına Afyon Karahisar milletvekili seçilerek Osmanlı Mebusan Meclisinde yerini aldı. Bu dönemde Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Akçura, İsmail Bey Gaspıralı, Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp ile birlikte Türkçülük akımının önde gelenleri arasında hatırlanıyordu. Ağaoğlu Fuat Saleh, Ahmet Ferid, Mehmet Emin, Hamidullah Sübhi ve Halim Sabit ile

⁷⁹ Aynı eser, s. 72-73.

⁸⁰ Ahmet Ağaoğlu Karabağ'ın Şuşa kentinde ulema ailesinde doğmuştur. 1887 yılında Rus lisesini tamamladıktan sonra Paris'e gitmiştir. O, Avrupa'da eğitim almış ilk Azerbaycan (Kuzey Azerbaycan) Türk'üydü. Sorbone Üniversitesinde hukuk eğitimi alan Ağaoğlu Paris'te "Jön Türkler"le bağlantılar kurmuştur. 1892 yılında Londra'da geçirilen Şarkiyatçılar kongresinde yer alan tek Türk de odur. Burada "Şia mezhebinin kaynakları" isimli konuşmasıyla Avrupa bilim adamlarının dikkatini üzerine çeken Ağaoğlu Avrupa'nın bilimsel dergilerinde makaleler yayınlamaya başlamıştır. Ağaoğlu 1894 yılında İstanbul'a gelmiş, buradan da Azerbaycan'a dönmüştür. Sırasıyla Tiflis, Şuşa ve Bakü'de öğretmenlik yapmış ve gazetelerde yazılar yayınlamıştır. Ağaoğlu 1905 yılında Ermeni katliamlarına karşı Müslümanları korumak için Difai teşkilatını kurarak başına geçmiş ve onun çalışmaları sonucu çok sayıda Müslüman-Türk köyleri Ermenilerin saldırılarından kurtulmuştur. Bkz. Gülseven F., "Ahmet Ağa oğlu", Azerbaycan Dergisi, Ankara 1989, sayı: 268, s. 78-80; Heşimova A., XX esrin birinci yarısında Azerbaycan mühacireti, Bakı 1992, s. 16-19.

birlikte “Türk Ocağı”nın da kurucusu oldu. Bizzat Ağaoğlu’nun evinde temelleri atılan “Türk Yurdu” dergisinin de başyazarına çevrildi.⁸¹

Ali Bey Hüseyinzade ile aynı tarihlerde İstanbul’a gelenler arasında Mehmet Emin Resulzade ile Nesib Bey Yusufbeyli’de bulunuyordu. Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)⁸² Ali Bey Hüseyinzade’nin çağrıda bulunduğu İran aydınları arasında faaliyet göstermek için önce İran’a sığınmış ve 1908 yılında burada “İran Nov” (Yeni İran) gazetesini yayınlamıştır. Rusların İran’a müdahalesinden sonra bu ülkeyi terk ederek İstanbul’a gelmiştir. Resulzade İstanbul’da Türkçü ideologlar arasında yerini almış ve “Türk Ocağı” ve “Türk Yurdu” dergisinde faaliyete başlamıştır. Resulzade’nin İstanbul’daki faaliyetleri kısa süre de (1910-1913) etkili olmuştur. Türk tarihi, edebiyatı, siyasi ve sosyal durumu üzerine çok sayıda makale kaleme alan Resulzade “Türkçülük, yoksa Osmanlıcılık” çalışmasıyla Osmanlıcılık ile Türkçülük arasında kalan Osmanlı aydınlarına da bir yol göstermiştir.⁸³ Resulzade bu makalesinde “Osmanlıcılık” anlayışının artık Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu gerçekleri karşılamadığını belirterek Türkçülüğün belirleyici olduğunu iddia etmiştir.⁸⁴

İsmail Bey Gaspıralı’nın damadı olan Nesip Bey Yusufbeyli de Rusya’daki faaliyetleri sırasında Rusya Müslümanlarının ve Türklerinin örgütlenme çalışmalarına katılmış, Türkiye’de bulunduğu sırada ise Ağaoğlu, Hüseyinzade, Gökalp, Süphi ve diğerlerinin safında yerini almıştır.⁸⁵

Azerbaycan aydınlarının bu dönemde şiddetle karşı koydukları görüşlerden biri de İslam ve özellikle de Türk dünyası bünyesinde oluşturulmak istenen Şii-Sünni çatışmasıydı. M. E. Resulzade’nin

⁸¹ Heşimova, *Azerbaycan mühacireti*, s. 56-57.

⁸² Resulzade 1884 yılında ulema ailesinde Bakü’nün Novhanı köyünde doğmuştur. Müsavat Partisinin kurucusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin (1918-1920) başkanıdır.

⁸³ Resulzade daha sonra “Açık söz” gazetesinde şunları yazıyordu: “Vahşetlerine şahit olduğumuz muharibe büyük bir hakikat-i asrımızın milliyet asrı olduğunu sübut ediyor.” Bkz. Oruçlu M., *Azerbaycanda ve mühaciretde Müsavat partiyasının fealiyyeti (1911-1992)*, Bakı 2001, s. 36.

⁸⁴ Yağublu, *Memmed Emin Resulzade*, s. 45.

⁸⁵ Heşimova, *Azerbaycan mühacireti*, s. 60.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

“Türk Yurdu” dergisinde yazdığı makalelerin çoğu bu çatışmanın önlemesine yönelikti. Ona göre, İran Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında suni bir çatışma ortaya çıkartmak isteyenlerin beslendikleri bu yapay sorun zamanı geçmiş bir olay ve Türk menfaatine vurulmak istenen bir darbedir.⁸⁶

Güney Kafkasya’dan gelen Azerbaycanlı Türk aydınlarının yanı sıra İran’dan da çok sayıda Türk aydını Türkiye’ye sığınmışlardır. İran’da ilk bağımsız yayın faaliyetinin Türkiye’de başlamış olması bu açıdan kayda değerdir. Türkiye’de yayınlanan İran’a yönelik gazete ve dergilerin Farsça olması bizi yanıltmamalıdır. Zira Türk aydınlar bu dil aracılığıyla İran’ın geneline seslenmeyi amaçlıyorlardı. Nitekim Mehmet Emin Resulzade de İran’da yayınladığı “İran Nov”u Farsça yayınlamıştır. Daha önemlisi ilk İran bağımsız gazetesi olan ve Türkiye’de Farsça yayınlanan gazetenin *Türkistan*⁸⁷ ismi taşıması İran’ın Türk dünyasının bir parçası olarak görüldüğünün açık ifadesidir. Zira Türkiye’de faaliyet gösteren Türkçü, İslamcı ve diğer görüşleri savunanların da neredeyse tamamına yakını Azerbaycan Türk kimliğine mensuplardı.

İran’dan gelen Türk aydınlarının Türkiye’de teşkil ettikleri en önemli basın-yayın organı *Ahter* olmuştur. Yirmi yıllık yayın hayatına sahip gazetenin yayınına 1876 yılında başlanmış ve bu süre boyunca gazetenin başında Ağa Muhammed Tahir Tebrizi bulunmuştur. Tahir Tebrizi’nin yanı sıra İran’ın sefaret ve baş konsolluk birinci naibi ve tercümanı Mirza Necefali Han Hoyi ile Ahteri adıyla tanınan Mirza Mehdi Tebrizi de yönetici kadroda yer almışlardır. İsimlerinden de anlaşıldığı gibi her üçü de Azerbaycan Türkü olan *Ahter* gazetesinin yöneticileri Türkiye’de toplanmış diğer Türk aydınları ile aynı amaç uğrunda mücadele ediyorlardı. “Yayın yeri o dönem İranlıların en önemli faaliyet merkezi konumundaki Valide Hanı’nda olan *Ahter*, ilk kurulduğu dönemde Cuma ve Pazar günleri hariç her gün yayınlanmış, daha sonra Cumartesi ve Çarşamba olmak üzere haftada iki gün, son

⁸⁶ Akpınar Y., *Mehmet Emin Resulzade*, İstanbul 1990, s. 11; Yagublu, *Memmed Emin Resulzade*, s. 43-44; Haşimova, *Azerbaycan mühacireti*, s. 65.

⁸⁷ *Türkistan* gazetesi 1865 yılında İstanbul’da yayınlanmıştır. Bkz. Han Melik Sasani, *Yadbudha-yi sefaret-i İstanbul*, Tahran (tarih yok) s. 205.

AYGÜN ATTAR

yıllara doğru ise haftada bir gün yayınlanmıştır. Ortalama dört sayfa olarak yayınlanan bu gazetenin en belirgin özelliklerinden biri, objektif habercilğe önem verilmesidir.

Haber ve makalelerin dengeli bir birliktelik oluşturdukları gözlenmektedir. Diğer yandan *Ahter* ilk yıl Osmanlı Devletindeki anayasal rejim ortamının etkisiyle peş peşe, özgürlükçü bir söyleme sahip, modernizm ile ilgili kavramların tanıtılmaya çalışıldığı baş makaleler ile yayınlanmıştır. Birinci sayıdan itibaren izleyeceği yol şu cümlelerle ifade edilmektedir: “Bu gazete çeşitli olaylardan, siyaset ve politikadan, ticaret, bilim ve edebiyattan ve diğer genel faydalardan söz edecektir. Halktan faydalı her türlü yazı ücretsiz kabul edilir ve yayınlanır.”⁸⁸

Yayın politikasından da anlaşılacağı gibi *Ahter*’in amacı İran toplumlarını aydınlatmaktır. Gazetenin bazı sayılarından anlaşıldığı kadarıyla *Ahter*’in yayınlanmasında Osmanlı Sultanı (II Abdülhamid) da ilgili olmuştur.⁸⁹ Öyle anlaşıyor ki, *Ahter* üzerinden Osmanlı Devleti İran’daki aydınları kendi denetimi altında tutmaya çalışmıştır. Bundan olsa gerek ki *Ahter* de tüm yayın yaşamı boyunca asla net biçimde sistem karşıtı tavır ortaya koymamıştır.⁹⁰

⁸⁸ Kılıç, *İran’ın Modernleşme*, s. 90-91.

⁸⁹ Muinü’l-mülk bu hususta şöyle diyordu: “12 Şubat 1877’de Sultan’ın teşvikiyle *Ahter* gazetesi yeniden kuruldu. İlk sayısını huzurlarına gönderdim. 55 nüsha abone oldular ve parasını da gönderdiler. 20 nüsha Dışişlerine, 25 nüsha Maarif vekâletine, 10 nüsha Saraya ve 5 nüsha şehzadelere ayırdılar. 1 nüsha da ayrıca kendileri için istediler”. Bkz. Sasani, *Yadudha*, s. 206.

⁹⁰ Kılıç, *İran’ın Modernleşme*, s. 91.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Azerbaycan Türklerinin Anadolu'ya Göçünün Karşısındaki Engeller

İnançsal Engeller

Azerbaycan Türklerinin Anadolu'ya göçünü, genel anlamda Anadolu'yla ilişkilerini engelleyen etkenlerin başında inançsal faktörler gelmektedir. Bu Rus işgalinden çok önce şekillenmiş bir etkindir ve kökleri Safevi-Osmanlı ilişkilerine kadar gitmektedir.

Osmanlı Devleti imparatorluk kimliğine kavuştuktan sonra Sünni İslamı resmi mezhep haline getirmekle kalmadı, kendi devlet ideolojisini de bu inanca dayandırdı. XVI. yüzyılda Osmanlı kendi imparatorluk kimliğini geliştirmişti. Öte taraftan Safeviler de benzer bir imparatorluk süreci geçirerek Şiiliği resmi mezhep olmakla birlikte ideolojiye dönüştürmüşlerdi. Her iki Türk devleti de kendi siyasi, strateji, maddi çıkarlarına mezhebi kimlik altında yeni bir anlam kazandırırken, oluşumlarını borçlu oldukları geleneksel yapılarından da uzaklaşmışlardır. Devşirme sisteminin kurulması, gazi ve akıncılara dayalı askeri yapının yerini nizami ordunun alması, Türk boy geleneklerinden beslenen askeri demokrasinin zayıflatılıp yerini adem-i merkeziyetçi bir yönetime bırakması Safevi ve Osmanlı devletlerinde atbaşı gitmiştir. İlginç bir biçimde her iki devlet XVI. yüzyılda kendi Türk kimliklerini ikinci, hatta üçüncü dereceli bir unsur konumuna indirgemiş, birer “evrensel” (imparatorluk) moduna girmişlerdi.¹

Mezheplerin ideolojik bir güce dönüşümü aynı kimliği, dili, kökeni ve kültürü paylaşan toplum arasında sınırlar oluşturdu. Kuşkusuz en katı dönemlerde dahi bu sınırlar toplumlarca pek kolay göz ardı edilmiş ve önemsenmemişse de, devlet kendi ideolojisini

¹ Konunun Osmanlı açısından bir değerlendirmesi için bkz. Mustafayev Ş., *Selcugilerden Osmanlılara*, s. 190-200; Safeviler açısından değerlendirmesi için bkz. Uyar M., *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004, s. 107-146.

kültürel ve siyasal düzeyde uygulamayı başarmıştır. Şüphe yok ki, iki devletin resmileştirdikleri ve uygulamaya geçirdikleri ideolojiler büyük yaralar açmış ve bu acılar daha ziyade toplumsal bazda kendisini göstermiştir.²

Ortaçağda devlet ideolojisinin yayılma merkezi camiler idi. Camiler dini vecibelerin topluca hayata geçirilmesi için merkez rolünü oynarken, devlet ile toplum arasında arabuluculuğu da hayata geçiriyordu. Hutbeler camide okunuyor ve devlet içinde yaşanan gelişmelerden toplum burada birinci elden haber alıyordu. Öte yandan camiler medrese eğitiminin de merkezi konumundaydı. Dolayısıyla devlet kendi ideoloji kimliğini kültürel ve sosyal bir güce çevirmek için camilerden yararlanıyordu ve bu da geniş bir kitle demekti. Konuyla ilgili bir çalışma gerçekleştiren Şahin Ahmedov ilk dönemlerde Safeviler'in yaşadıkları ideoloji sorunlarını şöyle açıklamaktadır: “Şah İsmail'in kendisi On iki İmam Şiiliği hakkında pek az şey bildiği gibi, İbn el-Mutahhar'ın “Kavaidu'l-İslam” adlı kitabının dışında, hem Anadolu'ya propaganda için gönderilecek, hem de halka öğretilecek Şii kitapları bile bulamıyordu. Bu nedenle ilk olarak Safeviler tarafından bölgeye Cebel-i Amil ve Güney Irak'tan Şii ulema davet edilmiştir. Buna paralel olarak medreselerin kurulması için kararlar alınmıştı. İkincisi davet edilen şahısların eserleri Farsçaya tercüme edilmeye başlandı. Üçüncüsü propagandanın sade halk tabakası üzerinde etkili olması için şiirsel Şii edebiyatı canlı tutuldu. Bunu bizzat Şah İsmail'in yazmış olduğu şiirlerden anlamaktayız. Bu durum Safevi hanedanına dini-siyasi anlamda güç kazandırmıştı. Buna karşılık Safeviler de Şii ulemaya yüksek bir dini statü ve vakıflar yoluyla büyük bir ekonomik güç vermişlerdir. Zengin bir birikime sahip olan Şii geleneği Safevi devletinde Mir Damad ve Molla Sadra gibi “dönemin en büyük filozoflarını” yetiştirmişti. Aynı zamanda Şah Abbas döneminde (1588-1629) son derece etkili olan Şii ulemadan Molla Muhammed Bakır Meclisi, Sufilerin öldürülmelerine dair fetvalar bile vermişti.”³

² Bu hususta geniş bilgi için bkz. Çetinkaya N., *Kızılbaş Türkler: Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul 2005 (3. bsk), s. 537 ve d.

³ Ahmadow Sh., *Azerbaycan'da Şiiğin Yayılma Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 102-103.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Safevi propagandası Anadolu'nun merkezine kadar geniş bir alana yayılmıştır. Safeviler 1555 yılında yapılan Amasya anlaşmasıyla Osmanlı tarafından siyasal bir güç olarak kabul edilmiştir. Safeviler geniş bir alana sahip olsalar da genelde Türklerin oturdukları coğrafi bölgelerden beslenmişlerdir. Bu açıdan Azerbaycan Safevi Devleti'nin payitaht ülkesi hesap edilmiştir. Bununla birlikte Anadolu'yla ve buradaki Türk unsurlarla ortak değerleri paylaşıyordu. Her ne kadar resmleştirilmiş ve kurumsallaştırılmış Şiilik Safeviler için daha sonra devleti kuran akıncı ve gazi Türklerle sorun yaşamasına neden olsa da devlet olarak çevresi Sünni olan bir dünyada kendisini de yalnızlaştırmıştır.⁴

Mezheplerin ideolojileşmesi süreci her iki devlette de iç huzursuzlukları ortaya çıkartmıştır. Osmanlı uzun bir süre kendi içindeki Bektaşî-Alevî inançları paylaşan göçebe Türkmen kitlelerle uğraşırken, Safeviler de Sünni Türk kesimin isyanlarını bastırmakla zaman harcamıştır.⁵ Bunun sonucunda iki devlet arasında inançsal nedenlerden dolayı karşılıklı göçler yaşanmıştır.

Böylece gerek Osmanlı, gerekse de Safeviler tarafından uygulanan propaganda ve baskı sonucunda iki toplumun din anlayışında farklılaşma gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda Anadolu'daki Alevî-Bektaşî ve diğer Sufî akımlar Safevî hareketinden derin biçimde etkilendiler. "Böylece Safevî propagandası bugünkü Anadolu'nun dini inancı ve kültürünün meydana gelmesinde ciddi katkı sağlamıştır. Bu hareketin diğer bir ayağı olan Azerbaycan'da ise bu propagandalar sonucunda Şiiliğe meyilli artmış oldu.

Bunun neticesinde Azerbaycan'ın çoğunluğu Şii-Caferî veya İsna Aşerî (On İki İmam) Şiiliği olarak bilinen mezhebe yöneldiler. Her ne kadar Safeviler Azerbaycan'ın tümünü hakimiyetleri altına alsalar da kendi düşüncelerini Azerbaycan'ın hepsine yaymakta başarılı

⁴ Aynı eser, s. 108.

⁵ Osmanlı'da ortaya çıkan adına Celali ayaklanmaları denilen isyanlar etkisini uzun bir süre devam ettirirken, Safeviler ülkesinde 1546 Şirvan'da Elhas Mirza, 1549 Astarabad'da Türkmen, 1580 Salyan'da Kalenderî, 1700 İsmail Duri, 1709 Tebriz, 1711 Dağıstan, 1716 Herat, 1719 Dağıstan isyanları gerçekleşmiştir ve bu isyanlar Sünni kesimlerce desteklenmiştir. Bkz. Mir Ahmedî M., *Din ve Mezhep der asr-i Safevî*, Tahran 1363, s. 84.

AYGÜN ATTAR

olmadılar. Azerbaycan'ın bugünkü dini-mezhebi yapısı bunu teyit etmektedir.

Yani eskiden Sufi ağırlıklı olan Sünni anlayış kendi düşüncelerinden vazgeçmemiş oldu. Bu özellikle Azerbaycan'ın kuzey kısımlarına aittir".⁶

Osmanlılar açısından duruma bakarsak, ulemanın fetvaları Sünni-Türk kesiminin Safevi Türkleri ile ilişkisine büyük ölçüde kısıtlama getirmişti. Osmanlı Devleti bazında Şii inançlı Türklere karşı bu bakış uzun süre değişmemiştir. "İranlılarla Evlenme Yasağı" bu resmi bakışın bir göstergesiydi. Burada "İranlı" tanımıyla genelde Şii inançlılar kastedildiğinden Azerbaycan Türklerini de kapsamaktaydı. Karen M. Keen konuya ilişkin yaptığı kapsamlı çalışmasından Şii-Sünni evliliklerine yasak gelmesinin 1512 yılına kadar uzandığını ve bu yasağın 1926 yılına kadar devam ettiğini belirtir.⁷ Tülay Ercoşkun'un yerinde ve doğru belirlemesine göre, bu yasak iki devlet arasında "realpolitik" sorunlara doğrudan hitap ediyordu.⁸

Yukarıda da kısaca belirttiğimiz gibi, "İranlılarla Evlenme Yasağı" Safevi-Osmanlı ilişkileri sonucu iki toplum arasına çekilmiş sosyal ve insani bir engeldi. Bu yasakla ilgili ilk fermana 1822 yılında (yani II. Mahmud'la birlikte Osmanlı'da köklü reform hareketlerinin başladığı tarihte) rastlasak ta, muhtemelen daha önceki tarihleri de kapsıyordu. Buna göre, "bu keyfiyet cehele-i ehl-i İslam'ın tegayyür-i mezhebiyle maazallahü Teala iki alemde mübtela-i hüsrân olmasını mucib" hesap edilmekte ve bu da iki devlet arasında ideoloji-mezhebi engellere rağmen toplum bazında bu yasanın önemsenmediğini ortaya koymaktadır. Nitekim resmi dini ideoloji söz konusu yasal bozulmaların 'cahil'likten kaynaklandığını belirtmektedir. T. Ercoşkun'un sözlerine göre, "Cahil halk nikah usulünün gereği gibi tahkik ve tetkikini bilmediklerinden, bir mahalde tanınmayan şahıs ve

⁶ Ahmedov, *Azerbaycan'da Şiiliğin*, s. 114.

⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kern K. M., *The Prohibition of Suni Shi'i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies*, Colombia University, 1999, PhD Thesis.

⁸ Ercoşkun T., *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikaha Dair Düzenlemeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 142-143.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

mezhebi bilinmeyen kişilerden biriyle evlenmek murat ettiğinde, nikahı akdedecek mahalle imamı, o kişinin aslını ve neslini araştırarak şüphe yoksa akdetmesi gerekirken, mahalle imamları dahi asla araştırmayarak ve dul olup olmadıklarına dikkatsizlikten bakılmayarak İstanbul ve etrafında bir takım İslam ehli İranlı ve nesebi belli olmayan şahıslarla evlenerek "... cehele-i nasa Şii ve Rafizi mezhebine meyleledikleri aşikar" olduğundan bu türlü olaylara sebebiyet verilmemesi istenmiştir.⁹

Yasağın içeriğine baktığımızda bunun daha ziyade İranlı erkeklerle Osmanlı kadınları arasındaki evlilikleri kapsadığı anlaşıyor. Ama yine aynı yasakta "kız verip alma" olayından söz edildiğinden tek yanlı bir evlenmenin söz konusu olmadığı ve genel anlamda Şii ve Sünni inançlı kadın ve erkekleri kapsadığı ortaya çıkıyor.

Yasağın sonraki tarihini göz önüne alacak olursak iki mezhebe bağlı insanlar arasındaki evliliklerin devam ettiği ve hatta bunun yaygınlığı anlaşıyor. Zira aksi durumda 1 Mart 1874 tarihli sadrazam emrinde durum ciddi biçimde vurgulanmazdı.

Böyle evliliklerin sadrazam emrine sebep olacak boyutta hal almasının nedeni şüphe yok ki Rus işgali sonrası Azerbaycan bölgesinden Osmanlı ülkesine yapılan Şii inançlı Türklerin göçünden kaynaklanmaktadır. Aslında Rus işgali iki toplum arasındaki mezhebi ihtilafları büyük ölçüde hafifletmişti. Nitekim bunun sonucunda 1823 ve 1848 yılında Osmanlı ile Kaçar devletleri arasında yapılmış olan Erzurum anlaşmasında Şii ve Sünni ayırımından söz edilmez ve Karen M. Kern'in açıklamasına göre, ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan İranlılar Avrupalılar gibi yabancı bir devlet vatandaşı olarak algılanmışlardı.¹⁰ Buna rağmen 1874 tarihli düzenlemenin ilk üç maddesinde Şii inançlılarla evlenme yasağına dikkat edilmektedir. 1. Maddede "İran uyrukluların Osmanlı uyruklularla evlenmesi eskiden olduğu gibi kesinlikle yasaktır"; 2. Maddede "Nikah akdetmeye izinli olanlar da yasağa aykırı hal ve harekette bulunurlarsa sorumlu tutulacaklardır"; 3. Maddede "yasağa aykırı olarak Osmanlı uyruğundaki bir kadın, İran uyruğundan birine varmış ise gerek kadın

⁹ Aynı eser, s. 143-144.

¹⁰ Kam, *The Prohibition*, s. 95.

AYGÜN ATTAR

evladı her halde Osmanlı Devleti uyruğu olarak addedilecek, kura ve bedelar-ı askeriyye gibi her çeşit tekalif-i miriyyeye dahil olacaklardır.”¹¹

Burada “İranlılarla Evlenme Yasağı”nın Azerbaycan Türklerini ne kadar bağladığını belirlemek zordur. Ama Yasağın ortaya çıkmasının gerekçesinin Şiilik olduğunu söylemek gerekirse, yasağın Azerbaycan Türklerini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Kuşkusuz, Rus işgalinden sonra bölgede gerçekleşen göç hareketliliği sırasında bu yasağın uygulanıp uygulanmadığını kestirmek hiç de kolay değildir.

Rus işgali sırasında işgal edilen Azerbaycan topraklarında yaşayan Türklerin genelde Kaçar ülkesine sığınması, hatta Osmanlı ülkesine gitmenin daha kolay olduğu halde İrevan Hanlığındaki nüfusun büyük kesiminin Güney Azerbaycan’a gitmesi inançsal engellerden kaynaklanmıştır.

Coğrafi Engeller ve İki Coğrafya Arasında Tampon Bölge Ermenistan’ın Oluşturulması

1830’lara kadar Osmanlı, İran, Rus ve Batı kaynaklarında Azerbaycan sınırları içinde gösterilen ve bir “Azerbaycan hanlığı” kabul edilen İrevan Hanlığı’nın toprakları Rusya’nın eliyle Ermenileştirilmeye ve şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti’nin yüzölçümünü teşkil edecek bir Ermeni Eyaleti haline getirilmeye başlandı. Rusya’nın buradaki amacı Güney Kafkasya, İran ve Türkiye arasında kontrolü elinde tutabilecek bir tampon bölge oluşturmaktı. Nitekim Rusya’nın Kaçar Devleti’yle imzaladığı 1828 Türkmençay ve Osmanlı’yla bağladığı 1829 Edirne antlaşmalarında Ermenilerin göçü özel bir madde halinde yer almıştır.

Ermenilerin bölgeye göçünü teşkil etmek için 6 Ekim 1827 yılında İrevan’da Kafkasya orduları başkomutanı General Paskeviç’in emriyle Geçici İdare oluşturuldu.

İdarenin başına General Krasovski, yardımcılığına ise Ermeni Piskopos Nerses atandı. Ama kısa süre sonra General Piskopos Nerses’in etkisi altına düşerek bölgede Müslüman-Türk nüfusu sıkıştırmaya başladı. Örneğin işgalden dolayı büyük sıkıntı yaşayan

¹¹ Ercoşkun, *Osmanlı’da*, s. 146.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

yerel nüfusa dağıtılması için 4500 çetvert buğday ayrılmıştı. Ama ayrılan buğday Piskopos Nerses'in talimatıyla az sayıdaki Ermenilere dağıtıldı. Bu İrevan Müslümanlarının açlıkla yüzleşmesine ve topraklarını terk etmesine yol açtı. İşgalden sonra Nahçıvan, Pembek-Soreyel bölgesinden 12,5-13,5 bin insan Kaçar ve Osmanlı ülkesine göçe etmek zorunda kalmıştı.¹²

Rus savaş tarihçisi Potto bu durumu şöyle açıklıyor: “Yerel nüfus Araz nehrinin öteki yakasına göç etmek zorunda kaldı. Terekemeler'in ise bir kısmı Türkiye'ye sığındılar. Ama nüfusun büyük kısmı İran'a sığındı.”¹³

General Paskeviç'in Graf Nesselrod'a gönderdiği 27 Temmuz 1827 tarihli rapora göre, 1827 yılı ilk altı ayında İrevan Hanlığı'nı Terekemeler'den 4500 kişi, Karapapaklar'dan 800 aile (4000 kişi), Ayrımlar'dan 300 aile (1500 kişi), Uluhanlı boyundan 600 aile (3000 kişi) terk etmişti. Karapapaklar'dan 100 aile, Ayrımlar'dan 300 aile Kars'a, Uluhanlılar'dan 600 aile ise Bayazıt'a sığınmıştı.¹⁴ Durum General Paskeviçi de rahatsız etmiş ve Krasovski, yardımcısı Nerses'in etkisine düşmekle suçlamıştır.¹⁵

Çar I. Nikola 20 Mart 1828 tarihli fermanıyla İrevan Hanlığı topraklarında Ermeni Vilayeti ilan edildi. İrevan, Nahçıvan ve Ordubat toprakları yeni vilayetin idaresi altına verildi. Buna göre, İrevan Hanlığı'na bağlı 15 mahal, Nahçıvan'a bağlı 5 mahal ve Ordubat bölgesine bağlı 5 mahal Ermeni Vilayeti'ne dahil edildi. Ermeni Vilayetinin başına da Gürcü asıllı Knyaz A. G. Çavçavadze atandı.¹⁶

¹² Potto V. A., *Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerkah, epizodah, legendah i biografiyah*, SPb. 1886, tom III, vıp. 1-4, s. 335; Safarov R., “*Dinamika etniçeskogo sostava naseleniya İrevanskoy gubernii v XIX – naçale XX veka (etnopolitiçeskiy aspekt)*”, AMEA, Heberler (Tarih, felsefe ve hügug seriyası), Bakı 2004, No: 4, s. 112-113.

¹³ Potto, *Kavkazskaya voyna*, s. 334

¹⁴ *Akti, sobrannye Kavkazskoyu Arheologičeskoju Komissieyu (AKAK)*, belge No: 512, s. 547.

¹⁵ AKAK, belge No: 438, s. 487-491'de şöyle deniliyor: “Ben düşünmezdim ki, Krasovski ancak Nerses'in iradesiyle hareket edecektir. Böylece benim ona verdiğim talimatlar unutulacak, yeni ele geçirilmiş eyaletin idaresini yürütmeyecek, tüm nüfusun ¾'nü oluşturan Müslümanları himaye etmeyecek ve gerekli ilgiyi göstermeyecektir.”

¹⁶ AKAK, belge No: 438, s. 487.

AYGÜN ATTAR

1827 yılında Rusya'nın Tahran'daki temsilcisi A. S. Griboyedov'un başkanlığında İran Ermenilerinin İrevan'a göçü hakkında hazırlanmış olan proje onaylandı. Griboyedov'un çalışmalarına göre, İran'dan Kaçar Devletine ihanet etmiş ve Güney Kafkasya'ya göç edecek Ermenilerin toplam nüfusu 80 bini buluyordu.¹⁷

Griboyedov'un hazırladığı projede şöyle deniliyordu: İran'dan göç ettirilecek Ermeniler Rusya'nın Doğu'daki konumunun güvencesi olacaktır.¹⁸

İran'daki Ermenilerin Rus denetimindeki Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi için Mayıs 1827 yılında aslen Ermeni kökenli olan Albay Kazaros Lazaryan (Lazaryev) Tebriz'e gönderildi. 19 Ekim 1827 yılında Lazaryev artık Tebriz'de bulunuyor ve göç edecek Ermenilerin listesini hazırlıyordu.¹⁹ General Paskeviç Tiflis Askeri Komutanı Sipyagin'e gönderdiği mektubunda Urmiye çevresinde oturan 15 bin Süryani'nin de göçmenler sırasına alınmasını emretmişti.²⁰ Göç edecek Ermenilerin listesinin hazırlanmasında Ermeni cemaatinin önde gelenlerinin danışmanlık yaptığını General Paskeviç'e ait kayıtlardan öğreniyoruz.²¹

Albay Lazaryev'in 19 Şubat 1828 tarihli General Paskeviç'e mektubunda Kaçar Devletine karşı Rusya'nın savaşı kazanmasında Ermenilerin hayati derecede önemli rol oynadıklarından söz ediliyor. Bundan dolayı Ermenilerin İran'da kendilerini rahat hissetmedikleri ve Rusya'nın denetimindeki topraklara göç etme konusunda istekli oldukları aktarılıyor. Bundan dolayı Lazaryev General Paskeviç'e şöyle diyordu: "1. Göçü yürütmek için Paskeviç bizzat kendisine talimat vermelidir ve söz konusu talimatta göç edecek olanlara sağlanılacak kolaylıklar belirtilmelidir; 2. Göç işlemlerini yürütmek için Ermenice bilen yeterli sayıda Ermeni'yi işe almak için ona yetki verilecektir; 3.

¹⁷ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-Istoričeskiy Arhiv (RGVIA)*, belge No: 923, vr. 1-16.

¹⁸ Enikolopov İ, *Griboedov i Vostok*, Erevan 1954, s. 128

¹⁹ Glinka S. N., *Opisanie pereseleniya armyan adderbidsjanskih v predelo Rossii*, Moskova 1831, s. 38, 40

²⁰ Enikolopov, *Grinoedov*, s. 129-130.

²¹ RGVIA, dosya No: 978, No: 1.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜKLERİ

İklim koşulları dolayısıyla göç işlemleri zaman alacağından gerekli bölgelerde Rus ordusunun bekletilmesi gerekmektedir; 4. Fakir göçmenler için hazineden gerekli yardımların ayrılması öngörülmelidir.”²²

Lazarev'in belirttiği koşulların kabul edilmesi hakkında General Paskeviç 26 Şubat 1828 yılında Lazaryev'e 19, 29 Şubat 1828 yılında ise İrevan'daki Geçici İdare'ye 16 maddelik bir talimat göndermiştir. Talimatta şöyle deniliyordu: “Göç edecek Hristiyanların tüccar olanları şehirlerde yerleştirilecek ve ticari faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanılacaktır. Köylülere istedikleri kadar toprak sahası ayrılacak ve 6 yıl her türlü vergiden muaf tutulacaklardır. Onlardan 3 yıl boyunca toprak mükellefiyeti vergisi de alınmayacaktır. Göçe katılacak ailelere devletin sağladığı kolaylıklar mühürlü kâğıtlarda kendilerine sunulacaktır. Göç edecek köylüler gruplar haline ayrılmalı ve yerleşecekleri bölgeye uygun olarak her grupta ailelerin sayısı 150 ile 300'ü geçmemelidir. Göç edenler İrevan ile Nahçıvan topraklarına yönlendirilmelidir. Zira bu bölgelerde Hristiyan nüfusun sayısının çoğaltılması için tüm olanaklar seferber edilmelidir.

Her grubu denetlemek için Ermenice bilen bir Ermeni subayı ve 2-5 kazak askeri ayrılacaktır. Göç edenler yerleşecekleri bölgelere ulaşır ulaşmaz İrevan'daki Geçici İdare gelenlerin sayısı, durumu, yerleşecekleri bölgenin iklim koşulları hakkında gerekli bilgileri toplayacaktır. Gelenlerin yanına aldıkları malları, hayvan sürüleri denetlenecek ve böyle ailelerin göç etmeleri zaman aldığından sınırlarda onlara gerekli kolaylıklar sağlanacaktı. Göç zamanı fakir ailelere 10 gümüş ruble, toplamda ise göç için 25 bin ruble ayrılacaktır.”²³

Anlaşılabacağı gibi, Rusya bir Ermeni bölgesinin oluşturulması için geniş ve planlı hazırlıklar yapmıştır. Bununla iki Türk ülkesi arasında bir Hristiyan bölge oluşturulacaktı. Böylece, Azerbaycan'la Türkiye arasında çekilen “Ermeni seddi” aslında Anadolu'yla Türk Dünyası arasındaki köprüyü bilinçli biçimde denetim altına almak girişimiydi.

²² AKAK, belge No: 553, s. 588, belge No: 561, s. 603-604.

²³ Glinka, *Opisanie*, s. 98-107.

AYGÜN ATTAR

Ermenilerin göçü, özellikle de İrevan Hanlığı topraklarına yerleştirilmesi o dönemde sadece bir siyasi liderce önlenmeye çalışıldı. Bu şahıs Kaçar Veliahdı ve Orduların Başkomutanı Abbas Mirza idi. Bölgenin geleceği açısından pek hayır alameti olarak görmediği bu göç ettirme meselesini Abbas Mirza'nın engelleme girişimleri maalesef başarılı olmamıştır.²⁴

Abbas Mirza göç etmemeleri halinde Ermenileri 6 yıl boyunca vergiden muaf tutacağını vaat etmiş, bu amaçla Ermenilerin yaşadıkları bölgelere kendi temsilcilerini göndermişti.²⁵

Hatta Abbas Mirza defalarca Lazaryev'e mektuplar göndererek Ermenilerin zorla göç ettirilmesi olaylarına son verilmesini istemiştir.²⁶ Göç etmek istemeyen Ermenilere güçlü baskılar yapılıyordu. Nitekim Selmas'taki Ermeni Kilisesi Piskoposu İsrail göçe karşı çıktığı için Piskopos Nerses konuyla ilişkin General Paskeviç'e 17 Mart 1828 tarihli bir mektupla müracaat ederek İsrail'in etkisiz hale getirilmesi için Rusya'nın Hoy'daki ordularının komutanına talimat vermesini rica etmiştir.²⁷

24 Aralık 1829 tarihli Albay Lazaryev'in General Paskeviç'e gönderdiği "Sonuç Raporu"nda Ermenilerin göçünün tamamlandığı belirtilmekteydi. Rapora göre, göçler 26 Şubat 1828 tarihinde başlamış ve 11 Temmuz 1828'e kadar devam etmiştir. Göç işlemlerini Kazaros Lazaryan bizzat kendisinin denetlediğini aktarılmaktadır. Raporda hangi bölgelerde Ermenileri kimlerin göç ettirdiği de yer alıyor. Buna göre, 41. Yedek birliklerin komutanı Knyaz Melikov (Ermeni) Üzümcü ve çevresindeki köyleri, Knyaz Argutinski-Dolgoruki (Gürcü) Tebriz ve çevresindeki köyleri ve Selmas eyaletinde yaşayanları, Kamazov (Ukraynalı Kazak) Marağa ve Urmiye

²⁴ Kanakertsi Z., *Hronika*, Moskva 1969, s. 60.

²⁵ AKAK, belge No: 586, s. 619-620.

²⁶ Mektuplarının birinde Abbas Mirza Lazaryev'e şunları aktarmıştır: "Şimdi temsilciniz Selmas'ta bulunuyor ve nitekim ordularınız da orada bekletilmektedir. Göç etmek istemeyen köylülerden Yasavurlar aracılığıyla para talep ediyor, göç edenlere ise para aktarıyorsunuz". Bkz. Glinka, *Opisanie*, s. 77-78.

²⁷ AKAK, belge No: 568, s. 607-608. Nitekim General Paskeviç Nerses'e gönderdiği 19 Mart 1828 tarihli mektubunda bu isteğin karşılanacağını belirtmiştir (AKAK, belge No: 568).

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Hanlıkları'nda meskûnlaşanları, Knyaz Şalikov Hoy Hanlığı yüzölçümünde yaşayan Ermenilerin göçünü gerçekleştirmişti.²⁸

Raporda göçler sırasında çıkan zorluklar da anlatılmaktadır.²⁹ Yaşanan zorluklar dolayısıyla göçten vazgeçen Ermenilere karşı da psikoloji ve siyasi anlamda baskı uygulanmıştı. Örneğin 30 Mart 1828 tarihinde Marağa Ermenilerine karşı Lazaryev şöyle bir konuşma gerçekleştirmişti: "Orada (İrevan Hanlığı'nda – A.A.) siz Hristiyanların yerleşeceği Yeni Vatan kurulmuştur. İran'ın çeşitli bölgelerine dağılmış Hristiyanların bir yerde toplanması gerekmektedir. Acele etmelisiniz!. Zaman kıymetlidir! Kısa zamanda Rus orduları İran'ı terk etmek zorundadır. Zira bundan sonra sizin göçünüz zorlaşacaktır ve biz olacaklar için sorumluluk taşımayacağız. Küçük çaplı kayıplarınız olsa da gideceğiniz yerlerde kısa sürede istediğiniz her şeye sahip olacaksınız. Ve sahip olacağınız ebediyen sizin olacaktır."³⁰

Lazaryev'in raporunda ilginç bilgiler de yer almaktadır. Raporun bir yerinde Yezidi inançlı Kürtlerin de göçünün önemine yer verilmiş ve Urmiye'nin güneyinde yaşayan 500 civarında Kürt ailesinin göçü de gerçekleştirilmişti. Ama General Paskeviç'den gelen talimatta Müslümanların göçüne olanak tanınmaması için Lazaryev uyarılmaktaydı.³¹

26 Mayıs 1828 tarihli belgeye göre artık Karabağ'da 279 aile, İrevan'da ise 948 aile yerleştirilmişti. Lazaryev kısa sürede göç edenlerin sayısının 5 bin aileyi bulacağını vaat etmişti.³²

Ermenilerin göçü ve Azerbaycan topraklarında yerleşen Ermenilerin sayısı hakkında İ. Şopen'in kayıtları çok önemlidir. Zira Şopen istatistikleri devlet adına gerçekleştirmişti. Onun kayıtlarına göre, 1828 yılında İrevan şehrine 366 aile (1715 kişi), Nahçıvan şehrinde 265 aile (1110 kişi), Ordubad şehrinde ise 36 aile (182 kişi)

²⁸ Glinka, *Opisanie*, s. 48, 55, 63, 69, 115-116.

²⁹ AKAK, belge No: 592, s. 624-625. Burada Lazaryev'in Marağa'daki 4500 Ermeni ailesinin göçü sırasında yaşanan zorluklara yer verilmiştir.

³⁰ Glinka, *Opisanie*, s. 107-111.

³¹ AKAK, belge No: 598, s. 629.

³² *RGVIA*, dosya No: 978, vr. 19.

AYGÜN ATTAR

yerleştirilmişti.³³ Ayrıca İrevan'ın 119, Nahçıvan'ın 61 ve Ordubad'ın 11 köyüne Ermeniler göç ettirilmişti. Toplamda ise İrevan eyaletine 4559 aile (23.568 kişi), Nahçıvan'a 2137 aile (10.652 kişi), Ordubad'a ise 250 aile (1340 kişi) yerleştirilmişti. Böylece Ermeni Vilayeti'ne 1828 yılı ortalarında göç eden Ermenilerin toplam sayısı 35.560 kişiye (6949 aile) ulaşılıyordu.³⁴

Albay Lazaryev'in kendi raporunda 8.249 aileyi İrevan'a, Nahçıvan'a ve Ordubad'a kendisinin yolcu ettiğini belirtmektedir. Bu da yaklaşık 40 bin Ermeni göçmeni demektir.

Bu amaçla devlet hazinesinden 14.000 altın para, 400 ruble gümüş para harcadığı kaydediliyor. Yine onun raporuna göre, göçmek isteyen 1500 aile de İran'da kalmıştır. Zira bunun için gerekli zaman bulunamamıştır.³⁵ Raporları ve çeşitli kayıtları araştıran Rus araştırmacı N. A. Smirnov'a göre, İran'dan göç ettirilen toplam Ermeni sayısı 90 bini buluyordu.³⁶

Göç ettirilen Ermenilerin tamamı Türklerin yaşadıkları verimli topraklara yerleştirilmişlerdi. Göçler öncesinde bu toprakların bir kısmı Türklerce terk edilmiş, bir kısmı ise Ruslarca yerlerinden edilmişlerdi. Örneğin İrevan'ın Şerur, Develi, Gerniçay, Zengi, Abaran, Kırkbulak, Dereçiçek ve Araz nehrinin İran kısmında bulunan Saat Çukuru (Sürmeli) mahalları en verimli topraklardı ve İrevan'a göç ettirilen Ermeniler genelde bu mahallarda iskan edilmişlerdi. İrevan'a gelen 300 Ermeni zanaatkarı ise bizzat Türklere mahsus evlere yerleştirilmişti.³⁷

Selmas ve Hoy'dan gelen 200 Ermeni ailesi İ. Argutinski'nin talimatıyla Sürmeli'de oturdular.³⁸ İrevan'ın merkezi kısmını teşkil

³³ Şopen İ. İ., *İstoričeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu ee prisoedineniya k Rossiyskoy imperii*, SPb. 1852, s. 636-638.

³⁴ *Aynı eser*, s. 635-642.

³⁵ Glinka, *Opisanie*, s. 131.

³⁶ Smirnov N. A., *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekah*, Moskva 1958, s. 180.

³⁷ Enikolopov, Griboedov, s. 135-136; Memmedova İ., "XIX esrin evvellerinde Rusiyanın Azerbaycanda etnodemografik veziyyeti deyişmek siyasetinin Azerbaycanın sonrakı talevine tesiri", *Tarih ve gerçeklik (Azerbaycan tarih grumu)*, Bakı 2008, 1 (3), s. 94.

³⁸ Enikolopov, Griboedov, s. 141; Memmedova, *XIX esrin evvellerinde*, s. 94.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

eden Gernibasar, Zengezur, Dereçiçek, Gerbibasar, Abaran da Ermeni yerleşimlerine açılmıştı. Nahçıvan'a getirilen Ermeniler ise Derelyaz, Şeur, Nahçıvan şehri ve Azadciran şehrinde yerleştirilmişti.³⁹ Sözü edilen bu mahallar ve yerleşim alanları tümünden Türklere mahsustu, işgal sonrasında da önemli bir kısmı bu topraklarda barınmaktaydılar. İ. K. Yenikolopov şöyle bir hususun altını çizmektedir: "Türkmençay anlaşmasının imzalanması sonrasında gruplar halinde gerçekleştirilen göçler aşırı dağınık bir hal aldığından ve onların iskanı için önceden topraklar ayrılmadığından yeni nüfus (Ermeniler) eski nüfusun (Türklerin) evlerinde meskunlaştırılıyordu."⁴⁰ Bunun sonucunda ortaya çıkan durumu A. Griboyedov şöyle açıklamaktadır: "Ermenilerin mülkedar topraklarında yerleştirilmesi, onların Müslümanlara yerlerini dar etmesi şöyle dursun, onlara geniş olanaklar da tanınmaktaydı. Oysa yardıma muhtaç konumda olanlar Müslümanlardı. Gerçekte Ermenileri değil de yerel Müslümanları göçmen hesap etmek gerekmektedir. Zira Ermenilerin göçü zamanı Müslümanların önemli bir kısmı yaylalarda bulunuyorlardı ve onların evine yerleştirilen Ermenilerden habersizlerdi."⁴¹

40 ila 90 bin arasında Ermeni'nin Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi bölgede bir Hristiyan ülkesinin oluşturulması için yeterli sayı hesap edilmiyordu. Bu sürecin tamamlanması için Rusya Osmanlı ülkesindeki Ermeni cemaatlerinin de bölgeye göç ettirilmesi için çalışmalara başladı. 1827-1829 yılları arasında cereyan eden Rus-Osmanlı savaşı Rusların Anadolu'ya saldırmasıyla başladı. 14 Haziran 1827 yılında Paskeviç komutanlığındaki 12 binlik Rus ordusu Arpaçayı geçerek Gümrü üzerinden Doğu Anadolu'ya sokuldu. 23 Haziran'da Kars kalesi işgal edildi. 24 Temmuz'da Ahalkale, 15 Ağustos'ta Ahıska, 22 Ağustos'ta Ardahan, 28 Ağustos'ta ise Bayazıt ele geçirildi. 1829 yılının bahar aylarında ise Erzurum, Muş, Oltu ve Baytur Rusların eline

³⁹ Voronov N. İ., "Danne ob armyanskoy naselenie v Rossii A. D. Eritsova", İKOİRGÖ (İzvestiya Kavkazskogo otdela İmperatorskogo Russkogo Geografičeskogo obşestva), Tiflis 1882-1883, tom VII, s. 93; Safarov, *Dinamika etničeskogo*, s. 118.

⁴⁰ Enikolopov, *Griboedov*, s. 135.

⁴¹ AKAK, belge No: 618, s. 642-644; *Kavkazskiy sbornik (KS)*, Tiflis 1910, tom XXX, s. 81-85.

geçti. Sultan II. Mahmud'un teklifi üzerine başlayan barış görüşmeleri 2 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne anlaşmasıyla sonuçlandı. Anlaşma gereği Ahıska ile Ahalkale Rusya denetimine girerken, Kars, Bayburt, Bayazıt ve Erzurum Osmanlı'ya geri verildi. Edirne antlaşmasının 13. maddesi ise Ermenilerle ilgiliydi. Buna göre, savaşın bitiminden sonraki 18 aylık süreçte Anadolu'daki Ermenilerin taşınır emlaklarıyla birlikte İrevan'a göçüne Osmanlılar zorluk çıkartmayacaklardı.⁴²

Rus-Osmanlı savaşları sırasında Rus saldırılarının Erzurum'a kadar varması Doğu Anadolu'ya sığınan Azerbaycan Türklerinin yerleştikleri toprakları bir kez daha terk edip Anadolu'nun merkezine doğru, hatta Adana'ya kadar uzanan bir göç yolculuğuna çıkmalarına neden olmuştur.⁴³

Anadolu'daki Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesinin başlıca nedeni savaş sırasında Rusların safına geçen ve bir kısmı Türklere karşı savaşın Ermenilerin karşılaşacağı sorunlardı. İhanet etmiş Ermenilerin cezalandırılmasını önlemek için özellikle işgal edilmiş topraklarda yaşayan Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi gündeme geldi. 10 Ekim 1829 tarihli General Paskeviç'in Çar I. Nikola'ya yazdığı mektubunda Erzurum ve Kars'ta Rus ordularına destek veren 10 bin kadar Ermeni'nin Gürcistan ve Ermeni vilayetine göç ettirilmesi için müsaade istiyordu.⁴⁴ 18 Kasım 1829 tarihli Rus Harbiye Bakanı Gernişev'in Paskeviçe gönderdiği yanıtında çarın onun önerisini beğendiği bilgisi yer almaktadır.⁴⁵ Böylece, işgal edilmiş Anadolu sınırları içindeki Ermenilerin Azerbaycan'a göçü başlatıldı. Kars ve çevresindeki Ermeniler aynı iklim koşullarına sahip olduğu için Alagöz (Elegez) dağı civarındaki Azerbaycan Türklerine ait köylerde iskan edildiler. Zaten bu köylerin bir kısmı daha önceden Rusların zoruyla boşaltılmıştı. Ayrıca Lori vadisinde meskûnlaşmaları için de 95 Ermeni ailesine izin

⁴² Smirnov, *Politika Rossii*, s. 180.

⁴³ Kırzioğlu F., *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, s. 826; Arzumanlı V – Mustafa N., *Tarihin gara sehifeleri. Deportasiya, soygırım, gaçgınlıg*, Bakı 1998, s. 33.

⁴⁴ AKAK, belge No: 818, s. 830

⁴⁵ AKAK, belge No: 819, s. 830-832.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

belgesi verilmişti. General Bereman da Kars'ı terk eden ve Gümrü yönünde hareket eden 400 Ermeni ailesine izin belgesi verdiğini hatırlatıyor.⁴⁶ Göç edecek Ermenilerin İrevan, Gencebasar, Karabağ bölgesine göçleri planlanmıştı. Gelen Ermenilerin çoğu ise ellerindeki izin belgesini esas alarak istedikleri Müslüman evlerine yerleşiyorlardı. Örneğin Serdeabad kalesinde 270 hane Ermenilerce işgal edilmişti.⁴⁷

22 Ocak 1830 tarihli General Paskeviç'in bakan Çernişev unvanına gönderdiği mektupta bizzat kendi talimatları doğrultusunda Kars'tan 2300 Ermeni ailesinin Alagöz'e yerleştirildiği belirtilmektedir. Gelenlerin bir kısmı ise Pembek istasyonunda Türklerce boşaltılmış evleri doldurdıkları aktarılıyor.⁴⁸ Öte yandan iddia edildiğinin aksine Osmanlılar Ermenileri cezalandırmamış ve 17 Şubat 1830 tarihli Sultanın fermanıyla bir af name imzalanmış ve Ermenilerin göçü engellenmek istenmiştir. Bu sırada ilginç bir olay da gerçekleşmişti. Merkezi Anadolu bölgesinden gelen Ermeniler Rusya tarafına geçme fırsatı bulmadıklarından daha önce onlara ait olmayan Kars köylerine yerleşmeye başladılar.

Örneğin Kars'a ait 80 köyün 15'i bu yolla Ermenilerin eline geçmiştir. Bu planlı bir çalışmanın sonucuydu, Doğu Anadolu'daki Ermenileri İrevan Hanlığı'na ait topraklara göç ettirilirken, Merkezi Anadolu bölgesinde yerleşen Ermenileri de Doğu Anadolu'ya çekiyorlardı. Böylece, Rusya denetiminde bir "Doğu Ermenistan" oluşturulurken, Doğu Anadolu'da da bir "Batı Ermenistan"ın temelleri atılıyordu. Göç sırasında Ermenilere taşınmaz emlaklarını satmak, taşınır emlaklarını da kendileriyle getirme olanağı tanınırken, Türklerin boşalttıkları topraklarda Müslümanlara ait mülkler de onlara veriliyordu.⁴⁹

1831 tarihli kayıtlara göre, Rusya'nın denetimi altındaki Ahıska, Borçalı, Pembek, Şoreyel, Talım, Gökçe ve Baş Abaran'a gelen Ermeni

⁴⁶ AKAK, belge No: 820, s. 831.

⁴⁷ *Obozrenie Rossiyskih vladeny za Kavkazom v statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnoşeniyah* (ORVZ), SPb. 1836, ç. I-IV, ç. IV, s. 291.

⁴⁸ AKAK, belge No: 821, s. 833.

⁴⁹ Arzumanlı – Mustafa, *Tarihin*, s. 38.

AYGÜN ATTAR

ailelerin sayısı 14.044 buluyordu. Erzurum'dan göç ettirilen 7288 Ermeni ailesinden 5000'i, Ardahan'dan ise 67 Ermeni ailesi eski Ahısta paşalığı topraklarına yerleştirilmişti. 1050 aile Borçalı ile Çalga civarında, 1305 aile ise Pembek ile Şoreyel'e götürülmüştür. Kars'tan getirilen 2464 ailenin 2264'ü Pembek ile Şoreyel'e, 200'ü Talın'a; Bayazıt'tan getirilen 4215 aile ise Gökçe ile Baş Abaran bölgelerine iskan edildiler.⁵⁰ Bu kayıtlara göre, Osmanlı ülkesinden göç ettirilen Ermenilerin sayısı 84 bini buluyordu.⁵¹ 24 Nisan 1831 tarihli bir kayıтта göç eden 14 bin aile için Rusya hazinesinden 380 bin ruble gümüş paranın ayrıldığı bilgisi yer almaktadır.⁵² Türkiye'den yapılan toplam göç hakkında General Paskeviç'in verdiği rakam 90 bini, Ermeni araştırmacı Tavakalyan'ın bulgularına göre ise 100 bini buluyordu.⁵³ Pek açık olmayan bir kayıтта ise General Paskeviç'in bizzat kendisinin Erzurum'dan 100 bin kadar Ermeni'yi göç ettirdiği hatırlatılıyor.⁵⁴ Bunlar Ahalkale ve Ahıska'da meskûnlaşmışlardı. Zira bu kayıttın doğruluğunu şu bilgidan anılmak mümkündür. 1832 yılı kayıtlarında Ahıska'da göçmenlerin sayısı yerel nüfusun üzerine çıkmıştır. Göçler hızlı ve plansız yapıldığından, özellikle de ilk aşamada Müslümanların boşalttığı bölgelere yönlendirildiğinden tam sayıyı bulmak pek kolay olmuyor. Örneğin aynı tarihlerde Cavaheti'de bile 20 bin Ermeni Müslümanlara ait evlerde oturmaya başlamışlardı.⁵⁵ Söz konusu tarihte Gökçe gölü çevresinde bulunan Dereçiçek, Abaran, Talın ve Sürmeli'de sayısız denecek kadar Ermeni göçmen bulunuyordu.⁵⁶ İki senede Pembek ile Şoreyel'deki Ermeni nüfus toplam nüfusun yüzde 96'sını oluşturuyordu.⁵⁷ İ. Şopen'in bölgelere göre yaptığı nüfus sayımına göre, savaşın ilk aşamasında Türkiye'den Ermeni Vilayeti'ne gelenlerin sayısı 3882 aile, yani 21.666 kişi idi. Bunu dışında gelenler

⁵⁰ AKAK, belge No: 830, s. 847.

⁵¹ AKAK, belge No: 830, s. 847.

⁵² AKAK, belge No: 832, s. 847.

⁵³ Tavakalyan N. A., "Pereselenie armyan iz Persii i Turtsii v Zakavkae posle prisoedeneniya Vostochnoy Armenii k Rossii", İstoriko-filologičeskiy jurnal AN Arm. SSR, Erevan 1978, No: 3 (82), s. 37.

⁵⁴ Ahiaşvili Yakov (Mihateli), *Taşların feryadı*, Tiflis 2005 (Gürcice), s. 100.

⁵⁵ Arveladze Vondo, *Gürcistan'daki "Ermeni" veya Gürci kiliseleri*, Tiflis 1996 (Gürcice) s. 70.

⁵⁶ Voronov, *Dannie ob armyanskom*, s. 93.

⁵⁷ ORVZ, II, s. 303-304; Safarov, *Dinamika etničeskogo*, s. 118.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

arasında 324 kişi Yezidi Kürdü hesap ediliyordu. Onun kaydına göre bunlar oluşturulan Ermeni Vilayeti'nin Kırkbulak, Sürmeli, Talın, Köprübasar, Abaran, Dere-çiçek ve Gökçe mahallarına bağlı 129 Müslüman köyünde meskûnlaşmışlardı.⁵⁸

Böylece, XIX. yüzyılın ilk 40 yılında Azerbaycan Türklerine mahsus topraklarda birleşik Gürcistan ve Ermenistan ülkeleri oluşturuldu. Kafkasya'nın batısını düz bir hat gibi Araz nehrine kadar yarıp geçen bu Hristiyan ülkesi Azerbaycan ile Anadolu arasındaki geleneksel bağları tümenden kesti. Zira Şoreyel, Lori ve Pembek toprakları Gürcistan'a, İrevan Hanlığı ile Hançıvan ve Ordubad'ın bir kısmı Ermeni Vilayeti'ne verildi. Ermeni Vilayeti sınırları içine alınan 752 köyün 521 İrevan Hanlığı'na, 179'u Nahçıvan'a, 52'si ise Ordubad'a aitti.

Rus-Kaçar ve Rus-Osmanlı savaşları sonucunda İrevan'ın 310, Nahçıvan'ın 43 ve Ordubad'ın 6 köyü harabeye çevrilmiş ve buradaki Türk-Müslüman nüfus Türkiye ve İran'a kaçmıştır.⁵⁹ Söz konusu harabe konumuna düşmüş köyleri de hesaba katarsak Ermeni Vilayeti sınırları içinde 1111 Müslüman köyün bulunduğu anlaşılıyor. Bunun 359 harabe, 752'si ise bayındır konumundaydı. Bunların 831 İrevan Hanlığı sınırları içinde yer alıyordu.⁶⁰

İ. Şopen'e göre, oluşturulan Ermeni Vilayeti'ne toplamda 23.730 Ermeni aile göç ettirilmiştir. Bunun 17.000 İrevan Hanlığı, 4.600'ü Nahçıvan Hanlığı ve 2.130'u ise Ordubad'ın hesabına düşüyordu. Bu 1830 yılında göçler yoluyla Ermeni Vilayeti'nde 118.650 Ermeni'nin oturduğu anlamına geliyor.⁶¹ 1832 yılında İrevan Hanlığı'nda Ermeniler toplam nüfusun %55,5'ini oluşturuyordu.⁶²

Ekonomik Engeller

⁵⁸ Şopen, *İstoriçeskiy pamyatnik*, s. 636-642; Arzumanlı – Mustafa, *Tarihin*, s. 40.

⁵⁹ Şopen, *İstoriçeskiy pamyatnik*, s. 510-518.

⁶⁰ Arzumanlı – Mustafa, *Tarihin*, s. 23.

⁶¹ Şopen, *İstoriçeskiy pamyatnik*, s. 542.

⁶² *İrevan Hanlığı, Rusya işğalı ve Ermenilerin Şimalı Azerbaycan torpaqlarına köçürülmesi*, Bakı 2010, s. 399.

AYGÜN ATTAR

Safevi-Osmanlı ilişkileri ekonomik anlamda da iki toplum ve bölge arasında bir dizi engellerin oluşmasına yol açmıştır. Bu etken o denli belirleyici olmuştur ki, iki bölge arasındaki tüm ekonomik ilişkiler ağının gayri-Müslim, özellikle de Ermeni tüccarlarının eline geçmesine yol açmış ve bu ekonomik güç Ermeni kimliğinin oluşumunda maddi taban rolünü oynamıştır.

Tarihen her iki bölge Doğu ile Batı arasındaki ticaret ilişkilerinin ve en önemlisi ise geleneksel İpek Yolu ticaretinin merkezi konumunda olmuşlardır. B. Dedeyev'in de belirttiği gibi "XIV. yüzyılda İpek ticareti için gerekli ham madde Azerbaycan dâhil İran'dan Karadeniz ve Akdeniz limanlarına getirilmekte idi. Bu dönem kervan taşımacılığının Tokat ve Erzurum üzerinden Kuzey Anadolu yoluyla veya Karadeniz ve Trabzon üzerinden Tebriz'e giden değişik yollardan geçtiği söylenebilir. Belirtilen yüzyılın başlarında Azerbaycan'dan gelen ham ipek İstanbul'a kadar ulaşabiliyordu."⁶³

Daha İlhanlılar döneminde (1258-1360) Azerbaycan ile Anadolu aynı ekonomik sistem içinde yer alıyordu. Azerbaycan'ın büyük ticaret şehirleri olan Terbiz, Şirvan, Şemahı, Bakü, Erdebil, Marağa, Hoy, Uşnu, Urmiye, Tiflis ve Ani Anadolu'nun Erzurum, Sivas, Erzincan, Ahlat, Kayseri, Konya, hatta İznik ile ticari ve ekonomik anlamda birbirlerine bağımlı olarak biliniyordu. Öte yandan Anadolu Batı dünyasından gelen tüccarların ve ticaretin Doğu'ya açılan kapısı olduğu gibi, Azerbaycan da Doğu ticaretinin Anadolu üzerinden Batı'ya (Bizans ve Avrupa'ya) açılan kapısı olarak biliniyordu. İlhanlılar tüm çabalarıyla Doğu-Batı ticaret hattının açık olmasına çalışmış ve bu durum Anadolu ile Azerbaycan'ı ekonomik anlamda birbirine adeta muhtaç konumuna düşürmüştü. Bu ekonomik ilişkiler İlhanlılar'dan sonra da devam etmiştir. Çobanlı Emirlerinden Melik Eşref 1344 yılında Venedik tüccarlarını kabul ederken Avrupalı tüccarların ülkesine gelmesi için her türlü teşvik yoluna başvurmuş ve Anadolu şehirlerinden geçen Tebriz'e ulaşan büyük ticaret yolunun açık tutulmasına çalışmıştır.⁶⁴

⁶³ Dedeyev B., "Azerbaycan-Osmanlı Ekonomik İlişkileri (1450-1520)", Kafkas Üniversitesi Dergisi, Sayı: 18, Yıl 2006, s. 106.

⁶⁴ Onullahi S. M., *XIII-XIV eserlerde Tebriz şehrinin tarihi*, Bakı 1982, s. 63.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Anadolu ticari anlamda tarafsız bölge de hesap ediliyordu. Zira Moğol-Memlûklü düşmanlıkları döneminde Anadolu Azerbaycan ve Moğol egemenliğindeki tüm Moğol ülkeleri ile Mısır, Kuzey Afrika arasında ticari anlamda buluşma noktası ve bu bağların oluşturulduğu saha idi. Azerbaycan şehirlerinde XIV, hatta XV. yüzyıllarda rastlanılan Mısır, İskenderiye ve Şam ürünlerinin Anadolu üzerinden bölgeye ulaştığına kuşku yoktur.⁶⁵

Osmanlı egemenliği altına geçmesine kadar Trabzon da Doğu ticaretinin Batı'ya açılan bir kapısı hesap ediliyordu. Venedikli tüccarlar genelde İstanbul üzerinden deniz yoluyla Trabzon'a, buradan da Doğu Anadolu ve Azerbaycan şehirlerine geliyorlardı. Özellikle Doğu Anadolu ile Azerbaycan Doğu'dan gelen Çin ve Hint mallarının kısa yoldan onlara ulaşımını sağlıyordu. İstanbul, ardından da Trabzon'un fethi tüm Anadolu ticaretinin Osmanlı denetimine geçmesine yol açmıştır. Böylece, 1450-1480 yılları arasında kazanılan siyasi başarılarla ekonomik başarılar da eklenmiş, Anadolu'da tek merkezi bir gücün ortaya çıkması ticaretin gelişiminin önünü açmıştır. Bu dönemde Osmanlı-Azerbaycan ticaret yolları İstanbul ve Bursa merkez olmakla iki yoldan geçiyordu. Bursa yolu Bolu-Tokat-Sivas, buradan da Erzincan'a varırken, diğeri Orta Anadolu'dan geçerek Bursa-Kütahya-Konya-Kayseri-Sivas ve yine Erzincan'a ulaşıyordu. Çaldıran'a kadar Erzincan Osmanlı ile Azerbaycan arasında ticari buluşma noktasını oluşturuyordu.⁶⁶ XVI. yüzyılın başlarında deniz yolu ticaret hattı İstanbul-Sinop-Trabzon, kara yolu ticaret hattı ise Tebriz-Erzincan-Sivas-Tokat-Bolu-İzmit-İstanbul olarak belirlenmişti. İki ülke arasında kervanların dağılma merkezi ise Tokat idi.⁶⁷ Bu ilişkiler sonucunda iki ülke nüfusuna kayıtlı tüccarların Anadolu ve Azerbaycan'da kendi dükkanları, hatta dairelerinin bile olduğu anlaşılıyor.⁶⁸ Halil İnalcık'ın ortaya çıkardığı kayıtlara göre Osmanlı ülkesindeki Azerbaycan tüccarları genelde Tebriz ve İrivan (Çuğur-Sad) bölgesine mensup idiler. Bursa'da Azerbaycan tüccarlarının

⁶⁵ *Aynı eser*, s. 65.

⁶⁶ *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, Belge No: 5465.

⁶⁷ Uzunçarşılı İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984, s. 247.

⁶⁸ Dedeyev, *Azerbaycan-Osmanlı*, s. 109.

genelde Acem Han adı verilen handa kaldıkları bilinmektedir.⁶⁹ 1500 tarihli kayıtlara göre Azerbaycan tüccarlarının Bursa Galle Pazarındaki yıllık geliri 133.340 akçeyi buluyordu.⁷⁰

Osmanlı-Safevi savaşları iki ülke arasında ticari ilişkileri kesmese de önemli ölçüde etkilemiştir. Çaldıran savaşı sonrasında, yani 1517 yılında Azerbaycan tüccarlarının Bursa'daki Galle Pazarındaki geliri 150.000 akçe olduğunu ve bunun Safeviler'den önceki döneme (1500 yılına) göre 15.000 akçe çok olduğu göze alınırsa iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin kesilmediğini ortaya koymaktadır. Ama öte yandan bu rakam 1505 yılında 1.500.000 akçeye varan meblağdan epey az olsa da, iki ülke arasında ticari ilişkilerin kopmadığı ortaya çıkıyor.⁷¹

Osmanlı-Safevi savaşları Müslüman-Türk tüccarların büyük bir güç olarak devre dışında kalmasına neden oldu. Bunun nedeni her iki devletin tüccarlarının ticaret dışı amaçlar için kullanılması olmuştur. Bundan dolayı iki devlet arasındaki ticari boşluğu üçüncü bir kesim doldurmaya başladı. Bunlar her iki devletin ideolojik, siyasi, sosyal, etnik ve dini kimliğini taşımayan sadece tebaa statüsü bulunan gayri-Müslimler, özellikle de Ermeniler idi. Daha Çaldıran savaşından önce Yavuz Sultan Selim 40 bin Ermeni'yi Kırım bölgesinden alıp Anadolu'ya göç ettirmiş ve onlara ticaretle ilgilenmeleri için geniş olanaklar tanımıştır.

Şah I. Abbas Ermeni cemaatin Osmanlı denetimi altına geçmemesi için sınır bölgesinde meskûn olan az sayıda Ermeni grupları başkentte yerleştirmiş ve onların adına İsfahan'da Yeni Culfa mahallesi oluşturmuştu. Bunun sonucunda XVI-XVII. yüzyılda Robert Mantran'ın belirttiği gibi, Ermenilerin "Batı'ya doğru yayılışlarını ortaya koymak ilgi çekicidir. İran'ın batı, Anadolu'nun doğu eyaletlerindeki Ermenilerin İstanbul yolu üzerinde bulunan bütün konak şehirlere sırasıyla yerleştikleri görüldü.

Erzurum, Sivas, Tokat, Ankara, Bursa ve hatta Avrupa'ya geçerek Edirne'ye bile yerleştiler. Onlara Halep, Trabzon ve İzmir'de

⁶⁹ İnalcık H., *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeleri*, İstanbul 1996, s. 193-198.

⁷⁰ Tablo için bkz. Dedeyev, *Azerbaycan-Osmanlı*, s. 111.

⁷¹ Tablo için bkz. *Aynı yer*.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

de rastlanıyordu. Bu konuyla ilgili bütün belgeler birbirini tutmaktadır. Bunlar gitgide Acemlerin pabucunu dama atıyor, hatta bu alanda, İran ipeğini Avrupa'ya satmakta başarısızlığa uğrayan Acemlerden memnun olmayan ve bu görevi Ermenilere veren Şah Abbas'ın da desteğini sağlıyorlardı.

Öte yandan XVII. yüzyıl başlarında Türklere karşı savaş halinde bulunan Şah Abbas, sınır eyaletlerindeki Ermenilerin birçoğunu ipek üretim merkezi olan Geylan'a (özellikle Culfa'ya) kaydırıldı. Bu iki etken Ermenilerce önemli bir gelişme fırsatı verdi. Tavernier, Tournefirt, le P. Raphael du Mans gibi XVII. yüzyılın Avrupalı gezginleri, Doğu ve Batı arasındaki ticaretin başlıca temsilcileri ortaya çıktığı zaman kolayca aracı olarak bunlara doğru yöneldiler ve böylece rolleri gittikçe daha büyük bir önem kazandı.”⁷²

R. Mantran durumu “Ermenilerin kendi becerisi” ile açıklıyorsa da, Anadolu ile Azerbaycan arasında ticaret ağının Ermenilerin eline geçmesinin başlıca nedeninin iki ülke arasındaki savaş olduğu gayet açıktır. Ermenilerin Osmanlı-Safevi ilişkilerinde ticaret ağını ellerine geçirmesi onların hızla şehirli topluma dönüşmesine, zenginleşmesine ve kendi çocuklarını Batı'da eğitmesine yol açmış ve bunun sonuçları bölgede yaşanacak sonraki gelişmelere etken olacaktı.

XVIII-XIX. yüzyılda bölgede Türklere karşı faaliyet gösteren bütün Ermeni milliyetçi oluşumları işte bu ticaretten büyük servetler edinmiş Ermeni tüccarlarınca maliyeleştirilmiştir. Bunun en bariz göstergesi Rusya çarlarına gönderilen tüm Ermeni elçilerin ve onların götürdükleri kıymetli hediyelerin Ermeni tüccarlarınca maliyeleştirmesidir.”⁷³

Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali ve bu işgal sırasında Ermenilerin Rusya safında yer alması Osmanlı ve Kaçarlar'ın bu unsura güvenemeyeceği gerçeğini ortaya çıkarınca XIX. yüzyılın başından itibaren tekrar Müslüman-Türk tüccarlar iki ülke arasındaki ticari

⁷² Mantran R., “*L'Empire Ottoman et le commerce asiatique aux XVI e et XVII e siècles*”, *Islam and the Trade of Asia*, Colloquim of the Near Eastern History Group Oxford: Druno Cassirer and Universitu of Pennsylvania Press, 1970, s. 176.

⁷³ Bu hususta bkz. Kerimova, *Çarizmi Azerbaycanın işgalinde*, s. 16-62.

AYGÜN ATTAR

ilişkilerde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Yukarıda da söz ettiğimiz gibi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Türkiye’de “İran uyruklu” Azerbaycan tüccarlarının sayısı artmaya başladı.

İşgal altındaki Azerbaycan’ın Osmanlı ile ticari ilişkisine gelince bunu tam tespit etmek zordur. 1878-1907 tarihlerini kapsayan istatistiklere baktığımızda Rusya’nın Osmanlı ile ticaret yapan ülkeler listesinde beşinci sırada yer aldığını görüyoruz.⁷⁴

Rusya ile Osmanlı arasındaki ticari ilişkilerde Rusya Müslümanlarının önemli bir güç olduğunu dikkate alırsak bunlar arasında Azerbaycan tüccarlarının da yer aldığı ortaya çıkıyor. Yine de Safevi-Osmanlı savaşı ve peşinden Rusya işgali Azerbaycan ile Anadolu arasındaki ekonomik ilişkilerde başlıca engelleyici etken olarak görülmektedir.

⁷⁴ 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi, hazırlayan: Ş. Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995, c. I, s. 7.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(Beyin) Akıl Göçü

Sovyet İşgali

27 Nisan 1920 tarihinde XI. Kızıl Ordu birliklerinin kuzeyden Azerbaycan'a saldırmasıyla önce Bakü'de, ardından da Gence'de yönetim komünistlerin denetimine geçti ve böylece bir gecede ülkedeki rejim tümünden değişti. Değişim ancak yönetim bazında oldu. Ülkenin sosyalistlerce yeni bir şekil alması için seneler, hatta on yıllar gerecektir. Azerbaycan 70 senelik demir perde baskısı altına geçerken, yurtdışında yaşayan Azerbaycan Türklerinin de oranı hızla artmıştı. Öncekilerden farklı olarak bu defa yurtdışına kaçmaz zorunda kalanların kalabalık bir kesimini ülkenin kaymak tabakası teşkil ediyordu. Bunun sonucunda Azerbaycan hızla fikri, eğitimsel, kültürel anlamda "Bolşevikleşme ışığında" akli fakirleşmeye doğru gidiyordu.

Azerbaycan çiçeği burnunda Sovyetler Birliği için vazgeçilmez ülkeler arasında yer alıyordu. *Rus Petrolünün Tarihi* isimli yapıtında Leon Troçki vazgeçilmezliğin nedenini şöyle açıklıyordu: "Başına buyruk alaylardan oluşan derebeyi görünümünden kurtulup düzenli bir yapıya kavuştuktan sonra Kızıl Ordu 1920 yılının ilkbaharında Bakü petrol kaynaklarına ulaşmak için saldırıya geçti".¹ Varlığı ancak petrolle belirlenen bir ülkenin yeni rejim için farklı değerler taşıdığı düşünülemezdi.

III. Enternasyenel isimli zırhlı treninin Bakü'de konuşlanmasından üç gün sonra Orconikidze, Kirov ve Levondovskiy'den oluşan Azerbaycan'ın yeni yönetimi ülkeye ayakbastı. Bu üçlü sonraki dönemlerde Sovyet entrikasının kurbanı olurken, "Azerbaycan'ın kurtarıcıları" payesiyle onurlandırılmışlardı. Uzun yıllar Sovyet Azerbaycan'ının başında bulunan Mir Cafer Bağirov yeni değişimi şöyle değerlendiriyordu: "Müsavatchı burjuvazi

¹ Sttong A. Lauise, *The First time in History*, Boin and Liveright 1925, s. 64.

AYGÜN ATTAR

yönetimine karşı silahlı ayaklanma hazırlandığı dönemde Sergey Mirinoviç Kirov önemli bir görevi üslenerek Azerbaycan Bolşeviklerine açık ve net emirler vererek silah, insan ve yayın desteği ile gerçekte Bakü'nün Gizli Bolşevik Örgütünü yönetmekteydi. Yoldaş Kirov Bakü işçilerinin silahlı birlikleriyle şanlı XI. Kızıl Ordu'nun operasyonlarını planlamaktaydı.”²

İşgalin ilk dönemlerinde Sovyet basını Azerbaycan'ın Bolşeviklerce ele geçirilmesini açık ve net biçimde “saldırı”, “Rusya destekli darbe”, “Bakü işçilerinin XI. Kızıl Orduyla birlikte gerçekleştirdikleri askeri operasyon” olarak nitelerken, 30'lu yıllarda bu ifadelerin yerini Sovyetler açısından daha olumlu değerlendirilmeye başlandı. Oysa işgal sırasında Azerbaycan'da yerel Bolşeviklerin hiç bir insani desteği bulunmuyordu. Zira bu dönemde Azerbaycan Komünist Partisinin toplam üye sayısı 200 kişiyi geçmiyordu. Daha da önemlisi Azerbaycan Komünist Partisi 1920 yılının Şubat'ında kurulmuş ve 7 kişilik kurcusunun 2'si de Azerbaycanlı değildi.³

Sovyet işgaliyle birlikte Azerbaycan'ın bağımsızlığı sorunu gündeme geldi. Zira Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) yönetimi rejimi Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması koşuluyla dirençsiz devretmek zorunda kalmıştı. V. İ. Lenin'in ilk mesajlarında da Azerbaycan'ın “bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti” olarak algılandığı anlayışı dikkati çekiyor.⁴ Ayrıca, Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC) adına yayınlanan bir telgrafta “bağımsız Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin” Rusya tarafından resmen tanındığı belirtilmektedir. Hatta bu tanınma dolayısıyla 9 Mayıs 1920 yılı Bakü'de kutlanmıştır. Ama işgalin hemen sonrasında yaşanan gelişmeler Moskova'nın “bağımsız bir Azerbaycan'ın” varlığıyla asla barışmayacağını ortaya koymaktadır. İ. V. Stalin'in 28 Nisan 1920 tarihli açıklamasında “Bakü'nün işgali gerçeği Azerbaycan'ın bağımsızlığı olarak yorumlanmalı, ancak gelecekte bu

² Bağırov M. C., *Bakı ve Azerbaycan Bolşevik teşkilatının tarihinden*, Bakı 1944, s. 149.

³ Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar ve İctimai Hereketler Merkezi Dövlət Arhivi, Font 1, Liste 1, Dosya 8, Varak 280 (bundan sonra AR SPİHMDA, f, l, d, vr.)

⁴ Lenin V. İ., *Eserleri (Tam külliyat)*, Bakı 1985, c. XL, s. 128.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

bağımsızlık olduğu ciddi ve gerçek önem arz etmeyen bir belgeye dönüştürülmelidir” diyordu.⁵

Stalin’le aynı kanıyı paylaşan G. K. Orconikidze ile S. M. Kirov bu siyaseti hayata geçirmek için işgalin başından itibaren Bakü’de bulunuyorlardı. Görünürde Azerbaycanlı komiserlerden oluşan bir Azerbaycan Sovyet Sosyalist hükümeti kurulsa da, tüm yetkiler Rus ve Ermeni Bolşeviklerinin elindeydi.⁶ Azerbaycan’ın denetiminin Azerbaycan Türklerine bırakılmayacak kadar önemli olduğunu Moskova yönetimi gayet iyi biliyordu. Nitekim Lenin Bakü’nün işgaliyle ilgili yayınladığı kutlama mesajında bunu açıkça belirtiyordu: “Bakü’den aldığımız haber, Sovyet Rusya’nın geleceğinin parlak olduğuna işaretler. Şimdi biz öyle büyük ekonomik güce kavuştuk ki, bu bizim tüm sanayimizin canlanacağı anlamına gelmektedir.”⁷ Artık 2 Mayıs 1920 tarihinde Bakü’den Astarhan’a bir buçuk milyon put petrol taşınmıştır. 15 Mayıs’ta Nahçıvan dışında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin tamamı Bolşeviklerin denetimi altına geçmişti. İşgali değerlendiren Mehmet Emin Resulzade şöyle diyordu: “Bolşevikler, Petersburklu seleflerinden Azerbaycan’a daha fazla sefalet, ıstırap ve şansızlık getirdiler”.⁸ Gerçekten de, XI. Kızıl Ordu Bakü’ye girmesinin

⁵ *Azerbaycan Tarihi 1900-1920-ci iller*, Red. M. İsmayılov, N. Maksveli, Bakı 2008, c. V, s. 12.

⁶ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin ilk hükümetinin yapısı şöyleydi:

1. Neriman Nerimanov – Halk Komiserleri Sovyeti başkanı ve Dışişleri komiseri,
2. Çingiz Yıldırım – Kara ve Deniz Askeri Kuvvetleri komiseri,
3. Ali Haydar Karayev – Emek ve Adalet komiseri,
4. Kasimbey Musabeyov – Tarım, Ticaret ve Sanayi komiseri,
5. Mirza Davut Hüseyinov – Maliye komiseri,
6. Dadaş Bünyad-zade – Halk Eğitimi komiseri,
7. C. Vezirov – Posta, Telgraf ve Yol İşletmeleri komiseri,
8. A. A. Alimov – Halk Sağlığı komiseri.

İlk Sovyet hükümeti 29 Nisan 1920 tarihinde faaliyete başlamış, N. Nerimanov o tarihte Bakü’de bulunmadığından ilk kabine toplantısı A. H. Karayev başkanlığında gerçekleşmiştir. Bkz. *Gazeta İzvestiya BRK Azerbaydjanskoy SSR*, 29 Nisan 1920, No: 1.

⁷ Lenin V. İ., *Eserleri*, XL, s. 356.

⁸ Resulzade M. E., *Azerbaycan Problemi*, Ankara 1995, s. 36.

AYGÜN ATTAR

hemen ertesinde yağmaya başlamış ve bir hafta içinde evleri arayan askerler ellerine geçirdikleri her şeyi alıp toplamışlardı.

Azerbaycan'daki Sovyet rejimi bir "proletarya diktatörlüğü" idi. İşçi ve köylüleri ifade eden proletaryanın diktatörlüğü karşı tüm sınıfların yok edilmesi ideolojisine sahipti. Dolayısıyla proletarya diktatörlüğü adeta bir "sınıf Soykırımı"nın ideolojisi gereği normal karşılamaktaydı. Sorun şu ki proletarya kavramının kapsamı da tartışmalıydı. Azerbaycan'da gerçek yönetim sahibi Rus ve Ermeni Bolşevikler kendi düşünce ve fikirlerini kabul etmeyen işçi ve köylüleri dahi düşman cephede tanımlamaktan kaçınmıyorlardı. 1920-1930 yılları arasında Azerbaycan'da gerçekleşen Sovyet karşıtı isyanların önemli gücünü de köylüler teşkil etmiştir.⁹

Sovyet yönetimine karşı ilk tepki Gence'den geldi. Nitekim M. E. Resulzade'nin de belirttiği gibi, "İşgalden bir ay sonra halk, Azerbaycan memleketinin müthiş bir istilaya maruz kaldığını acı bir gerçeklik olarak kavramış bulunuyordu. Bunun üzerine halk tahammül edemeyip ayaklandı."¹⁰ Terter, Gence isyanlarının ardından bir anda Azerbaycan'ın tamamını isyan rüzgârı sarmış az zamanda Zakatala, Şeki, Şemahi, Aksu, Göyçay, Aktaş, Guba, Şemkir, Salyan, Muğan, Hacıkabul, Kürdemir, Tavuz, Kazak, Nehçivan, Bakü, Lenkeran, Yardımlı, Astara ve Haçmaz'da silahlı direniş gerçekleşmiştir. Sovyet gizli raporlarında isyanların Bolşevik yönetiminden kaynaklandığı açık biçimde belirtilse de, resmi yayınlarda tüm sorumluluklar feodal unsurlara, milli-burjuvaziye, dini sınıflara yüklenmekteydi. Dolayısıyla bunların bir sınıf gibi yok edilmesi için ortam hazırlanıyordu.¹¹

"Anti-Sovyet", "devrim karşıtı", "Komünist düşmanı" damgası vurulan Bolşevik olmayan siyasi, sosyal, kültürel güçlere karşı işgalin hemen ertesi sabahı şiddet ve baskı oluşturulmaya başlandı. 29 Nisan ile 1 Eylül 1920 tarihleri arasında 1308 kişi gözaltına alınmıştı. Bunların önemli bir kısmı milli ideolojinin savunucularından oluşmaktaydı. 1920 yılının Eylül ayında 421 kişi daha hapsedildi. 1

⁹ Bu isyanlar için bkz. Qasımlı M., *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, Türkçe çevrisi E. N. Necef, İstanbul 2006, s. 95-144.

¹⁰ Resulzade M. E., *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1990, s. 95-97.

¹¹ Rusya Devlet Askeri Arşivi, Font 7940, Liste 1, Dosya 8/c, Varak 275 (bundan sonra GVAR, f, l, d, vr.)

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Ekim'de tutukluların sayısı 543'e, 7 Ekim'de 569'a, 10 Ekim'de ise 762'ye varmıştı. Genelde Ekim ayında siyasi, dini, sosyal düşüncelerine göre tutuklanıp cezalandırılanların sayısı 2 binden fazlaydı.¹²

Şubat 1921 tarihli bir Sovyet istihbarat belgesine göre 1232 kişi daha göz altına alınmıştır. Aynı tarihin sonlarında bu rakamın 1732'e vardığı belirtiliyor.¹³

Adeta işgal sonrasında ulusal kimliği temsil eden tüm siyasilere, aydınlara, yöneticilere, memurlara, ordu mensuplarına, din adamlarına ve toprak sahiplerine karşı bir av başlatılmıştı. İşgalin bir ayı tamamlanmadan 15 Mayıs 1920 tarihli gizli bir emirle AHC döneminde tüm yetkililerin, memurların, aydınların listesinin hazırlanması bunun kanıtıdır.¹⁴

Öte yandan ülkenin Türklerden arındırılması çalışmaları da devam ediyordu. Özellikle önemli şehirlerin Ruslaştırılması, Ermenileştirilmesi gibi etnik dengelerle oynama uygulamasına gidildi. 1921 yılında 4568, Ocak 1922 yılında 320 aile Azerbaycan'dan göç ettirildi. Gelenler Rus, Ermeni, Gürcü, Yahudi, Ukrayna uyrukluydu. Milli kimlik üzerinde de oynanarak Azerbaycan'daki tüm küçük etnik azınlıklara milli kimlikler verildi.¹⁵

İşgalden sonra ülkede açlığın, sefaletin, barınma sıkıntısının kol gezdiği bir dönemde bu sosyal sorunlara karşı önlem almak yerine, "siyasi terörle mücadele" yasası çıkarılarak onlara karşı mücadele başlatıldı ve bu amaçla 1923/1924 bütçesinden bunun için yaklaşık 1 milyon rubleye yakın para ayrıldı. 1924/1925 bütçesinden 206.005 ruble, 1925/1926 bütçesinden 257.523 ruble para daha ayrıldı. Bunun sonucunda 1923 yılında 51, 1924 yılında 31, 1925 yılında ise 26 Sovyet karşıtı siyasi örgütün imha edildiği belirtilmektedir.¹⁶

¹² Azerbaycan Respublikası Dövlət Arhivi, Font 379, Liste 3, Dosya 18, Varak 3 (bundan sonra ARDA, f, l, d, vr.)

¹³ ARSPİHMDA, f. 1, l. 1, d. 86, vr. 162.

¹⁴ Azerbaycan Respublikası Merkezi Dövlət Tarih Arhivi, Fond 410, Liste 1, Dosya 36, Varak 43 (bundan sonra ARMDTA, f, l, d, vr.)

¹⁵ ARSPİHMDA, f. 1, l. 125, d. 103, vr. 2.

¹⁶ ARMDTA, f. 27, l. 1, d. 127, vr. 7.

AYGÜN ATTAR

Bizzat N. Nerimanov başta olmakla “Türk kimliği”ne karşı sert önlemler alınmaya başlandı. Bu dönemde küçük azınlık olan “Avar, Lezgi, Tat, Talış” gibi etnikler kendi kimliklerini tebliğ etmek için tüm olanaklara kavuşurken, Türk kimliğinden söz etmek “şovenistlik” kabul ediliyordu. 1924 yılında bu amaçla 437 kişi “Türkçülükle suçlanarak” görevlerinden uzaklaştırılmıştı.¹⁷

Milli kimliğe, dile, kültüre, tarihe, dine karşı yapılan baskılarla paralel olarak Azerbaycan topraklarının da paylaşımına başlandı. AHC döneminde 114.000 km kare olan (tartışmalı topraklarla birlikte 120 km kare) 86 bin km kareye indirildi. Öte yandan Azerbaycan sınırları içinde iki özerk bölge (Nahçıvan ve Karabağ) oluşturuldu. Hatta 1 Aralık 1920 tarihli üyelerinin tamamına yakını Rus ve Ermeni Bolşeviklerinden oluşan Bakü Sovyet’inin toplantısında “Nahçıvan ve Zengezur Sovyet Ermenistan’ının ayrılmaz bir parçası” dahi ilan edildi.¹⁸ Böylece, XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’a karşı uygulanan “böl ve paylaş” siyaseti, Bolşeviklerce olduğu gibi ve daha acımasızca devam ettirilmişir. Bu siyasete direnenler ise “vatan haini”, “Sovyet düşmanı”, “devrim karşıtı”, “menfur milliyetçi” ilan ediliyor ve peşinden de yakalanıp hapsediliyordu.

1930 yılı sonrasında başlayan büyük temizlik siyasetine kadar Azerbaycan’da Sovyetlere karşı direniş hiç dinmemiştir. 1920-1921 yılında gerçekleşen ve sert biçimde bastırılan büyük direnişin ardından 1924-1925 ve 1929-1930 yıllarında da kitlesel çıkışlar yaşanmış, ama şiddet, silah, yer yer katliamlar yaparak bastırılmıştı. 1930 tarihli bir Sovyet istihbarat raporuna göre ülkede aynı tarihin ilk bir ayında 37 isyan çıkmıştır.¹⁹

1927 yılı sonrasında başlayan zorunlu kolektifleştirme siyaseti köylülerin büyük tepkisine neden olmuş, bunun sonucunda Sovyetler rejim olarak köyleri de itemedikleri unsurlardan temizlemişlerdir. “Kolçomak” adıyla damgalanan binlerce toprak sahibi hapsedilmiş, kurşuna dizilmiş ve ya sürgüne mahkûm edilmişlerdir. Böylece Sovyet işgali ve yönetimi Azerbaycan’ın her anlamda fakirleşmesine yol

¹⁷ ARMTDA, f. 411, l. 5, d. 316, vr. 7.

¹⁸ ARSPİHMDA, f. 1, l. 74, d. 124, vr. 58-59.

¹⁹ ARSPİHMDA, f. 12, l. 4, d. 62, vr. 126.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

açmıştır. İşgalle birlikte Azerbaycan sadece bağımsızlığını değil, bin yıllık tarihi birikimini, kültürünü, dilini, medeniyetini, dini inançlarını, geleneklerini, kimliğini ve insan potansiyelini, en önemlisi de milli aydın kitlelerini kaybetti. Sovyet zulmünden kurtulmaya çalışanların büyük kitlesi ise çevre ülkelere ve Avrupa'ya kaçmaya çalıştılar. Böylece, 1920 yılında Azerbaycan dışında "Dış Azerbaycan" anlayışı ortaya çıkarıldı.

Azerbaycan Siyasilerinin ve Entelektüellerinin Türkiye'ye Zorunlu Göçü

Bolşevik ihtilalinin başarılı olması ve devamında gerçekleşen Kızılarla-Beyazlar arasındaki iç savaş soncunda Türkiye, özellikle de İstanbul Rusya'dan kaçan mültecilerin barınağı haline gelmişti. 1921 yılında İstanbul'un hemen yanı başında 7 büyük mülteci kampı bulunuyordu.²⁰ 1921 yılının ilk iki ayı için verilen rakamlara göre İstanbul'da Bolşevik zulmünden kaçan Rusya mültecilerinin toplam sayısı 75.000 buluyordu. Sonraki birkaç yıl içinde bunların %30'u ABD'ye, %10'u Afrika'ya, %15'i İngiltere'ye, %5 Fransa'ya, %10 Japonya'ya, %2'si İsviçre'ye, %8'i Avusturya'ya, %20'si ise Almanya'ya gitti.²¹

1921 yılının Mayıs'ında İstanbul'daki Rusya mültecilerinin sayısında tekrar patlama görülür. Zira yılın ilk beş ayında SSCB'den kaçanların sayısı 175.000'e ulaşmıştı. Sonraki aylarda bunlardan 25 bini Brezilya'ya, 20 bini Sırbistan'a, 5 bini ise Yunanistan ve Bulgaristan'a vize alırken, 115 bini Türkiye'de kalmaktaydı.²²

Durumun vahameti çiçeği burnunda Milletler Cemiyeti'ni de harekete geçirmiş ve örgüt Sovyet mültecilerinin durumunu çözmek için bir komisyon oluşturmuştu. Komisyonun ilk araştırmalarına göre, Sovyetler Birliği'nin rejiminden kaçan mültecilerin toplam sayısı 2 milyon buluyordu. Komisyon kendi çalışmalarını sürdürmek için 250 milyon franka gereksinim duymaktaydı ki bu durumda SSCB ile

²⁰ *Byulleten Narodnogo Komissariata İnostrannih Del*, Moskva 1921, No: 65, s. 3.

²¹ *Byulleten Narodnogo Komissariata İnostrannih Del*, Moskva 1921, No: 68, s. 5.

²² *Gazeta Bakinskiy raboçiy*, 23 May 1921, No: 115 (248).

AYGÜN ATTAR

İngiltere arasında ihtilaf konusuydu. Zira dönemin Sovyet Dışışleri Komiseri Çiçerin 17 Haziran 1921 tarihli notasıyla komisyonun iptal edilmesini ve mültecilerin anti-devrimci olduklarını ve Bolşeviklere teslimini şart koşmuştu.²³

Sovyet mültecileri arasında hatırı sayılır düzeyde Azerbaycanlı muhacir de bulunuyordu. Ama mültecilerin net bir sayısı, daha da önemlisi kimlik tespiti yapılmadığından etniklere göre dağılımı belirlemek çok zordur. Azerbaycanlı mültecilerin kaçış yolu Gürcistan ve İran üzerinden Doğu Anadolu'ya istikametlenmişti. Azerbaycan mültecilerinin önemli bir kısmı Türkiye'nin doğu ve kuzey kesimlerine gelmişlerdi. Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgalinden sonra önce ulusal cumhuriyetin yönetim kadrosu, ardından milli-burjuvazinin mensupları, askeri zümre, dini kesim ve ardından işgal sonrasında XI. Kızıl Ordu'ya karşı mücadele eden direnişçiler, son olarak da aydınlar ülkeyi terk etmeye başladılar. Ülkeyi terk edenler genelde İran ve Gürcistan'da toplanmışlardı. Özellikle ulaşımın kolay olması açısından daha ziyade İran tercih ediliyordu.

İşgalden hemen sonra Bakü'yü terk eden Azerbaycan Ulusal Konsey Başkanı Mehmet Emin Resulzade ve Müsavat partisi yöneticilerinden Abbaskulu Kazımzade Lahıç'a gittiler. 17 Ağustos 1920 yılında Lahıç civarında yer alan Kara Meryem köyünde yapılan kontrol sırasında her iki lider istihbarat çalışanları tarafından fark edilerek yakalandılar. Sovyet Azerbaycan'ının Baş Komiseri N. Nerimanov'un girişimiyle her ikisi Bakü'ye getirildiler. Aynı tarihte Bakü'yü ziyaret eden SSCB Milletler Komiseri İ. V. Stalin, çarlık rejimine karşı mücadele ettiği sırada onu defalarca ölümden kurtaran ve bir defasında camide sakladığı M.E.Resulzade ile görüşmek istedi. İkisinin görüşmesi sonrasında Stalin, Resulzade'ye Moskova'ya gitmeyi önerdi. Zira Bakü'deki Sovyet yönetimi Resulzade'nin "ya öldürülmesini, ya da müebbet hapsini" talep ediyordu. M. E. Resulzade Stalin'in önerisini kabul edip Moskova'ya gitti. Kısa süre sonra A. Kazımzade de Moskova'ya gönderildi. Resulzade Moskova'da Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Fars ve Rus Dilleri Şubesine araştırma

²³ *Dokumenti vneşney politiki SSSR*, Moskova, Politizdat 1960, tom IV, Belge No: 124, s. 180-181.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAJCAN TÜRLERİ

görevlisi olarak kaydedildi. Zira söz konusu dönemde Doğu Dilleri Enstitüsü Rusya'daki ulusalcı liderlerin barınağı durumundaydı. Sovyet yönetimi onları denetimi altında bulundurmak için burada çalışmalarına olanak sağlamıştı.

M. E. Resulzade'nin tutuklanması ulusalcılar arasında derin bir bunalıma neden oldu. Bu sırada İstanbul ve İran'ın şehirlerinde toparlanmaya çalışan ulusalcılar Resulzade'nin yurtdışına çıkarılması için yoğun çalışma başlatmışlardı. Sovyet istihbarat kayıtlarına göre, 1921 yılında İstanbul'dan edinilen bir bilgiye göre Ahmetoğlu, diğer bir bilgiye göre ise Caferoğlu isminde biri Gürcistan'a gelerek Resulzade'nin yurtdışına çıkarılması için Menşeviklerle görüşmelere başlamıştı. Ahmetoğlu burada Müsavatın yöneticisi Mirza Bala Mehmetzade ile görüştü. Ahmetoğlu (veya Caferoğlu) görünürde tüccar sıfatıyla ülkeye gelmişti. Ama gerçek amacı Türkiye ve Paris'teki muhacirlerin yerel güçlerle temasını sağlamak idi.

Ahmetoğlu'na göre, temas için Menşevikler'den arabulucu olarak yararlanmak gerekecektir. Mirza Bala'ya görüşmesi sırasında Resulzade'nin durumunu öğrenmeye çalışan Ahmetoğlu (veya Caferoğlu) İstanbul'da müsavatçılar arasında bir miktar Alman markı topladıklarını ve amaçlarının Almanya üzerinde Resulzade'yi yurtdışına kaçırmak olduğunu aktardı. Bunun üzerine Muhemmed Hasan Baharlı da Bakü'de Resulzade'nin kaçırılması için gizliden para toplamaya başladı.²⁴

İstanbul ve Bakü'de yaşanan gelişmelerden Resulzade'nin habersiz olmadığı ihtimal ediliyor. Nitekim kendisi de uzun zamandan beri yurtdışına kaçmayı planlıyordu. 1922 yılının yazında M. E. Resulzade Moskova'dan Leningrad Bilimler Akademisi'nin Yazmalar Kitaplığında araştırma yapmak için özel izin aldı. Leningrad'da olduğu sırada dönemin ünlü doğubilimcilerinden Y. Marr, V. V. Barthold ve diğerleriyle tanışarak bilimsel tartışmalarda bulunan Resulzade Tatar aydınlarından Musa Carullah Bigiyev aracılığıyla Finlandiya'ya geçerek burada bir ay Tatar kolonisinde kaldıktan sonra zor koşullarda Almanya'ya geçti. Ardından Paris'e gelen Resulzade burada

²⁴ Azerbaycan Respublikası Milli Tehlukesizlik Nazirliyi Arşivi, dosya No: PF-274, cilt II, vr. 49 (bundan sonra AR MTN).

AYGÜN ATTAR

ulusalcılarla görüştüktan sonra İstanbul'a geçti. 1922 yılı sonlarında Resulzade İstanbul'da ulusalcıların başında bulunuyordu. Türkiye yönetimi aldığı bir kararla Resulzade'ye kendisini koruması için silah taşıma ruhsatı vermişti. Resulzade ile birlikte Moskova'da tutulan A. Kazımzade ile Resulzade'nin amcazadesi Mehmet Ali Resulzade önce Bakü'ye buradan da İran'a kaçmayı başardılar.²⁵

M. E. Resulzade'nin İstanbul'a gelmesi Türkiye'deki Azerbaycan siyasi muhaceretinin toplanması açısından önemliydi. Sovyet istihbarat birimlerinin kayıtlarına göre, Resulzade'nin Rusya'dan kaçışında Memduh Şevket Bey ile Türkiye Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey'in gizli desteği olmuştur.²⁶

Bu kayıt Memduh Şevket Paşa'nın diğer girişimleriyle doğrulanmaktadır. Zira 1922 yılı başlarında Mehmet Hasan Baharlı'nın yayınladığı "Azerbaycan Ekonomisi ve Etnografisi" isimli kitabın tanıtımı sırasında Şevket Bey Müsavat Partili yetkililere Resulzade'nin ailesiyle irtibata geçmek istediğini söylemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Şevket Bey bazı konularda İstanbul'daki Müsavatçılarla Bakü'dekiler arasında bazı bağlantıların kurulmasında aracı olmuştur. Şevket Bey, bu görüşmesi sırasında İstanbul'daki Azerbaycan muhacirlerinin zor durumundan da söz etmiştir.²⁷

Memduh Şevket Bey'in Bakü'de bulunduğu 1925 yılına kadar Müsavatçıların İstanbul-Bakü-İran ilişkilerinin kurulmasında kilit isim olduğu konusunda gizli istihbarat kayıtları bulunmaktadır. Bundan olsa gerek Rusya Türkiye'nin Bakü'deki Büyükelçiliğini kapatmak gereği duymuş ve Mehmed Şevket Bey de Kasım 1925 yılında Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmıştır.²⁸ Sovyet işgali sonrasında özellikle Azerbaycan'da Sovyet karşıtı isyanların kanlı biçimde bastırılması ve tutuklamaların hayata geçirilmesi sonrasında Müsavatçılar Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-İran dörtgeninde bir ağ oluşturmuşlardı. Gürcistan ve Ermenistan'ın Sovyetlerce işgalinin

²⁵ Karaca A., "Azerbaycan Milli Harekatının ideolojik karakteri", Azerbaycan Dergisi, Ankara 1980, sayı: 234, s. 43.

²⁶ AR MTN Arşivi, dosya No: PR-41065, cilt VII, vr. 22.

²⁷ AR MTN, dosya No: PR - 41065, cilt VII, vr. 57.

²⁸ Şevket Bey'in bağlantıları hakkında bkz. ARSPİHMDA, f. 12, l. 1, d. 152, vr. 35; AR MTN Arşivi, dosya No: PR-41065, cilt VII, vr. 51, 42, 54, 58.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

tamamlanması Müsavatçıları bu ülkelerin direnişçi kesimlerine yaklaşmak zorunda bırakmıştır. Özellikle de Müsavatçılar ile Gürcü Menşevikler arasında sıkı bağlar kurulmuş ve Sovyetlere karşı ortak cephenin kurulması için görüş birliğine varılmıştı.²⁹

Sovyet işgali sonrasında Azerbaycan muhaceretinin başlıca sığınma yeri İran ise, İran'la SSCB arasında imzalanan 1921 Antlaşmasından sonra Türkiye bu misyonu üzerine aldı. İran'da Müsavat'ın başlıca merkezleri Reşt, Enzeli (Pehlevi), İran Astarası, Erdebil, Tebriz ve Tahran, Türkiye'de ise Kars, Trabzon, İstanbul esas merkezler olarak biliniyordu.

Bunlar arasında Kars ve Trabzon yönlendirme merkezi konumundaydı. Azerbaycan siyasi ve askeri muhacirleri Kars'ta "İzciler" adı verilen bir teşkilat oluşturmuşlardı. Sovyet kaynaklarına göre, bölgedeki Türk askeri birlikleri de onları desteklemekteydi. Sovyet istihbarat kayıtlarına göre, İzciler örgütünün başlıca amacı Türkiye'ye gelen muhacirlere yardımcı olmak, bölge hakkında bilgi toplamaktı.³⁰

Trabzon'da ise bir Hayriye Cemiyeti oluşturulmuştu. Cemiyet Azerbaycan, ayrıca Kafkasya'dan gelen muhacirlerin yerleşimi ile ilgileniyor ve onlara yardım ediyorlardı.³¹

Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi kayıtları da Sovyet işgali sonrasında Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan göçleri doğrulamaktadır. Örneğin, TBMM'nin 12 Aralık 1920 tarihli bir kararında Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelmiş mültecilerin Van'da yerleştirilmesi hakkında bilgi yer almaktadır.³² 4 Mayıs 1921 yılında TBMM Azerbaycan'dan Anadolu'ya göç eden mülteciler hakkında ve onların yerleştirilmesi hakkında bir karar kabul etmiştir.³³

Bunun dışında TBMM'nin kararı doğrultusunda çok sayıda Azerbaycanlı mültecinin Türkiye vatandaşlığına kabul edildiği

²⁹ AR MTN Arşivi, dosya No: 41065, cilt IV, vr. 438.

³⁰ ARMD, f. 28, l. 1, d. 129, vr. 22.

³¹ ARMD, f. 28, l. 1, d. 129, vr. 23.

³² Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı, 030/18/01/02/24/3 (bundan sonra TC BKK).

³³ TC BKK, 030/18/01/03/18/16.

AYGÜN ATTAR

hakkında kayıtlar bulunmaktadır.³⁴ Yine kayıtlarda Azerbaycanlı olduğu bilinen bazı mültecilerin sınavsız Türkiye okullarına kayıt edildikleri hakkında bilgiler yer almaktadır.³⁵

Azerbaycanlı siyasi muhaceretin Türkiye’de toplanması, 1922 yılından itibaren M. E. Resulzade’nin de İstanbul’a gelmesi burada bir Azerbaycan siyasi oluşumuna yol açmıştır. Ama Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye’deki durumunun pekiyi olduğu söylenemez. Zira Müsavatçılar Avrupa’nın SSCB’ye karşı desteğini umuyor, ama bu dönemde Türkiye’nin Avrupa’yla ilişkilerinin iyi olmaması bu durumu engelliyordu. Nitekim Sovyet yönetimi de zaman zaman Azerbaycan muhaceretinin İngiltere, Fransa ile ilişkilerini ön plana çıkartarak Türkiye’nin dikkatini bu hususa çekiyorlardı. Aslında Sovyetler bununla Kafkasya muhaceretinin Türkiye’de toplanmasını önlemeye çalışıyorlardı. Nitekim Sovyetlerin Kafkasya’daki istihbarat şefi L. Beriya’nın da üzerinde imzası bulunan “Bölgesel Konjektür” başlıklı gizli bir raporda bu durumun altı çizilmekte ve Türkiye’nin Kafkasyalı mültecilerden yararlanarak bölgedeki aktifliğini kullanmasından endişe ediliyordu.³⁶

M. E. Resulzade Almanya ve Fransa’da bulunduğu sırada burada bazı görüşmeler yapmış ve ona yurtdışında Geçici bir Azerbaycan Hükümetinin oluşturulması önerilmişti. Ama Resulzade siyasi koşulları göz önüne alarak bunu reddetmiştir. Onun gerekçesi dönemin koşulları göz önüne alındığında mantıklı gözüküyordu. Zira Azerbaycan siyasi muhaceretinin büyük bir çoğunluğu İran ve Türkiye’de bulunuyordu. Dolayısıyla oluşturulacak Geçici Azerbaycan Hükümeti bu iki ülkede bulunmalıydı. Oysa o dönemde bu iki ülkede böyle bir oluşumun bulunmasına her iki ülkenin yönetimi de müsaade edemezdi. Zira 1921 tarihli hem İran, hem de Türkiye (Moskova ve Kars) ile yapılan anlaşmalarda her iki taraf da resmi olarak Sovyet Azerbaycan’ının varlığını kabul etmişlerdir. Buna göre, kendi sınırları içinde ikinci bir Azerbaycan Hükümetinin varlığını Moskova’ya açıklamaları zor olurdu. Öte yandan Resulzade düşüncelerini şöyle açıklıyor: “Her Hükümet kendi halkıyla bütünleşmeli ve halkının

³⁴ TC BKK, 030/18/01/03/19/10.

³⁵ TC BKK, 030/18/01/28/55/8.

³⁶ AR MTN Arşivi, dosya No: PR-41065, cilt III, vr. 64.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

arasında faaliyet göstermeliydi; zira şu anda oluşturulmak istenen Hükümet Azerbaycan'ın dışında bulunmaktaydı. İkincisi, yurtdışında bir muhacir Hükümetin oluşturulması demek yurtdışındaki istiklal yanlısı muhacirlerin geleceğini tehlikeye atmak demektir.” Buna rağmen 1923 yılında Resulzade başkanlığında İstanbul'da Müsavat Partisinin Yurtdışı Merkezi'nin oluşturulması kararlaştırıldı. Bir süre sonra merkez Resulzade'nin önerisiyle Azerbaycan Milli Merkezi (AMM) adını aldı. Bunun üzerine 1924 yılında İstanbul'da Azerbaycan Milli Merkezi veya Azerbaycan Ulusal Cephesi kuruldu. Cephenin başına M. E. Resulzade getirildi. Merkezle birlikte Avrupa'nın Azerbaycan öğrencilerinin ve siyasi muhaceretinin bazı kentlerinde de İstanbul merkezine bağlı olarak Azerbaycan Özgürlük Komiteleri veya şubeleri kuruldu. Örgüt her şeyden önce kendi basınını oluşturmaya çalıştı.³⁷

Böylece, Türkiye'de 1923 yılının 26 Eylül'ünde *Yeni Kafkasya* dergisinin temelleri atıldı. Dergi bünyesinde Azerbaycan, özellikle de Kafkasya ile Kırım ve İdil Ural Türklerinin de önemli aydınları birleşmişlerdi. Bunlar arasında Ayaz İsaki, Sadri Maksudi Arsal ve Zeki Velidi Togan da bulunuyordu.

Derginin yayına başlaması Sovyet Rusyası'nda tedirginlik yaratmış ve bu yüzden RSFSC Halk Komiserleri Sovyet'i Türkiye'ye derginin kapatılması yönünde bir talepte bulunmuşlardır.³⁸

Sovyetlerin Türkiye'ye yaptıkları baskılar ve Azerbaycan siyasi muhacereti hakkında Ankara resmilerinin belirginleşmeyen tutumları Türkiye siyasetinde söz sahibi olan Ahmet Bey Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade tarafından bertaraf edilmek istense de, Türkiye bu yüzden Moskova'nın baskılarına hedef olmak istemiyordu. Buna rağmen Azerbaycan siyasi muhaceretinin göz ardı edilmemesi ve el altından desteklenmesi hakkında bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı bulunuyordu. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın önerisiyle Ahmet Ağaoğlu'na 12 bin lira aktarılmıştı ki bu paranın Müsavatçılara verilmesi öngörülmüştü.³⁹

³⁷ Gazete *İstiklal*, 28 Mayıs 1938, No: 35 (Berlin).

³⁸ AR MTN Arşivi, dosya No: PR-41065, cilt III, vr. 155.

³⁹ AR MTN Arşivi, dosya No: PR-41065, c. III, vr. 55.

AYGÜN ATTAR

Sovyet Rusya'yı daha ziyade Trabzon'da bulunan Hüsrev Bey Sultanov'un faaliyetleri rahatsız ediyordu. Zira H. Sultanov Karabağ'da direnişin başında yer alan isim olmakla birlikte İran ve Türkiye'de Azerbaycan'da Sovyetlere karşı yeni bir direniş cephesi açılması için çalışıyordu. Ahmet Ağaoğlu'nun kayıtlarına göre, Türkiye devleti Sultanov'a 350 lira para aktarmıştı.⁴⁰

Ayrıca Ağaoğlu Türkiye'deki Azerbaycan siyasi muhaceretinin faaliyetleri hakkında hazırladığı raporu "5 nüsha halinde Türkiye Dışişleri, İçişleri, Milli Savunma, Askeri ve Enformasyon-Yayın Bakanlığına gönderdiğini" ve böylece onların Türkiye Cumhuriyeti nezdinde çalışmaları konusunda aydınlattığını belirtir. Muhtemelen, İstanbul'daki Azerbaycan siyasilerinin Bakü'den Türk konsolosluğu aracılığıyla edindikleri bilgiler de Ankara'nın bilgisi kapsamında gerçekleşirdi. Örneğin Memduh Şevket Bey'in Bakü'den ayrılmasından sonra bağlantıların onun yardımcısı Feridun Bey aracılığıyla devam ettiği hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁴¹

1923 yılında Kars'taki Azerbaycan muhacirlerinin başında Cihangir Bey Şihlinski'nin durduğu hakkında Sovyet istihbarat raporlarında bilgi verilmektedir. Bu şahıs Güney Kafkasya ÇEKA'sı (Olağanüstü Hal Komiserliği) tarafından Azerbaycan'dan sınır dışı edilmişti. Cihangir Bey'in kendisi gibi 8 Müsavatçı ile birlikte çalıştığı belirtiliyor. Bunun dışında Kars'ta Hacı Halil başkanlığında muhacirlerden oluşan bir kontrgerilla birliğinin olduğu iddia ediliyor. Bu zat da, daha önce Azerbaycan Milli Ordusunda subaylık görevini icra etmiş olan Kasimov adında biriyle irtibatta idiler. Bu şahısların daha ziyade Trabzon'da oturan Hüsrev Bey Sultanov'a bağlı oldukları belirtilmektedir. Zira Sultanov Karabağ'daki Sovyet karşıtı mücadelesiyle ün yaptığından Kafkas'ın diğer direnişçi güçleri tarafından da sözü dinlenen biriydi. Sultanov'un Samet Ağa ve Hacı Şeyhzamanov ile irtibatı dikkat çeker. Bu ikisinin *Yeni Kafkasya*'da da temsil edildiği ve Dağıstanlılar üzerinde etkili oldukları kaydediliyor. Sovyet istihbarat raporlarına göre, AHC döneminde İrevan'da görev yapmış olan Temür Bey Makinski'nin (Makulu) akrabası Paşahan

⁴⁰ Aynı belge.

⁴¹ AR MTN Arşivi, dosya, No: Pr-41065, c. III, vr. 56.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Makinski Nisan 1924 yılında Trabzon'a gelerek Hüsrev Bey'le bir dizi görüşmede bulunmuş ve ardından İran'a (Maku üzerinden Tebriz'e) geçmiştir.⁴²

İstanbul'daki Ulusal Cephe'nin bazı üyeleri burada İsmet Paşa ve Kazım Karabekir Paşa ile görüşerek Azerbaycan sorununa dikkat çekmişlerdir. Öte yandan Müsavatçılar bu sırada Samsun'da oturan Nuru Paşa'yı da çalışmalarına katmışlardı.⁴³

Azerbaycan siyasi muhaceretinin toparlanmaya başlaması ve Türkiye siyasi çevreleriyle diyalogu Sovyetleri kuşkulandırmıyor değildir. Sovyet kayıtlarına göre, Türkiye Güney Kafkasya'daki konumunu onarmak için Azerbaycan siyasi muhaceretinden yararlanabilirdi. Bundan dolayı Sovyet istihbaratı mülteciler arasına kendi casuslarını da yerleştiriyordu. Ne ilginçtir ki, bu casuslardan biri Ahmet Ağaoğlu'nun yeğeni Abdülvahap Mehmetzade olmuştur.

Bu zat 1900 yılı doğumlu ve liseye kadar eğitim alabilmişti. 1918 yılında Müsavat sıralarına kayıtlıydı. 1920 yılında Sovyet istihbaratı tarafından kısa süreliğine gözaltına alınan Abdülvahap Mehmetzade sorgusunda "komünist olduğunu, 1919 yılından itibaren Sovyet işgaline kadar onlara destek verdiğini, hatta Mirza Davud Hüseyinov, Habip Cebiyev gibi komiserlerin kendi evinde gizlenmesine yardımcı olduğunu" vurgulamıştır. Gerçekten de Abdülvahap Mehmetzade Mirza Davud Hüseyinov'un talimatıyla Gürcistan'a gitmiş ve Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Askeri Birlikleri İstihbarat Şefi Edigarov'un Sovyetlere karşı gizli planlarının ele geçirilmesine çalışmıştır. Yani A. Mehmetzade'nin ÇEKA ile gizli işbirliğinin olduğu açıktır. Nitekim Kutaisi'de Bolşeviklerle birlikte yakalanmış ve kimliği deşifre edilmiştir. Buna rağmen rüşvet karşılığı Gürcistan'dan kaçan A. Mehmetzade buradan İstanbul'a gelmiş ve burada Azerbaycan siyasileri hakkında bilgiler toplamaya başlamıştır.⁴⁴

A. Mehmetzade'nin Türkiye'deki çalışmaları Azerbaycan siyasi muhaceretinin saflarını bölmek ve siyasi kargaşa oluşturmak olsa da,

⁴² Aynı yer.

⁴³ ARDA, f. 6, l. 1, d. 134, vr. 169.

⁴⁴ AR MTN Arşivi, dosya No: PF-274, cilt II, vr. 31.

AYGÜN ATTAR

onun Güney Kafkasya Sovyet istihbaratına gönderdiği raporlar bugün bizim açımızdan çok önemlidir.

Zira bu raporlar Türkiye'deki Azerbaycan siyasi muhaceretinin konumunu belirlememiz açısından çok önemlidir.⁴⁵

Sovyet raporlarından anlaşıldığı kadarıyla (A. Mehmetzade'nin aktardıklarına göre), Türkiye'de Azerbaycan siyasi muhacereti iki çatıda toplanmıştı. Biri Azerbaycan Ulusal Cephesi (Azerbaycan Milli Merkezi) adı altında M. E. Resulzade başkanlığında bir oluşumdu ve yurtdışındaki tüm Azerbaycan siyasi muhacirlerini kapsıyordu. Bunun dışında bir de Müsavat'ın Türkiye kanadı vardı. Bu kanadın başında önceleri Yusuf Vezirov (büyük ihtimalle bu şahıs AHC döneminde Türkiye'de konsolosluk görevinde bulunmuş, daha sonra Sovyet Azerbaycan'ına dönen ve burada 1937 yılında tutuklanarak kurşuna dizilen ünlü yazar ve aydın Yusuf Vezir Çimenzeminli'dir) duruyordu. Ama daha sonra Y. Vezirov bu görevinden alınmış ve yerine H. Hasmehmetov getirilmiştir. Bu dönemde Paris'te oturan ve Azerbaycan siyasi muhaceretinin önderi konumunda bulunan AHC parlamentosunun eski başkanı ve Rusya Müslümanları kongresinin başkanlığını yapmış olan A. Topçubaşov Azerbaycan Petrol işletmelerinin 3,5 milyon franka İngiliz ve Fransızlara sattı. Bu para sefalet içindeki Azerbaycan muhacirlerinin hayatta kalması ve kendi ayakları üzerinde durması için hayati önem taşıyordu. Topçubaşov bu paranın önemli bir kısmını Türkiye'ye aktarmıştı. Zira Topçubaşov'un talimatıyla Hasmehmetov'a ayda 1500, diğer siyasilere ise 200-300 lira para gönderiliyordu. Topçubaşov'un talimatıyla gönderilen para kesinlikle Bolşevik sempatisi bulunanlara dahi verilmeyecekti. Bu kapsamda A. Mehmetzade ile birlikte Y. Vezirov'da yardımdan mahrum bırakılmışlardı.⁴⁶

Ali Merdan Bey Topçubaşov 10 ay boyunca İstanbul'a toplam 600.000 frank aktarmıştı. Azerbaycan muhacirleri bu parayla bazı iş

⁴⁵ Ahdülvahap Mehmetzade Türkiye'de Sovyetler adına 5 yıl çalışmış ve 1925 yılında Türkiye'den ayrılmıştır. O, Türkiye'de topladığı bilgileri Güney Kafkasya ÇEKA görevlisi Purnis'e onunla iki haftalık çalışma sonucunda aktarmıştır. Mehmetzade adına ÇEKA arşivlerinde korunan bu belgeler 100 fazla sayfa halinde dosyalanmıştır.

⁴⁶ AR MTN Arşivi, dosya No: PF-274, cilt II, vr. 31.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

yerleri de kurmuşlardı. H. Hasmehmetov'un talimatıyla Batum-İstanbul arasında faaliyet gösteren bir ticaret şirketi kurulmuş ve şirketin başına tüccar Abbas Rafiyev getirilmişti. Bu şirketi kurmaktaki en önemli amaçları ticaret adı altında bölgeye haber ulaştırmaktı.

Bu yıllarda H. Hasmehmetov'un başkanlığındaki Müsavat'ın Türkiye kanadı yönetimi şu üyelerden oluşuyordu: Ali Rafiyev, Musa Rafiyev, Şefi Bey Rüstembeyov, Mustafa Vekilov, Hasan Fettahov, Hamdi Kara Ağazade, Hüseyin Caferov, Yarbay Kazimbeyov, Yarbay İsrailov, Büyük Bey Ağasibeyov, Bakir Rızaki, Abdülali Emircanov, Aslan Bey Kardaşov, Yusuf Ekberov, Temür Mekinski, Hacı Şihlinski ve Azerbaycan Milli Ordusunda görev yapmış on civarında subay. Ama Hasmehmetov'un ticaret adı altındaki ilk bölgeyle temas girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve A. Rafiyev Batum'da Sovyet istihbarat görevlilerince yakalanarak kurşuna dizilmişti.

Bunda A. Mehmetzade'nin Ruslara aktardığı bilginin etkili olduğu anlaşıyor.⁴⁷

Ama A. Topçubaşov'un oluşturduğu maddi kaynak doğru kullanılamamıştır. Paranın önemli bir kısmı Paris ve Avrupa'daki siyasilere ayrılmıştır. Zira onların aylık giderlerinin 15.000 franka kadar ulaştığı söyleniliyor. Bu da İstanbul'daki grubun tepkisine neden olmuştur. Tartışmalar İstanbul'daki Azerbaycan siyasi muhacereti arasında da tartışmalara yol açmış ve Müsavat'ın Türkiye kanadı içinde parçalanmaya neden olmuştur. Zira Yusuf Vezirov, Abdülvahap Mehmetzade, Bakir Rızaki, Makinski ve Kardaşov önderliğinde bir grup Azerbaycan siyasi muhaciri Hasmehmetov'un denetiminden ayrılarak kendi gruplarını oluşturmuş ve Azerbaycan Mülteci Kampı adını verdikleri bir oluşum ortaya çıkartmışlardı. Bir ara bu oluşum neredeyse tüm muhacirlerin desteğini almayı başarmıştı.⁴⁸

Azerbaycan Mülteci Kampı Ankara'daki Sovyet Azerbaycan'ı baş konsolu İbrahim Ebilov'la irtibata girerek ona bazı bilgiler aktarmıştı. Ama bu durum Hasmehmetov tarafından ortaya çıkarılınca Azerbaycan Mülteci Kampı sıralarından büyük kopmalar gerçekleşti. Zira bu sırada Türkiye'den Haşım Bey'in de Azerbaycan

⁴⁷ Aynı yer.

⁴⁸ Aynı yer.

AYGÜN ATTAR

Mülteci Kampına yardım ettiği ve Y. Vezirov'u Ebilov'la onun buluşturduğu ortaya çıktı. Bu tarihte Ankara yönetimi resmi olarak Sovyet Azerbaycan'ını tanıdığından İstanbul'daki siyasi muhacerete dengeli davranmaya çalışıyordu. İki grup arasındaki çatışma Müsavatçıların başarısıyla sonuçlanmıştır. Nitekim Ağa Hüseyin Tagiyev'in Azerbaycan Mülteci Kampında denetimi ele alması sonucunda buradaki Sovyet yanlısı grup bertaraf edilmiş, özellikle de Haşım Bey etkisiz hale getirilmişti.⁴⁹

Müsavatçı Ağa Hüseyin Tagiyev'in denetimi ele almasından sonra Sovyet yanlısı Azerbaycanlı grup tümünden Ankara'daki Sovyet Azerbaycan'ı konsolosluğu safına geçtiler. Nitekim konsolos İ. Ebilov'un vefatından sonra buraya Yahudi-Bolşevik kökenli biri olan Zalkind atanmıştı. Onun tercümanlığına ise A. Mehmetzade getirildi. A. Mehmetzade konsolosluk görevlilerinden Novikov'la ortak çalışarak İstanbul'daki Müsavatçılar hakkında ona geniş bilgiler aktarmıştı. Bunu eski ÇEKA arşiv belgelerinde yer alan kayıtlar da doğrulamaktadır. Ama Zalkind ile Novikov'un Türkiye'deki faaliyetleri fazla sürmedi. İkili geri çağrılınca başkonsolosluk görevine Rus-Bolşevik Potyomkin atanmıştır. Onun yardımcılığını ise Velyanski yürütüyordu. A. Mehmetzade'de eski görevine devam etmiştir. A. Mehmetzade'nin bu sırada Türk Ticaret Odası'na girdiği ve burada maaşlı eleman olarak çalıştığı da aktarılıyor. A. Mehmetzade'ye ait istihbarat bilgileri arasında M. E. Resulzade'nin İstanbul'a gelmesinden sonra Türkiye'deki Azerbaycan siyasi muhaceretinin durumu şöyle açıklanıyor:

"Bu tarihlerde (1922-A.A) Mehmet Emin Bey Resulzade İstanbul'a geldi. Müsavatçıların başına geçerek herkesi kendi çevresinde topladı ve aradaki kırınlıkları giderdi. Yine de bu konuda tam olarak başarılı olduğu söylenemez. Zira doktor Sultanov ve Şeyhülislamov'un Kuzey Kafkasya temsilcisi Cabaciyev, Alihan Kantemir ve gürcü Milli-demokratlarından Vagnadze ve Herulidze ile araları açıldı. Onlar Resulzade'nin siyasi denetimini kabul etmiyorlardı. Bu ikisi dışında bölük komutanlığı yapmış Toller-Pomorski'nin de etkili bir grubu bulunuyordu. Çok etkili ve çalışkan biri olan Toller-Pomorski Türkiye'de Beyaz Rus Devrimcilerini temsil

⁴⁹ AR MTN Arşivi, dosya No: PF-274, cilt II, vr. 31b.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAJCAN TÜRKLERİ

ediyordu. Onun grubunda Rus muhacirlerle birlikte Fransızlar da yer alıyordu.

Türklerden de onu savunanlar bulunuyordu. Zira o, SSCB'den edindiği bilgileri Türkiye ile de paylaşıyordu. Fransızlardan aldığı parayla Trabzon, Kars ve Iğdır'dan İran'a kadar olan bölgede karayollarını ulaşıma açtı. Bunun için o 30.000 lira harcamıştı.

Onun SSCB ile sınır bölgelerde yerleşen ve Anadolu'da rahat hareket eden örgütü ve arabaları bulunmaktadır. Rusya'dan gelen herkesle rahat görüşüyor ve gereken bilgileri ediniyor. Sultanov'un grubu ise Türkiye'deki Polonyalılarla irtibat halindeydi. Bu grup, Kafkasya'da Sovyet karşıtı faaliyetler için parasal destekte bulunacağı vaadiyle yıllık 8.000 lira yardım sağlamışlardı.

Sultanov Tebriz'e giderek İran yöneticileriyle Kafkasya sınırlarına ve özellikle de Azerbaycan'a kadar olan kara ulaşımının açılması için görüşmelerde bulunmuştu. Amacı direnişçilerinin buradan Sovyet Azerbaycan'ına geçişini sağlamaktı. Bu amaçla o Toller-Pomorski grubuyla da bağlantı kurarak birlikte çalışmayı önermişti. Mali açıdan Toller-Pomorski'ni Fransızlar, Sultanov'u ise Polonyalılar destekliyorlardı.”⁵⁰

Sovyet istihbarat kayıtlarına göre, İstanbul'daki Müsavat teşkilatının dolaylı yollarla 1925 yılına kadar Azerbaycan'la bağlantılarını sürdürdüğü anlaşıyor. Hatta bazı Müsavatçılar Azerbaycan köylerinde dolaşarak Sovyet karşıtı propagandalar yapmış ve bunun sonucunda da bazı bölgelerde isyanın patlak vermesine neden olmuşlardı.⁵¹

İstanbul'daki Azerbaycan siyasi muhacereti Türkiye'de bulunan Rusya'dan kaçmış olan diğer gruplarla da Sovyetlere karşı işbirliği kurmanın yollarını arıyordu. Bu amaçla 18 Nisan 1925 yılında İstanbul'da Kafkas Konfederasyonu'nun bir toplantısı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda Müsavatçılardan Abdali Emircanov, Hüsrev Bey Sultanov'la birlikte Rasan Goey Cabaçi, Davit Vaginidze ve Kelenter Seyhülislamov yer almışlardı. Toplantıda 31 Mart 1925

⁵⁰ Aynı yer.

⁵¹ AR MTN Arşivi, dosya No: Ps-7525, cilt III, vr. 161.

AYGÜN ATTAR

yılında Paris'te Kafkasya Komitesinin yaptığı Rusya dışındaki dünya ülkelerine çağrı kabul edilmiştir.⁵²

Bu arada İran'daki Müsavat'ın denetimi Sovyet Azerbaycan'ında buraya kaçmış olan Mirza Bala Mehmetzade'nin kontrolünde bulunuyordu. M.B. Mehmetzade Azerbaycan'dan aldığı bilgileri İran üzerinden İstanbul'a aktarıyordu. Nitekim onun talimatları doğrultusunda Müsavatçılardan Sultan Bey Kulubeyov'un İstanbul'da Es-Er'lerle başlattığı diyalog sakıncalı bulunmuş ve kesilmişti.⁵³

M.E. Resulzade daha önce İstanbul'da bulunduğu sırada Türk Ocakları bünyesinde yer alan aydınlar ve gençlerle sıkı irtibatlar kurduğundan, Azerbaycan davasında bu teşkilatın faaliyetlerinden yararlanmayı göz ardı etmedi. Nitekim İstanbul'a gelişinden sonra Türk Ocak'larında peş-peşe bölgeyle ilgili bir dizi konferans gerçekleştirmişti.⁵⁴ Bu konferanslar sırasında Resulzade, İran'daki gelişmelere de dikkati çekerek, İran'da Rusya ve İngiltere'nin desteğiyle Kaçar yönetiminin ortadan kaldırılıp yerinde Pehlevi rejiminin oluşturulmasının Türkiye ve bölge açısından sakıncılarını dile getirmiştir.⁵⁵

İstanbul'daki Azerbaycan Milli Merkezi M. E. Resulzade başkanlığında 5 Nisan 1927 tarihinde "Azerbaycan Türklerine çağrı" yayınladı. Çağrıda şöyle deniliyordu:

"Azerbaycan 1920 yılında Bolşeviklerce işgal edilmesine rağmen halk bu işgali kabullenmemiş ve ülkede ayaklanmalar başlamıştır. İşgalden sonra Türk halkı zulüm altına düşmüş ve Bakü petroleri Rusya'nın varlığı için sömürülmeye başlanmıştır. Ülkede hüküm süren ÇEKA zulmü Azerbaycan'ın tüm ulusal değerlerinin yok

⁵² ARSPİHMDA, f. 1, l. 85, d. 462, vr. 536-537.

⁵³ ARSPİHMDA, f. 1, l. 85, d. 568, vr. 165.

⁵⁴ AR MTN Arşivi, dosya No: PF-274, cilt II, vr. 5.

⁵⁵ Bundan olsa gerek M. E. Resulzade Londra'da yayınlanan *Near East* dergisinin 26 Ağustos 1926 tarihli sayısında hedefi haline gelmiş ve "Turancılık"la suçlanmıştır.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

edilmesine yönelmiştir.” Çağrı “Yaşasın istiklal!”, “Yaşasın Bağımsızlık!” sözleriyle tamamlanıyordu.⁵⁶

1920’li yılların sonuna geldiğimizde Türkiye’de Azerbaycan siyasi muhacereti önemli ölçüde teşkilatı oluşumunu tamamlamıştı.

Bu anlamda 5 Mayıs 1929 tarihinde M. E. Resulzade, Şefi Bey Rüstembeyov ve H. Hasmehmetov ile İran’dan İstanbul’a gelmiş Mirza Bala Mehmetzade’nin⁵⁷ katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantı sonunda Azerbaycan Milli Merkezi veya Ulusal Cephesi içinde bir Müsavat Fırkası’nın kurulması kararıyla tamamlanmıştı. Buna göre, Azerbaycan Ulusal Cephesinin gündemine gelecek konular öncelikli olarak Müsavat Fırkasında görüşülecekti.⁵⁸

İstanbul’daki Müsavat Fırkası’nın ikinci toplantısı 22 Temmuz 1930 tarihinde gerçekleşmişti. Bu tarihte M. E. Resulzade Polonya’da olduğundan toplantı Ş. Rüstembeyov, A. Kazımzade, M. B. Mehmetzade ve M. A. Resulzade’nin katılımıyla yapılmıştır.⁵⁹

1920-1930 Yılları Arasında Kafkasya’da Türk-Sovyet

Sınır ve Göç İhlalleri

Türkiye’deki Azerbaycan siyasi muhaceretinin varlığı ve faaliyetleri başından itibaren SSCB ile Türkiye arasında bir soruna dönüşmüştü. Özellikle, 1921 yılından sonra Sovyetler Birliği Türkiye’ye karşı bu yönde siyasi baskılarını artırmıştır. Bu anlamda en önemli sorun ise Türkiye-Sovyet sınırında sık sık yaşanan ihlallerdir. Sınır kavramı devleti, vatan anlayışını ve egemenlik söylemlerini kapsayan geniş boyutlu bir kavramdır. Yani sınır devleti, ülkeni, milleti

⁵⁶ ARSİPHMDA, f. 1, l. 85, d. 744, vr. 88-91.

⁵⁷ Mirza Bala Mehmetzade Nisan 1920 işgalinden, özellikle de M.E. Resulzade’nin tutuklanmasından sonra Müsavat’ın Azerbaycan’da başına geçmiş, 1923 yılında İran’ın Enzeli şehrine kaçmıştır. 1927 yılında ise İstanbul’a gelmiştir. Bkz. Ulusoy B., *Azeri-Türk’e Göre Azerbaycan’ın Milli Problemleri (1928-1931)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999. 7-8.

⁵⁸ Bu durum Tebriz’den M. E. Resulzade unvanına gönderilen bir mektubun GPU (ÇEKA yerine oluşturulan Sovyet İstihbarat Birimi) casusları tarafından ele geçirilmesi sonucunda anlaşılmıştır. Bkz. ARSİPHMDA, f. 1, l. 77, d. 84, vr. 4.

⁵⁹ ARSİPHMDA, f. 1, l. 231, d. 76, vr. 14.

AYGÜN ATTAR

ve onun yaşadıkları toprakları kapsayıcı bir içerik ve anlam oluşturmaktadır. Sınır bir devletin ve ülkenin hukuki, askeri, ekonomik, idari ve siyasi anlamda geçerli olan toprak sahasını belirli bir sınırlama içine almaktadır.

Devletler hukuku açısından sınır – dünya üzerinde bir devletin ülkesini benzeri devletlerin ülkesinden veya sahipsiz bir araziden ve denizden ayıran farazi bir çizgidir.⁶⁰ Uluslararası anlamda kabul gören açıklamaya göre, “devletin ülkesini, diğer devletlerin ülkesinden, sahipsiz ülkeden veya açık deniz ve uzaydan ayıran sanal çizgiye sınır” adı verilmektedir.⁶¹ Türkiye’nin “Misak-ı Milli” (Ulusal Ant) olarak tanımladığı kararlar 28 Ocak 1920 tarihinde uluslararası anlamında ilan edilmiş, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Anlaşmasıyla geçerlilik kazanmıştır. Ama Türkiye’nin Sovyetler Birliğiyle ulusal sınırları Lozan Anlaşmasıyla değil, iki devlet arasında yapılan anlaşmayla çizilmiştir.⁶²

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki sınırlar 16 Mart 1921 yılında gerçekleştirilen Moskova Anlaşması ve 13 Ekim 1921 tarihli üç Sovyet Cumhuriyeti (Azerbaycan – Nahçıvan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleriyle) ile yapılan Kars Sözleşmesiyle belirlenmiştir. Bunlardan Kars Anlaşması Türkiye’nin Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile sınırlarının korunmasında bugün de geçerliliğini korumaktadır. Bunun dışında bir de sınırların uzunluğunu belirleyen anlaşmalar da yapılmıştır.

Bunlardan ilki Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından imzalanan 20 Mart 1922 tarihli anlaşmadır. Söz konusu bu anlaşma Türkiye ile Gürcistan Sovyet sosyalist Cumhuriyeti’nin Sınır Bölgesinde Oturan Halkın Sınır Geçişleri Hakkında Anlaşma adını taşıyor. Bu anlaşmanın 2. Maddesi gereği her iki ülkenin sınırları sınırdan 15 km olarak belirlenmiştir. Ama söz konusu belirtilen mesafede oturan halk ve köyler de sınırdan kabul edilmiştir. 9 Eylül 1926 yılında yapılan genel protokolle sınırların

⁶⁰ Meray S. L., *Devletler Hukukuna Giriş*, Ankara 1968, c. I, s. 269.

⁶¹ Toluner S., *Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)*, İstanbul 1989. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 31.

⁶² Erim N., “*Türkiye Cumhuriyetinin Kuzey Doğu ve Doğu Sınırları*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara 1952, cilt IX, s. 1.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

işaretlenmesi gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen Kafkasya üzerinde Türkiye-Sovyet sınırı 1969-1973 yılında yeniden belirlenmiştir. Buna göre, Türkiye-Sovyet sınırı ve bunu ölçü alan 1991 yılından sonraki sınır işaretlenmesi şöyle işaretlenmiştir:

Türkiye – Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti (Azerbaycan) sınırı 1 No'lu sınır taşından 4 No'lu sınır taşına kadar ve toplamda 18 km'lik çizgi oluşturmaktadır.

Türkiye – Ermenistan sınırı 4 No'lu sınır taşından 148 No'lu sınır taşına kadar olan çizgiyi kaplar ve çizginin uzunluğu 325 km olarak belirlenmiştir.

Türkiye – Gürcistan sınırı 148 No'lu sınır taşından 450 No'lu sınır taşına kadar olan çizgiyi içine alarak toplam uzunluğu 276 km'dir.

Böylece, Türkiye-Sovyet ve devamında Türkiye'nin İran'la Nahçıvan'ı ayıran Araz nehrinden başlayarak Karadeniz'e kadar Kafkasya ile toplam sınırı 619 km'lik çizgi teşkil eder ki, bunun da bazı yerleri tektonik havzalar, bazı kısımlarda yüksekliği 2000 m'ye ulaşan yaylalardan geçiyor.⁶³ Osmanlı ve Çarlık Rusyası döneminde Kafkasya'daki Türk-Rus sınırı Edirne Anlaşması (1829) ile belirlenmiştir. Sonraki dönemlerde de genelde bu anlaşmaya göre belirlenmiş sınır çizgisi korunmuştur.⁶⁴ 16 Mart 1921 Moskova anlaşması G. Çiçerin, Celal Korkmazov, Yusuf Kemal, Rıza Nur ve Aki Fuat'ın katıldığı görüşmeler sonucunda gerçekleştirilmiştir. Toplamda 16 maddelik anlaşmanın 8. maddesinde şöyle bir açıklama yer almaktadır: "Taraflar kendi topraklarında Türkiye ve Rusya karşıtı faaliyet gösterecek grup ve örgütlerin çalışmalarına olanak tanımayacaklardır."⁶⁵

Söz konusu madde, Sovyetlerin Türkiye içinde faaliyet gösteren Rusya karşıtı oluşumlara karşı Ankara'ya itiraz etme hakkı bulunuyordu. Ama burada bir husus var. Türkiye Güney Kafkasya'daki ülkeleri de bağımsız bir devlet olarak kabul ettiğinden Moskova'nın onlar adına direkt itirazda bulunması söz konusu değildir. Dolayısıyla Türkiye ile Güney Kafkasya'daki üç Sovyet Cumhuriyeti arasında ilişkileri belirleyen Kars Anlaşması gerçekleştirilmişti. Azerbaycan SSC ile Türkiye arasındaki ilişkilerin belirlenmesi açısından her iki ülkenin

⁶³ Korkut, age, s. 146.

⁶⁴ Yerasimos, age, s. 276.

⁶⁵ *Dokumenti vneşney politiki SSSR*, tom III, s. 600, Belge No: 342.

AYGÜN ATTAR

diğerinde konsolosluğu faaliyet gösterirdi. Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki ilk diplomatik heyetinin başında İbrahim Ebilov bulunuyordu. Azerbaycan'ın Türkiye temsilciliğinde 28 kişinin çalışması planlanmıştı ki onların da toplam masrafı yıllık 162.500 lira oluşturunuyordu.⁶⁶

13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Anlaşmasını TBMM 22 Ocak 1922 tarihli oturumunda onaylamıştır. Bu dönemde Azerbaycan'ın Kars'ta da bir konsolosluğu bulunuyordu. Ama 30 Mayıs 1922 tarihli Azerbaycan SSC'nin Halk Komiserler Sovyet'inin kararıyla Kars konsolosluğu kapatılmıştır. Kars Anlaşması gereğince Türkiye'nin Bakü elçisi Hazar Deniz Gemiciliği İşletmeciliğine ait kiralanmış binalarda oturuyordu. Anlaşmalar gereği her iki ülkenin elçiliklerinin harcamalarını o ülke ödemeliydi. Yani Türkiye elçiliğinin masraflarını Azerbaycan, Azerbaycan temsilciliğinin harcamalarını ise Türkiye ödeyecekti. Ama Moskova bu durumdan pek memnun değildi. Buna göre, Azerbaycan'a baskı yaparak Türkiye elçiliğinin harcamalarını ödeyemeyeceğini Ankara'ya aktarmasını istedi. Bu durumda Türkiye de Azerbaycan temsilciliğinin harcamalarını ödemekten vazgeçti ve 21 Şubat 1924 tarihinde karşılıklı olarak ödemeler kesildi.⁶⁷ Moskova'nın amacı Azerbaycan'ın Türkiye'de temsilciliğini kapatmak olduğundan bir adımı atmıştı.

Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin olumlu havası Türkiye'deki muhacirlerin durumunu zorlaştırıyordu. Sovyetleri özellikle rahatsız eden A. Topçubaşov grubunun Avrupa'da yaydığı "Sovyetlere karşı yeni bir savaş başlayacağı ve bu savaş sonucunda SSCB'nin yıkılacağı" yönündeydi. Benzer bir konu da Türkiye'de Azerbaycan siyasi muhacirlerince işleniyordu. Bu söylenti Sovyetleri aşırı derecede rahatsız ettiğinden SSCB'nin Türkiye'deki temsilcisi Y. Z. Suris Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Kaya ile gerçekleştirdiği 13 Ocak 1923 tarihli konuşmasında Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin adına radarsızlığını dile getirmiştir. Sovyetler bu söylentilerin Polonya'nın Ankara'daki Büyükelçisi Kkoll tarafından yapıldığına inanıyorlardı.⁶⁸

Sovyetleri rahatsız eden bir diğer husus ise Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinden oluşan direnişçi birliklerin sık sık Türkiye,

⁶⁶ ARDA, f. 411, l. 4, d. 43, vr. 304.

⁶⁷ ARDA, f. 411, l. 4, d. 74, vr. 16.

⁶⁸ *Dokumenti vneşney politiki SSSR*, tom VIII, s. 53 ve d., Belge No: 23.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Nahçıvan, Ermenistan sınırlarını ihlal ederek Kızıl Ordu birliklerine saldırmasıydı. SSCB yönetimi bu konuda ilke notasını 1459 numaralı notayla Türkiye'ye sunmuştur. Bu notayı 1940 numaralı ve 1941 numaralı notalar takip etmiş ve her üç notada da sınırların çiğnendiği özellikle belirtilmekteydi. Bunu 35, 206, 286, 427 numaralı notalar takip etmiştir.⁶⁹ 6 Şubat 1925 tarihinde Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin Türkiye'nin Moskova temsilcisi Enis Beyle görüşmesinde sınırlar konusundaki hassasiyetini bir kez daha dile getirmiş ve özellikle Müsavatçıların faaliyetinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir.⁷⁰

Sovyet baskısı karşısında duyulan rahatsızlığı Türkiye'nin Azerbaycan siyasi muhaceretine hatırlattığı anlaşılıyor. Başlıca amaç ise Musul meselesinde İngilizler karşısında SSCB desteğini kazanmaktır. Bunu Mehmet Emin Resulzade'nin İran'ın Enzeli şehrinde bulunan Mirza Bala Mehmetzade'ye gönderdiği mektuptan da anlıyoruz. Bu mektupta Türkiye'de çalışmanın zorluklarından ve hükümetin baskılarından söz edilmektedir. Sovyet tarafı ise Türkiye'nin Müsavat'a karşı baskısını göstermelik olarak nitelemiştir.⁷¹ Rusya ile Türkiye arasında konuyla ilgili yapılan Paris sözleşmesi de bu durumun Moskova için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Sözleşme 17 Aralık 1925 yılında Paris'te bulunan Sovyet Dışişleri komiseri Çiçerin ile Türkiye Dışişleri Bakanı T. Rüştü arasında imzalanmıştır. 3 maddelik sözleşme ve 3 protokolde sınır sorunuyla birlikte karşıt güçleri kendi ülkelerinde bulundurmamaları konusunda anlaşılmıştır.⁷²

Bilindiği gibi Kızıl Ordu Ermenistan'la anlaşarak Azerbaycan'ı işgal etmişti. Zira Kızıl Ordu'nun saldırısı öncesinde Ermenistan Zengezur (Nahçıvan ile Azerbaycan arasında kalan şimdiki Ermenistan toprakları) ve Karabağ yönünde sınırı ihlal ederek Azerbaycan Halk Cumhuriyet'ine bağlı topraklara saldırdı. Bunun üzerine Azerbaycan toplamda 40 bini bulan askeri birliklerini bölgeye sevk etmişti. Bunu fırsat bilen IX. Kızıl Ordu birlikleri de hiç bir askeri karşı koyma

⁶⁹ Notaların kopyası için bkz. *Dokumenti vneşney politiki SSSR*, tom VIII, s. 54, 56, 58, 60-64.

⁷⁰ *Gazete Bakinskiy raboçiy*, 15 mart 1926, No: 58 (1330)

⁷¹ *ASPIHMDA*, f. 1, l. 85, d. 568, vr. 166.

⁷² *Dokumenti vneşniy politiki SSSR*, tom VIII, s. 739 ved., Belge No: 418.

AYGÜN ATTAR

olmadan Bakü'yü işgal etmişti. Durum böyle olunca Azerbaycan'ın askeri güçleri Karabağ bölgesinde sıkıştı. Azerbaycan askeri birlikleri buradan Zengezur ve Nahçıvan üzerinden Türkiye ve güneyde İran'la temas kurarak bir süre daha Bolşeviklere karşı koymayı denediler. Ama belli bir yönetime sahip olmadığından Azerbaycan askeri birlikleri dağılmak zorunda kaldı. Karşı koymalar da bireysel ve birlikler çapında kısıtlı kalmıştır. İran ve Türkiye sınırını geçen belirli sayıdaki Azerbaycan askeri ise Kars ve Erzurum'a sığınmışlardır.

Bu dönemde Türkiye doğu sınırında tam bir denetim kurmadığından Azerbaycan askeri birlikleri zaman zaman Sovyet sınırlarına saldırarak Ermenistan'daki birliklere hücumlar teşkil ediyordular. Bu da Sovyetleri rahatsız ediyordu. Azerbaycan askeri birliklerinin komutanlarından Hüsrev Bey Sultanov'un bu dönemde Trabzon ile İran arasında hareket etmesi Sovyet sınırları açısından da sakıncalı olarak düşünülüyordu. Zira saldırı emrinin Sultanov'dan geldiği konusunda Sovyet istihbarat kayıtları bulunmaktadır.⁷³ Paris'te yapılan anlaşma tüm bu sınır ihlallerinin durdurulmasını gerektiriyordu. Güney Kafkasya ÇEKA komiseri yardımcısı Kvantaliani'nin Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyet'ine Ruhulla Ahundov adına gönderdiği 11 Ocak 1926 tarihli gizli mektubunda Türkiye'nin sınırlarda belirli oranda güvenliği sağlandığı belirtilmektedir.⁷⁴ Nitekim Kasım Bey Musabeyov'un 1927 tarihli V. Sovyetler Kurultayında konuşmasında Türk-Sovyet sınırının güvenliğinin sağlandığı ve Türkiye'den "dost ülke" şeklinde bahsedildiği anlaşıyor. Buna rağmen Azerbaycan komiseri yine de Türkiye yönetimini Müsavatçılar konusunda uyarmaktadır. Hatta komiser konuşmasında şöyle demiştir: "Biz Hilafet gibi feodal bir oluşumdan kurtulan Devrimci Türk halkının Müsavatçılar gibi devrim karşıtlarına kucak açmasını anlayamıyoruz."⁷⁵

Sınır ihlallerini tamamen önlemek için iki ülke arasında 6 Ağustos 1928 yılında bir anlaşma daha yapılmıştır.⁷⁶ Bu anlaşma öncesinde Türkiye İstanbul'da faaliyet gösteren *Yeni Kafkasya*

⁷³ AR MTN Arşivi, Dosya PF-274, cilt II, vr. 31a-31b.

⁷⁴ ARSPİHMDA, f. 1, l. 85, d. 568, vr. 164.

⁷⁵ Musabeyov G., "Otçet pravitelstva V syez Sovetov Azerbaydjana", *Gazeta Bakinskiy raboçiy*, 20 marta 1927, No: 64 (2300).

⁷⁶ *Dokumenti vneşney politiki SSSR*, tom XI, s. 467-468, Belge No: 273.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

dergisini kapattırmıştı. 1928 yılında Müsavatçılar yeniden yayın hayatına başlasalar da, söz konusu *Azeri-Türk* ve *Odlu Yurt* dergilerinin yayımı Sovyetlerin hep itirazlarına neden olmuştur. Zira bu dönemde Azerbaycan SSC'de yürütülen takip ve baskılar sırasında İstanbul-Berlin ve İstanbul-Batım-Tiflis üzerinden Bakü'ye sokulmuş Müsavat yayınları bulunmuştu.⁷⁷ Aralık 1929'da Sovyet Dışişleri Komiseri yardımcısı Karahan'ın Türkiye ziyareti sırasında konu bir kez daha gündeme gelmiştir. Sovyet komiseri Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ile görüşmesinde bazı güçlerin faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmişti.⁷⁸ 17 Aralık günü taraflar arasında yapılan anlaşmayla Türkiye ile SSCB arasında anlaşmaların süresi on yıl daha uzatılmıştır. Bu tarihten sonra ise Türkiye'de Azerbaycan dahil diğer Türk ülkelerinden gelen siyasilerin de çalışmaları zorlaşmış ve çok sayıda siyasetçi Türkiye'yi terk ederek Avrupa'ya geçmek zorunda kalmışlardır.

Sovyet-Türkiye İlişkilerinde Azerbaycanlı Muhacirler Sorunu

Yurtdışındaki Azerbaycanlı muhacirlerin konumunu, durumunu ve sayısını belirlemek için 15 Ağustos 1922 yılında Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyet'i bir komisyon oluşturdu. Komisyonun başında Rus Bolşeviklerden Sviridov ve Azerbaycanlı komiserlerden Hamid Sultanov bulunuyordu. Komisyonun asıl amacı özellikle Türkiye ve İran'da Azerbaycan muhacirlerinin sayısını, yerleşim alanlarını ve durumunu öğrenmekti. Ama komisyon bir süre sonra HKS'e yolladığı mektubunda böyle bir tespit çalışmasının yapılmasının olanaksızlığına belirtmiştir.⁷⁹

Türkiye ve İran'a göç eden muhacirlerin durumu gerçekten de çok zordu. Bunların büyük bir kısmı sınıra yakın köylerde, kasabalarda ve şehirlerde yerleşmişlerdi. Büyük bir kısmı koşullardan ve salgın hastalıklardan dolayı yaşamını yitirmişti.

Bir süre sonra bazı aileler geri dönmek için Sovyetlere müracaat etmişlerdi. Örneğin Ermenistan'daki ana yurtlarından Tebriz'e kaçmak zorunda kalan 50 Türk ailesi Nahçıvan'a yerleşmeyi rica etmişlerdi. Aktarılan bilgilere göre sınır bölgelerinde yerleşen

⁷⁷ ARSPİHMDA, f. 1, l. 231, d. 68, vr. 233.

⁷⁸ Gazeta *Bakinskiy raboçiy*, 17 dekabr 1929, No: 295 (3059).

⁷⁹ ARDA, f. 411, l. 5, d. 96, vr. 32.

AYGÜN ATTAR

Azerbaycan muhacirleri arasında günde 2-3 kişinin öldüğü belirtilmektedir. Bu durum Azerbaycan HKS'de tartışılmış ve konunun açıklığa kavuşturulması için dönemin Halk Komiserleri Sovyet'i başkanı Kasım Bey Musabeyov, A. Karayev aracılığıyla Fratkan'e müracaat ederek meselenin araştırılmasını istemiştir.⁸⁰

1924 yılında SSCB dünya devletleri tarafından tanınmaya başlandı. SSCB'nin tanınmasını engelleyen unsurların başında yurtdışındaki Sovyet muhacirlerinin faaliyetleri geliyordu. Uzun tartışmalardan sonra Sovyetler bu durumu değiştirmek için yurtdışındaki muhacirlere geri dönme olanağı tanıdı.⁸¹

1924 yılında Türkiye'de bulunan Azerbaycan muhacirlerinden soyadı Camalbeyov olan biri Azerbaycan SSR HKS Başkanı K. Musabeyov'a, kopyası S. Ağamalıoğlu ile Azerbaycan ÇEKA Başkanı M. C. Bağirov'a gönderilmek üzere bir dilekçe göndermiş ve vatana dönmek istediğini belirtmişti.⁸²

Sorun şu ki o dönemde Azerbaycan'da göçmenlerin durumuyla ilgilenecek bir kurum bulunmuyordu. Dolayısıyla başvurular Moskova'nın isteğine bağlıydı. Bu da dilekçelerin değerlendirilmesi açısından uzun bir zaman gerektiriyordu. Öte yandan yurtdışındaki Sovyet karşıtlarının kaynaklarını kurutmak için de muhacirlerin geri çağırılması gündemde kalmaktaydı.

HKS Başkanı K. Musabeyov 6 Nisan 1924 tarihli gizli mektuplarının birinde Azerbaycan'daki Sovyet İstihbarat Örgütünden Türkiye'deki Müsavat çalışmalarını durdurmak için buradaki muhacirlerin durumunu öğrenmesini talep etmiştir.

İstihbarat şefi Gaber Korn yanıt mektubunda (3 Mayıs 1924, No: 5121/s) yurtdışındaki muhacirlerin durumu ile özel araştırmanın zorunlu olduğunu belirtmiştir. Zira Sovyetler gelecek olan muhacirlerin ülkeyi karıştırmasından da korkuyorlardı.

Bu da ciddi bir sorun teşkil ediyordu. Bundan dolayı her muhacirin sicillerinin teker teker incelenmesini gerekli kılıyordu.⁸³

⁸⁰ ARDA, f. 411, l. 4, d. 74, vr. 8.

⁸¹ "Zakavkazskaya emigratsiya", Gazeta Bakinskiy raboçiy, 4 Mart 1925, No: 50 (1372).

⁸² ARDA, f. 411, l. 4, d. 60, vr. 32.

⁸³ ARDA, f. 411, l. 4, d. 60, vr. 30.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAJCAN TÜRKLERİ

Konunun çözüme kavuşturulması için Güney Kafkasya ÇEKA'sı bünyesinde özel bir birimin oluşturulması kararlaştırıldı. Ardından da konu SSCB Halk Dışışleri Komiserliği'ne taşındı. 20 Ekim 1924 tarihli SSCB Halk Dışışleri Komiserliği'nin gizli mektubunda ve Güney Kafkasya Dışışleri Şubesinin Başkanı H. Gendelman'ın 24 Ekim 1924 tarihli talimatında muhacirlerin ülkeye geri getirilmesine karar verildi.⁸⁴ Ama kararda bir husus özellikle dikkati çekmektedir. Zira burada tehlikeli isimlerin belirlenip ülkeye girişinin engellenmesi hususu yer alıyordu. Bundan dolayı dönmek isteyenler öncelikle bulundukları ülkedeki Sovyet konsolosluğuna ve elçiliklerine müracaat etmeli, burada durumları araştırıldıktan sonra ülkelerine dönmeleri konusunda karar verilmeliydi.⁸⁵ Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Yönetim Kurulu'nun 15 Şubat 1926 tarihli toplantısında Türkiye'de bulunan Müsavatçıların kesinlikle ülkeye dönmelerinin engellenmesi gerektiği belirtilmiş ve Sovyetlerin Türkiye'deki temsilcilerinin bu konuda dikkatli olması gerektiği vurgulanmıştı.⁸⁶

Konu zaman zaman Sovyet-Türkiye ilişkilerinde de gündeme geliyordu. Türkiye'den vatana dönmek için yapılan başvuruların dikkatle kontrol edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Sovyet istihbaratı Türkiye'deki muhacirler arasına kendi casuslarını sokmuştu. Casus faaliyetinin açığa çıkması halinde iki ülke arasında sıkıntı oluşturacağından SSCB genelde casuslarını muhacirlerden seçmeye çalışıyordu.⁸⁷ 1930'lu yıllara geldiğinde yurtdışındaki Azerbaycan muhacirlerinin SSCB için tehlikesi azalmıştı. Bunda Sovyetlerin siyasi bir güç olarak dünyaca kabul edilmesinin de önemi büyüktür. SSCB'yi en son tanıyan ülkelere biri olan Büyük Britanya, 1929 yılında Moskova ile ilişkilerini onarmaya başlamıştır. Bu da yurtdışındaki Sovyet muhaceretinde üzüntüyle karşılanmış, nitekim muhacirler destekçi olarak Fransa'dan sonra İngiltere'yi de kaybetmişlerdir.

⁸⁴ Aynı belge, vr. 85.

⁸⁵ Aynı belge, vr. 86-87.

⁸⁶ Aynı belge, vr. 92, Protokol No: 13.

⁸⁷ AR MTN Arşivi, Dosya No: PF-274, cilt II, vr. 31b.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Türkiye'nin Siyasi ve Entelektüel Yaşamında Azerbaycanlı Muhacirlerin Yeri

Türk tarihçiliğinde Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan politik göç iki döneme ayrılmaktadır. Birinci Azerbaycan siyasi muhacereti XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Bu muhaceret sonucunda Türkiye'nin siyasi yaşamında etkin olan başlıca iki isim Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu ön planda bulunmuşlardır. İkinci Azerbaycan siyasi muhacereti ise Sovyet işgalinden sonraki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem yaklaşık olarak 1920-1930 yıllarını içine almıştır.

Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan her iki politik göç dönemi Türkiye'nin her anlamda dönüşüm geçirdiği dönemlere denk gelmiştir. Nitekim bu dönemde Türkiye iki ihtilal (II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet), devasa yıkımlara neden olan iki savaş (Balkan ülkeleri ve İtalya ile savaşlar dikkate alınmazsa Birinci Dünya Savaşı ve devamında Milli Mücadele), toplum yaşamını derinden etkileyen iki barış anlaşması (Sevr ve Lozan) ve iki büyük siyasal değişim (Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçişi temsil eden İttihat ve Terakki dönemi ve Milli Mücadeleyle Laik-ulusal devlet modeli olan Cumhuriyet dönemi) geçirmiştir. Daha da önemlisi Türkiye dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip imparatorluğundan bir ulus-devletine dönüşmüştür. Bu süreçte büyük toprak kaybının yanı sıra, devasa boyutlara, hatta felakete varan düzeyde insan kaybına neden olmuş, sonuçta Anadolu ve Trakya'nın bir parçası üzerinde milli kimliğe sahip bir siyasal oluşumun varlığı başarılı sayılmıştır.

Gerek düşünsel, siyasi, sosyal-kültürel, gerekse de askeri ve insani anlamda binlerce Azerbaycan Türkü Türkiye'nin geçirdiği bu sürecin içinde, bazı durumlarda ise tam merkezinde yer almıştır. Tabii etkileşim karşılıklı olmuştur.

AYGÜN ATTAR

Bu süreçte Türkiye belki de tarihte hiç olmadığı kadar Azerbaycan'ın siyasi, fikri, sosyal, kültürel yaşamında yer almış ve bu etkileşim sonunda XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk 20 yılında Azerbaycan'da Türk ulusu olgunlaşmış, milli düşünce şekillenmiş ve Azerbaycan istiklal anlayışını tatmıştır.

Azerbaycan Muhacirlerinin Türkiye’de Yayıncılık Faaliyetleri

Türkiye’de Azerbaycan siyasi muhacirlerinin ve aydınlarının başlıca faaliyetleri basın-yayın alanında olmuştur. Böylece, basın-yayın aracılığıyla onlar Azerbaycan ve Rusya Müslüman-Türklerinin durum ve düşüncelerini Türkiye ve dünyaya duyururken, iki topluluk arasında da uzun bir süre manevi ve fikri köprü rolünü oynamıştır. Azerbaycan aydınları ve siyasilerinin Türkiye’de yayınladıkları ilk dergi 26 Eylül 1923 ile 1 Eylül 1927 yılları arasında toplamda 94 sayısı çıkan *Yeni Kafkasya* dergisi olmuştur.

Bunu 1928-1931 yılları arasında 32 sayısı çıkan *Azeri-Türk*, 1929-1931 yılları arasında 31 sayısı çıkan *Odlu Yurt* dergileri ve 1930-1931 yılları arasında 58 sayısı çıkan *Bildiriş* gazetesi ile 1931-1934 yılları arasında Ahmet Caferoğlu yönetiminde 36 sayısı çıkan, 1954 yılında tekrar yayınlanan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisi olmuştur.¹

Böylece, Azerbaycan siyasi muhaceretinin ve aydınlarının Türkiye’nin siyasi ve entelektüel yaşamında üslendiği ilk misyon Azerbaycan, genel anlamda ise Anadolu dışındaki Türk Dünyası (özellikle de Rusya bölgesi) hakkında bilimsel, edebi, kültürel, siyasi-sosyal görüşlerin oluşumuna öncü olmasıdır.

Yeni Kafkasya

1920 yılından itibaren Türkiye’ye gelen Azerbaycanlı muhacire-rin ilk çabası Sovyetlerin hışmına uğramış haklı davalarını dünyaya duyurmak olmuştur. Bunun en pratik biçimi ise basın yoluyla seslerini duyurmaktır. Bu anlamda Türkiye’deki Azerbaycan fikri ve siyasi

¹ Geniş bilgi için bkz. Ulusoy B., *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931)*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları 2004, s. 39 ve d.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

muhaceretinin yayınladıkları ilk dergi *Yeni Kafkasya* olmuştur. 26 Eylül 1923 yılında yayın faaliyetine başlayan *Yeni Kafkasya* dergisinin 1 Eylül 1927 tarihine kadar toplamda 94 sayısı çıkmıştır.

Fikir yönüyle milliyetçi, siyasi, edebi ve sosyo-kültürel bir dergi olan *Yeni Kafkasya* 15 günde bir sayı olarak, 16 sayfa yayınlanıyordu. Arap harfleriyle Türkçe yayınlanan dergi 28 Mayıs – Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edildiği tarihte, yani istiklalin yıldönümünde ve bir de 27 Nisan'da, Azerbaycan'ın Bolşeviklerce işgal edilmesi dolayısıyla 32 sayfa halinde özel sayı olarak basılıyordu.

Dergi Türkiye'deki Azerbaycan Milli Merkezi'nin rehberi Mehmet Emin Resulzade önderliğinde yayınlanıyordu. Derginin kadrosu ise şöyleydi: Mirza Bala Mehmetzade (İran'dan katılıyordu), Mustafa Vekilli (Vekilov), Kemal Ganizade, Mir Kasım Mehdiyev, Abdullah Battal Taymas, Abdülkadir İnan, Ahmet Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, Ali Mansur, Ali Merdan Topçubaşı (Topçubaşov), Ayaz İshaki, Ali Kemal, Gültekin, Gürcü, Cafer Seyid Ahmet, Mustafa Çokay, Sadri Maksudi Arsal ve d. Dergi Rusya Türkleri siyaset ve fikir adamlarını bir araya toplamıştı. Nitekim derginin kadrosunun yarısından çoğu Azerbaycan kimliğini taşımıyordu. Ama amaç, ülkü ve hedef aynı olunca ve bunlar ortak kimlik, dil, inanç ve düşünceyle birleşince *Yeni Kafkasya* birleştirici bir misyon üslenmiştir.

Dergi şu şiarla çıkıyordu: *Milliyet ve istiklal gayesi – Kafkasya'nın hâlâsı, Azerbaycan'ın istiklali.*² Ama dergi kendi fikir, ilim, siyasi ve ideoloji faaliyetini Azerbaycan'la sınırlamamıştır. Azerbaycan'ın milli davasını duyurmak nihai hedef olsa da, Azerbaycan SSCB işgali altında olan Türk ülkelerinden sadece biri olarak öne çıkarken, fikri faaliyet alanı tüm istila altındaki Türk ülkelerini içine alıyordu. Bu sadece Sovyet etki alanıyla sınırlı değil, İran ve diğer ülkelerdeki Türkleri de kapsıyordu. Yani *Yeni Kafkasya* siyasi, kültürel ve kimlik istilasına uğramış tüm Türklerin sesini duyurmak gayesini gütmüştür.

Derginin içeriğini Ü. Uslu şöyle açıklamaktadır: "Azerbaycan'ın istiklalini kazanması ve Bolşeviklerin haksız işgalini dünya kamuoyuna

² "İkinci Yıla Geçerken" – Yeni Kafkasya Dergisi, 1 Kasım 1924, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 3.

duyurmak üzere bir yayın politikası uygulayan *Yeni Kafkasya*'da Azerbaycan'ın siyasi, sosyal durumundan, Rusya'nın ülkede uyguladığı Ruslaştırma politikasından bahsedilmiştir. Bolşeviklerin Azerbaycan'da eğitim kurumlarında uyguladığı politikadan, dinsizlik politikasına kadar pek çok konu yer almaktadır. Rusların, Azerbaycan gençlerinin kendi kültürlerini unutması yolunda proletarya kültürünü yayıma çabaları ile ilgili makaleler ve dil politikası ile ilgili haberleri, Azerbaycan petrolünün yeraltı ve yerüstü kaynaklarının karşılıksız Rusya'ya aktarılması ile ilgili ekonomik haberler de vardır. Azerbaycan'ın Rusya tarafından sömürülmesi ortaya konulmaktadır. Kafkasya gibi Rus esiri mahkum milletlerin Bolşevikler tarafından haksız işgalleri ile ilgili haberler de dergide bulunmaktadır. Dergide Rus esiri milletlerin siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel yanlarını içeren makaleler de mevcut olmuştur. Ayrıca Rusya'nın içinde bulunduğu siyasi yapıdan bahsedilerek diğer dünya devletleri ile ilişkilerini aktaran pek çok makale de dergide yer almaktadır.”³

Dergide dünyada yaşanan olaylar hakkında da makaleler yer alıyordu. Özellikle Avrupa'da ve ABD'de yaşananlar hakkında haberler dikkat çekicidir. Dergide bazı dikkat çekici makamlar, özellikle de kavramlar bulunuyordu. Örneğin, Azerbaycan adı zaman zaman “*Küçük Türkiye*” yazılıyordu.⁴ Bu adeta Selçuklular döneminde Anadolu ve Azerbaycan'ı *Minor Turcia* olarak tanımlayan gezginlerin sözlerine ve iki coğrafyanın aynılığına işaret edildiğine⁵ gönderme yapar gibiydi. *Yeni Kafkasya* dergisini yayınlayan fikir, düşünce ve siyasi kadro Yeni Türkiye'de yaşanan siyasal, sosyal, kültürel gelişime de tanıklık ediyorlardı. Bu aslında derin ve köklü bir süreçti ve toplumun tüm katmanlarını kapsıyordu. 23 Ekim 1923 yılında ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti o zamana kadar bölgede faaliyet gösteren yabancı güçlerin, misyonerlerin ve diğer dış grupların inandıkları ve

³ Uslu Ü., *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinin Azerbaycan Muhaceret Yayınlarına Yansıması 1923-1934*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim dalı Genel Türk Tarihi Bilim dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 22.

⁴ *Aynı eser*, s. 23.

⁵ Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I-II, Oxford-Paris 1710, I, s. 407, 409.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

umdukları “federasyon” anlayışına karşılık, ulus-devlet anlayışını kabul etmiştir.⁶

Azerbaycan ve Rusya Türkleri'nin aydınları başından itibaren Türkiye'de ulus-devlet anlayışının yanında yer almış, hatta bu düşünceyi hazırlayan ve ideolojik temellere oturtan kadronun liderliğini yapmıştır. Yusuf Akçura'nın Türk siyasi-ideoloji düşüncesinde bir devrim niteliği taşıyan *Üç Tarzı Siyaseti* göz önüne alınırsa bu görüşün ne anlama geldiği anlaşılır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ideoloji babası olan Ziya Gökalp'ın bile birçok düşünce ve görüşünde ilham kaynağının Yusuf Akçura ve Ali Bey Hüseyinzade olması, oluşan yeni cumhuriyetin fikri anlamda nereden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.⁷ Böylece, Azerbaycan siyasi muhacirleri Türkiye'de yaşanan siyasi-toplumsal sürece adapte olan taraf değil, adeta bu ideolojiyi oluşturanları, o kuşağın devamcısı ve kurucuları olarak yer almışlardı.

Yeni Kafkasya dergisi, Sovyet işgali sonrasında Azerbaycan'ın bağımsızlık sesini duyuran ilk yayın organıydı. Derginin ulaştığı coğrafya oldukça genişti. Dergi gecikmişse olsa Avrupa'ya, İran'a, Mısır'a, hatta Azerbaycan'a bile ulaşıyordu. Bu da dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış Azerbaycan Türklerinin ortak ve ulusal bilincin oluşumunda ve birleşmesinde önemli etkendi. Bu anlamda derginin yayını Sovyetler Birliği'nin ciddi tepkisine yol açıyordu. Nitekim derginin kapanması da bu baskılar sonucu gerçekleşmişti. Türkiye yönetimi bu baskıları defalarca bertaraf etse de, sonunda derginin faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır.⁸

Azeri-Türk

⁶ Kieser H. L., *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul 2010 (3. Bsk), s. 709.

⁷ Ziya Gökalp'ın “Türk Kimdir” makalesi ve “Türkçülüğün Esasları” kitabında Ali Bey Hüseyinzade'nin daha XX. yüzyılın başında Füyuzat'ta ortaya attığı görüş ve ideolojilerin aynılığı dikkat çekmektedir. Bkz. Ziya Gökalp, “*Türk Kimdir?*”, Makaleler IX, Hazırlayan Şevket Beysarioğlu, İstanbul 1980, s. 32-37; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan Mehmet Kaplan, İstanbul 1999, s. 22.

⁸ Uslu, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma...*, s. 23-24.

AYGÜN ATTAR

Yeni Kafkasya'nın yayın faaliyetinin durdurulması, aynı düşünce ve fikirlerin başka bir dergi tarafından devam ettirilmeyeceği anlamına gelmiyordu. Nitekim derginin kapatılmasından kısa bir süre sonra aynı yazar kadrosu bu defa *Azeri-Türk* dergisi adı altında faaliyetlerine kaldıkları yerden başladılar. 1 Şubat günü ilk sayısı yayınlanan dergi eskisi gibi 15 günde bir 16 sayfa, özel günlerde ise 20 sayfa özel sayı halinde basın hayatına merhaba dedi.

Dergi'nin yayın sahibi Mehmet Sadık Ahundzade, başyazarı ise Mehmet Emin Resulzade idi. Derginin yazar kadrosu ise Mirza Bala Mehmetzade (artık Türkiye'de bulunuyordu), Azeri, Sen'an, Şefi Rüstembeyli, Mustafa Vekilli, Kemal Ganizade, Mir Kasım Mehdiyev idi. Bunun yanı sıra dergi dışarıdan da yazılar kabul ediyordu ve bu yazıların Türklük davasıyla bağlantılı olması ön koşul olarak görülmektedir.⁹

Azeri-Türk dergisi anlamı bir tarihte yayın yaşamına başlanmıştı. Zira bu dönemde Türk ülkelerinde ciddi biçimde alfabe değişimi süreci yaşanıyordu. Bu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin denediği, ama tamamlayamadığı bir girişimdi. Türkiye'ye kadar Yakutistan ve Azerbaycan'da yeni alfabe kabul edilmişti. Birçok açıdan yurtdışındaki Azerbaycan aydınları Sovyetler Birliği'ndeki bu süreci eleştirseler de (zira ortak bir Türk Latin alfabesinden ziyade, her Türk lehçesinin farklılıkları ön plana çıkarılan bir alfabe söz konusuydu) muhacir siyasetçiler ve aydınlar buna çabuk tepki vermişlerdi. Dergi bu anlamda bir adım atıp önce yeni harfleri ve sesleri okuyuculara tanıtmaya başladı ve ardından da rakamları Latince yayınlamaya geçti. Derginin 11. sayısında artık bu yönde ciddi bir adım atılmıştı. Dergi Türkiye'nin yeni alfabeye geçmesini Türkiye'nin dış Türklerle bütünleşmesi ve Rusya'nın planlarının suya düşmesi olarak değerlendirmiştir. *Azeri-Türk* dergisinin 21. sayısında yazılar artık Latince yayınlanmaya başlandı.¹⁰

1929 yılında dergide bazı sorunlar ortaya çıktı. Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade ve Mehmet Sadık bir takım anlaşmazlıklar yüzünden yollarını ayırmak zorunda kaldılar. Derginin

⁹ *Aynı eser*, s. 24; Ulusoy, *Azeri-Türk'e Göre..*, s. 7-8.

¹⁰ Ulusoy, *Azeri-Türk'e Göre*, s. 8.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

yükünü Mehmet Sadık kendisi çekmeye karar verdi. Ama bu dergide bir takım boşluklara neden oldu. Bu boşluk derginin fikri ve ideolojik düzenine de etki etti. Derginin görünümünde de eksiklik ciddi biçimde kendini yansıtıyordu. Zira 1929 yılında derginin sadece 9 sayısı çıkmıştı. Bunun yanı sıra sayfa sayısında da yarı yarıya bir eksilme olmuştur. Dergi 16 sayfa yerine sadece 8 sayfa yayınlanabilmişti. Bir sonraki yıl boyunca (1930 yılında) *Azeri-Türk*'ün sadece 2 sayısı basılabildi. 1931 yılında ise ancak bir sayı yayınlandı. Böylece, M. E. Resulzade ve M. B. Mehmetzade'nin ayrılmasıyla Mehmet Sadık tüm maddi desteğini kaybetmiş ve derginin sadece 12 sayısını yayınladı başarmıştır.¹¹

B. Ulusoy dergiyle ilgili bir çalışmasında *Azeri-Türk*'ün M. E. Resulzade öncesi ve sonrası fikri ve ideolojik konumunu değerlendirerek bir anlamda ayrılığın da içeriğini açıklamaya çalışmıştır. Onun tespitlerine göre, ayrılıkta fikri anlaşmazlıklar etken olmuştur. Zira Mehmet Sadık kurtuluşu Kafkasya coğrafyasının bütününde görmekte, Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade ise önceliği Azerbaycan'ın bağımsızlığına vermekteydiler.¹²

Odlu Yurt

Mehmet Emin Resulzade ile Mirza Bala Mehmetzade Mehmet Sadık'la *Azeri-Türk* dergisinde yollarını ayırdıktan sonra yeni bir dergiyle okurlarının karışmasına çıktılar. *Odlu Yurt* adındaki bu yeni dergi yayın yaşamını 1929-1931 yılları arasında devam ettirmiş ve ilk sayısı 1 Mart 1929 tarihinde çıkarılmıştı.

Azeri-Türk'le kıyaslandığında oldukça verimli bir yayın hayatı geçiren *Odlu Yurt* iki yıllık dönemde toplamda 31 sayı yayınlayabilmişti. Derginin son sayısı Temmuz-Ağustos 1931 yılında ışık yüzü görmüştü. Latince yayınlanan derginin başyazarlığını Mehmet Emin Resulzade üstlenmişti. Derginin sahibi konumunda ise

¹¹ Uslu, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma..*, s. 26.

¹² Ulusoy, *Azeri-Türk'e Göre*, s. 8. Ayrıca bkz. Uslu, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma*, s. 26.

AYGÜN ATTAR

Abbaskulu Kazımzade, yayın işleri sorumlusu ise Kemal Bey olmuştur.¹³

Dergi ciddi bir yazar kadrosunu da başına toplamıştı. Dergide yayınlanan yazıların imzalarına baktığımızda burada M. E. Resulzade ve M. B. Mehmetzade dışında A. Mir Kasım, Azeri, Y. Ali, Şefi Rüstembeyli, Mehmet Ağaoğlu, Abdullah Battal Taymas, Cafer Seyid Ahmet, Abdullah Cevdet, Bir Türk, Naki, Azerbaycanlı Baykara, H. H., A. Uran (A. Caferoğlu'nun bir imzası olsa gerek), M. Ş. Efendizade, Hamdullah Suphi, F. A., Mustafa Çokayoğlu, Ahmet Caferoğlu, V. M. (Vekilli Mustafa?), Yey Elif, C. Sadık, Kemal, Hilal Münşi, Alptekin, Demircioğlu, Necati, Alaettin Cemil, M. Çelebioğlu, Gültekin, Mustafa, A. Arazlı, Eşref ve başkaları. Bu isimler arasında belirsiz olanlardan birinin Ali Bey Hüseyinzade'ye, birinin de Fuat Köprülü'ye ait olduğu iddia edilmektedir. Derginin kapağında Azerbaycan haritası üzerinde sekiz köşeli ışık saçan bir yıldız tasvir edilmiştir. Azerbaycan bayrağını yansıtmaya açısından bu ışıklar mavi, kırmızı ve yeşil olarak hilalle birlikte resmedilmişti. Dergi kendi amacını ise şöyle ifade etmektedir: *"Milliyet ve istiklal davası asrın en kuvvetli ve en hakim bir şiarıdır. Başta cumhuriyet Türkiyesi olmak üzere bütün Şark bu büyük yola girmiş yürüyor. Bu şanlı tarih kafilesinin ilk yolcularından biri de Azerbaycan Türkleridir. Bu Türkler 1918'de kendi istiklallerini ilan etmiş ve iki küsur sene müstakil bir hayatla yaşadıkları sonra yalanların en büyüğünü irtikap eden gasib bir kuvvet tarafından tekrar istila altına alınmışlardır. Milli Azerbaycan bugün işte şu istilayı başından atmak ve çalınmış istiklallerini geriye almak gayesi ile çalışıyor ve o ümitte yaşıyor.*

*İstiklal, işte Azerbaycan milliyetçilerini meşgul eden en aktüel mesele!"*¹⁴

Dergi kendisinden önceki diğer iki derginin ideolojisine sahip olsa da, bazı farklılıkları da içinde barındırmıştır. Zira *Odlu Yurt* diğer dergilere oranla dilinde daha fazla kavram ve yeni ifade yansıtmaktadır ki, bu da Türkiye'de söz konusu dönemde yapılan çalışmalarının etkisiyle açıklanabilir.

¹³ Uslu, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma..*, s. 27.

¹⁴ Ü. Uslu'nun çalışmasından yapılmış alıntı. *Türkiye'nin Çağdaşlaşma*, s. 28.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Zor olmasına karşı derginin Azerbaycan'daki siyasi süreci de belirli ölçüde takip ettiği ve 1927-1929 yılları arasında Azerbaycan'dan kaçan son muhaceret dalgası aracılığıyla bilgilerle zenginleştiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda dergide yer alan "kolektifleşme siyaseti", "toprak sahiplerine (*kolçomak*) karşı yürütülen sınıfsal yok etme" politikası hakkında çıkan haberler ve yazılar bundan haber verir. Bunun yanı sıra dergide Azerbaycan için aktüellik arz eden konular da aydınlatılmıştır. Alfabe, toprak, yeraltı kaynakları, Sovyetlerin ülkede yürüttüğü reformlar, dine bakış gibi konular dergi yazarlarının gündeminde olmuş ve Bolşevik idaresi keskin biçimde eleştirilmiştir.¹⁵

Dergide dünya gündemi de aydınlatılmakta özellikle de Avrupa ve Amerika'da yaşanan sorunlar ve olaylarla ilgili bilgiler veriliyordu. Zira derginin yayınlandığı dönemde dünyada ciddi bir kriz olarak bilinen 1929 ekonomik krizi yaşanıyor, bu haberler de derginin uluslararası haber gündemini işgal ediyordu.

Dergide İran'daki gelişmeler, Türkistan Türk toplumlarının durumu, Çin'de yaşanan gelişmeler de takip edilmiş ve bu hususta kapsamlı yazılara da yer verilmişti. Derginin Türkiye gündemine de uzak kalmadığı, ülkede olan ve *Odlu Yurt*'un yayınladığı dönemde daha da hızlanan sosyo-kültürel, siyasal, özellikle de dil-eğitim süreci hakkında çalışmalar aksettirilmiştir.

Dergi yayınlarını Temmuz-Ağustos 1931 yılında 31. Sayısıyla sonlandırmıştı. Buna Sovyet baskısının neden oluşu belirtilmektedir.¹⁶

Türkiye'nin Fikri, Siyasi ve İlmi Yaşamına Damgasını Vurmuş Üç Azerbaycanlı

Türkiye'nin siyaset, düşünce, ideoloji, kültürel ve bilimsel yaşamında üç Azerbaycan Türkü'nün ismini vermek gerekecekse fikri ve ideoloji alanda adeta Türkiye aydınları için bir yol açmış olan Ali Bey Hüseyinzade, siyasi alanda Ahmet Ağaoğlu, ilmi, özellikle de Türkoloji sahasında Ahmet Caferoğlu'nun isimleri sıralanabilir.

¹⁵ Aynı yer.

¹⁶ Aynı eser, s. 29.

Bir İdeolog ve Düşünce Adamı Olarak Ali Bey Hüseyinzade

Etkileri, çevresinde uyandırdığı yankıları, yaşamı, eserleri ve faaliyetleri yeterince öğrenilmemiş olan Ali Bey Hüseyinzade belki de “Romantik Türkçülük” akımının gelmiş geçmiş en büyük siması, hatta kurucusudur.

Ali Bey uzun bir bilimsel, siyasi faaliyet yolu geçtikten sonra düşünce ve görüşlerini şekillendirmiş ve çağının fikri istikametini ulusal değerlerle birleştirmeyi başarmıştır. Daha 1890’ların başında *Türkçü* ve *Turancı* görüşlerini ortaya koymaya başlayan A. Hüseyinzade ideolojik anlamda XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren güçlü biçimde görüşlerini duyurmaya başlamıştır. Azerbaycanlı araştırmacı Azer Turan, Ali Bey Hüseyinzade’nin yaşam serüvenini hazırlarken ilginç ve önemli bulgular edinmiş ve onun öncelikle büyükbabası Kafkas’ın Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Salyani’den etkilendiğini belirtmiştir. Farklı ve zengin bilgiye sahip olan Şeyh Ahmet Salyani’nin yaşamı maalesef aydınlatılmamış kimselerdendir. Salyanî “Türk Edebiyat Tarihi”ni (*Tarih-i edebiyat-i Türki*) yazan ilk Türk kökenli ilim adamıdır. 1852-1884 yılları arasında Kafkasya Şeyhülislamı olan bu şahıs bir Şii din adamı olması ve Necef’te eğitim almasına karşılık ciddi biçimde Türk kimliğine bağlı bulunmuş biri olmuştur.¹⁷ Şaşılabilecek biçimde Türk milletinin uluları, Eski Türk yazısı (Rynik yazısı), Çağatay edebiyatı hakkında bilgi ve fikir sahibi olan Salyanî çok sayıda eserin de müellifi olmuştur. Onun “*Kafkas memleketinin halkları*”, “*Kitab-i keşf’ül eyyam ve el-şohur*”, “*Terbiyet’ül-etfal*”, “*Dilgüşa*”, “*Müellim’ül etfal fi tarika talim’ül-etfal*” gibi eserleri bulunmaktadır. Yusuf Vezir Çimenzeminli, onun Abbas-kulu Bakühanlı’nın “*Gülistan-i İrem*” eseriyle aynı tarihte yazılmış önemli tarih çalışması olarak Salyanî’nin “*Besa’ül-nas fi-memleket-i Kafkas*” (Kafkas memleketinin halkları) eserinden söz etmektedir.¹⁸

Şeyhülislam Salyanî birçok anlamda yenilikçi bir sima olmuştur. Türk düşünce tarihinde alfabenin sadeleştirilmesi anlamında ilk fetva onun tarafından verilmiş ve onun çıkışı Mirza Fatali Ahundzade’ye

¹⁷ Turan, *Eli Bey Hüseyinzade*, s. 10-11.

¹⁸ Çemenzeminli Y. V., *Eserleri*, Bakü 1966, cilt III, s. 93.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

cesaret vermiş ve bu ilhamla Ahundzade İstanbul'a kadar gelerek önerdiği Yeni Türk alfabesi üzerine projesini sadrazama sunmuştur.¹⁹ Maalesef Sovyet döneminin ideolojik baskılarından dolayı bağımsızlık döneminde ise ciddi araştırılmadığından Ahmet Salyanî'nin etkisi ve uyandırdığı tesir yeterince bilinmemektedir. Azerbaycan'da ulusli-cedid okulları onun teşebbüsüyle başlamış ve bundan dolayı XIX. yüzyıl Azerbaycan aydınları Seyit Azim Şirvani, A. Bakühanov, M. F. Ahundzade, Kasım Bek Zakir (hatta Zakir ve oğlu idamdan onun girişimiyle kurtulmuştur) Şeyhülislam Ahmet Salyanî'yi "hikmetin evvelci logmanı", "küntü kenzin hadisinin semeri", "vahdet denizinin cevheri" olarak tanımlamışlardır.²⁰ Dolayısıyla Ali Bey Hüseyinzade ideolojik altyapısını ailesinden almıştır. Buna Tiflis ve Petersburg'da aldığı eğitim sırasında yeni fikirler eklemiş ve XX. yüzyılın başında Türk düşünce yaşamına ciddi biçimde katıldığında neredeyse dünyanın bütün büyük dillerini (İngiliz, Fransız, Alman, Rus, Fars, Arap, Türk, Çin, Latin ve Yunanca) öğrenmişti. Hatta bu dillerden serbest tercümeler yapacak kadar geniş bilgi sahibiydi.

Ali Bey Hüseyinzade'nin sonraki faaliyetlerini özet halinde yukarıda değerlendirdiğimizden burada onun Türk düşünce ve ideoloji yaşamında uyandırdığı etkiler üzerinde duracağız.

Ali Bey Hüseyinzade'nin yaşam öyküsünü yeni birçok bulguyla zenginleştiren Azer Turan onun için yaptığı bir değerlendirmede şunları söyler: "O, ilk Turani idi. Tarikat düzeyinde bir ideoloji, ideoloji düzeyinde bir tarikat kurmuştur." Samet Ağaoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun ümmet siyaseti ile ayakta kalamayacağı anlaşılınca vicdanlarda bir vatan olarak Turan yolunu Ali Bey Hüseyinzade gösterdi." diye belirtir. 1908 yılında *İctihad* mecmuasında kaleme aldığı "İhya-yi Layemut: Hekim Edib Ali Bey Hüseyinzade" isimli makalesinde "Aki Bey üzerimizde bir resul tesiri icra ederdi." diyerek kadar onun Türk aydınları üzerindeki etkisini ifade etmiştir.²¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin ideologu olarak kabul edilen Ziya Gökalp üzerinde Ali

¹⁹ Oysa hiç bir bilimsel temele dayanmadan Sovyet dönemi çalışmalarında Şeyhülislam Ahmet Salyanî'nin ateist olduğu için Mirza Fethali Ahundzade hakkında "ölüm fetvası" verdiği dahi iddia edilmiştir.

²⁰ Turan, *Eli Bey Hüseyinzade*, s. 14.

²¹ *Aynı eser*, s. 122, 139.

AYGÜN ATTAR

Bey'in uyandırdığı etkiyi Abdurraman Dodurğalı şöyle tanımlamaktadır: "Ailesinin doktor Abdullah Cevdet'le görüşmesini yasaklamasına rağmen, onunla (Ali Bey'le) temaslarını artıran Ziya Gökalp... Fransız sosyolog ve pozitivistlerini onun tavsiye ettiği eserlerden öğrenmiştir. Ziya Gökalp'ın Abdullah Cevdet çizgisinden uzaklaşması Hüseyinzade Ali Bey'le tanışmasından sonra olmuştur. Ziya Gökalp'ın üzerinde en büyük etkiyi Hüseyinzade Ali Bey uyandırmış ve onun güçlü bir Türkçü olmasını sağlamıştır."²²

Ö. F. Süleymanoğlu bu özelliklerinden dolayı Ali Bey Hüseyinzade hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır: "Ali Bey sadece Azerbaycan'da değil, bütün Türk dünyası çağında kavim olarak kendini derketmenin, istiklal düşüncesinin yalnızca ressamı değil, aynı zamanda mimarıdır da. Sırf bu anlamda Mehmet Emin, Neriman Nerimanov değil, hatta Ziya Gökalp ve Kemal Atatürk de Hüseyinzade Ali Bey'den ilham alıyor."²³

Çağdaş Türk düşüncesinin temelini oluşturacak "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" prensiplerini Türk dünyasında Ziya Gökalp'tan önce Ali Bey Hüseyinzade ortaya atmıştır. "Hüseyinzade Ali Bey'in en önemli özelliği Türkülük ve düşünce tarihimize yaptığı tesirdir. O, Türkçülük tarihinin temel taşlarından biridir, birçok yönüyle de başta Türkçülüğün büyük teorisyeni Ziya Gökalp olmak üzere Anadolu ve Azerbaycan aydınlarını etkilemiştir."²⁴

Ali Bey Hüseyinzade'nin görüşleri arasında dikkati çeken en önemli husus ayrıma neden olacak unsurları ciddi biçimde eleştirerek onların alternatifini önermesi (örneğin mezhebi ayrılıkları İslam bütünlüğüyle pekiştirmesi) ve bütünlüğü pekiştirerek yönünü çizmesidir. Onun kaleme aldığı çalışmaları arasında Bakü'de basılan "Hayat" gazetesinde yayınlanan "*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?*" makalesi özellikle dikkat çekicidir.

²² Dodurğalı A., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Diğer Tartışmaları*, Hazırlayan F. Koca, İstanbul 2000, s. 128.

²³ Süleymanoğlu Ö. F., *Ali Bey Hüseyinzade'nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*, Kafkasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kars 2004, s. 16.

²⁴ *Aynı eser*, s. 17.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAJCAN TÜRKLERİ

Küçük çaplı bu çalışmasında Ali Bey Hüseyinzade belki de Türk aydınları arasında ilk defa Türk kimliğinin tarihi sürecini ve onu temsil eden toplumların tasnifini yapmıştır. Dönemin tarih biliminin bilgi düzeyini göz önüne aldığımızda Hüseyinzade'nin işlediği tarihsel kimlik serüveni oldukça çarpıcıdır. Türklerin siyasal bir güç olarak tarih sahnesine çıkışını M.Ö. 2000'li yıllardan itibaren başlatan Hüseyinzade'nin bu tespiti ancak bugünün bilgisiyle anlaşılmıştır. Hatta günümüzde bile bu tarih epey geç döneme çekilerek Hun İmparatorluğu'nun kurulduğu M.Ö.220 yılından başlatılmaktadır. Ali Bey, "Ancak tarihimiz ve geçmişteki devlet büyüklerimiz hakkında gerçekleri ortaya çıkartmak için öncelikle kendimizi tanımalıyız. Yani Türklerin kim olduklarını ve kimlerden ibaret bulunduklarını, nereden çıktıklarını, kaç kola ayrıldıklarını, bugün nerelerde yaşadıklarını ve hangi adları taşıdıklarını göstermeliyiz."²⁵ Bu şekilde düşünmekteydi. Tarihi kimliği yapıtaşı olarak kavrayan Hüseyinzade kimlik ve ulus olgusunun ancak tarih içinde anlaşılacağını belirtmektedir.

Kimlik ve millet anlayışında ikinci temel olgu olan dilin önemi üzerinde duran Hüseyinzade gerektiğinde dönemin dilbilimcilerini de eleştirmişti: "Dil bilimciler, bir dildeki sesler, harfler, sözcükler, kökler ve cümleler bilgisinde bazı önemli ortak ve genel özellikler bularak aralarında var olan benzerliklere bina edilmiş bir dil grubu adı olarak Altay veya Ural ve Altay Dilleri veya Turani Diller adı vermişlerdir. Adı geçen dilin esası, niteliği çok eski ve tek bir Turani dilin temeli sayılsa da, bu dilin esasının içeriği henüz yeterince anlaşılamamıştır.

Dil bilimcilerin görüşüne göre, Turani diller, aralarındaki farklardan dolayı aşağıda olduğu gibi altı gruba ayrılmıştır:

- Fin ve Ugor dilleri,
- Sibirya'da ve Kuzey Kutbu kıyılarında konuşulan çeşitli Samoyet lehçeleri,
- Türk lehçeleri,
- Moğol lehçeleri,
- Mançuca,
- Japonca.

²⁵ Aynı eser, s. 25.

AYGÜN ATTAR

Kuşkusuz, asıl Türk dilinin, çeşitli nedenlerden ötürü değişikliğe uğramaktan ve başka dillerin etkilerine maruz kalmaktan bir an bile hali kalmamıştır.

Çevrenin iklimsel koşulları ve coğrafi durumlarından dolayı çeşitli devirlerde Türkler tarafından kabul edilen türlü türlü mezhep ve dinler ile birlikte getirilen yazıyı ve dinsel dili birçok tarihsel olayla beraber ifade edebiliriz.”²⁶

Üçüncü belirleyici etken olarak dine vurgu yapan Hüseyinzade Türklerin İslam öncesi ve İslam sonrası dine bakışlarının aynılığına dikkat çekerek Şamanizm ve İslami dönemlerde dahi Türklerde “Tek Tanrı İnancı”nın önemine dikkati çekmiştir. Ardından “Türkler, İslam dinini kendi anlayışları ile kucaklayıp bu dinin bekçisi oldukları halde Araplaşmadılar” der.

İlginçtir bu olgu kendisinden sonra, ister Türkçü, isterse de Müslüman-Türk tarih tezinde belirleyici bir görüş olmuştur: “Ali Bey, Türk dili ve tarihine bağlılığı, milli ideolojinin esas unsurlarından olan Türkleşmek düşüncesine bağlı kalarak açıklıyordu. Onun İslamcılık ölçüsüne dayanan düşünce sistemi, “İslam dini aslında fikir ve içtihat hürriyetine dayanmıştır” ifadesiyle açıklanır.

Ali Bey, İslamcılık ideolojisini çağdaş uygarlıkla birleştirerek asrın büyük icraatlarıyla dinsel inanç arasında ahenk kurmaya çalışmıştır. Muasırlaşmak sloganını tebliğ etmekle halkın gericilikten kurtulması için çağdaşlaşmanın esas şartı olduğunu ileri süren büyük edip, bu unsurun gerçekleşmesinde Avrupa’nın ileri teknolojisinin ve ekonomisinin bir örnek olacağını söylemektedir.”²⁷

Türk Siyasi Yaşamının Resmi Yüzlerinden Ahmet Ağaoğlu

Türk siyasi yaşamında ön plana çıkan Azerbaycanlı Türkleri arasından Ahmet Ağaoğlu’nun adı ilk sırada anılmaktadır. Kendisi XVIII. yüzyılda Erzurum’dan Karabağ’a göç eden bir ulema ailesinin oğlu olan Ağaoğlu farklı ve acılı bir yaşam yolu sürmüştür.

²⁶ Aynı eser, s. 26.

²⁷ Aynı eser, s. 15-16.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

Ağaoğlu 1908 yılından sonra Türkiye’de siyasi yaşamının bir parçası haline gelmiştir. Nitekim bu dönemde siyasi ve fikri faaliyetlerine göre Çarlık Rusyası tarafından hakkında çıkarılan takip ve tutuklama kararı üzerine aylarca dostlarının evinde gizlenen Ağaoğlu²⁸ aynı yılın sonlarında Türkiye’ye kaçmıştır. Ailesi ise iki sene sonra İstanbul’a gelmeyi başarmıştır.²⁹ Ağaoğlu oldukça karmaşık bir dönemde Türkiye’nin siyasi yaşamına katıldı. İstanbul’a gelir gelmez Paris’ten arkadaşları Ahmet Rıza ve Doktor Nazım’ın desteğiyle burada kalacak yer bulabilmiştir. Hemen iş bulan Ağaoğlu önce maarif müfettişliği, ardından da Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü görevine atanmıştır. Bunda yüksek ilmi derecesi kadar, Avrupa’da İslam bilimleri alanında başarılı çıkışlarının da etkisi olmuş, ayrıca münevver bir kimseydi.³⁰ Ahmet Ağaoğlu’nun *Türkçü* ideolojinin savunucusu haline gelmesinde Ali Bey Hüseyinzade’nin derin etkisi olmuştur. Zira kendisi Avrupa’daki eğitimi ve ilmi faaliyetleri sırasında İslamcı bir çizgiye sahip idi. Bunda da onun Avrupa’dayken Cemaleddin Afgani ile tanışması gösteriliyor. 1911 yılında Ağaoğlu *Türk Yurdu Derneği*’nin başında bulunuyordu.³¹ 1912 yılından itibaren ise İttihat ve Terakki’nin Meclis-i Umumi Azalığı’na getirilen Ağaoğlu bu tarihten itibaren hem İttihat, hem de Cumhuriyet döneminde Türkiye siyasi yaşamının değişmez siması haline geldi. Bu siyasi

²⁸ Zenkovsky S. A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Tercüme İ. Kandemir, Ankara 1941, s. 152.

²⁹ Ağaoğlu S., *Babamdan Hatıralar*, Ankara 1940, s. 25.

³⁰ Türkiye’de Ahmet Ağaoğlu’nun yaşam öyküsünü, siyasi ve fikir faaliyetlerini doktora çalışması olarak derinden araştıran Fahri Sakal konuyla ilgili ilginç bir hususun altını çizer. Müellifin Süleymaniye Kütüphanesinde yaptığı araştırmalar sırasında Ağaoğlu’nun burada müdür olduğunu kütüphane idarecilerinin kendisinden öğrendiğini aktarıyor. F. Sakal, Ağaoğlu’nun Süleymaniye Kütüphanesi Müdür değil, “Süleymaniye Kulübü Başkanı” olabileceğini vurgulamıştır. Bkz. Sakal F., *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun 1995, s. 32. Bu çalışma daha sonra kitap halinde TTK tarafından basılmıştır.

³¹ Buradaki faaliyetleri için bkz. “*Memleketlerine Göre Türk Yurdu’na Katkıda bulunan Yazarlar*”, *Türk Yurdu*, 1, (1-2), Ankara 1998, s. XLI (Tablo IV).

AYGÜN ATTAR

yaşamında çok sayıda Türk aydın gibi üç yıllık Malta sürgünlüğü (1919-1921) de dahildir.³²

Malta'da tutuklu bulunan 64 sürgünden serbest bırakılan 40 siyasi arasında yer alan Ahmet Ağaoğlu İstanbul'a dönüşünün sonraki bir ayında Ankara'ya gelmiş ve böylece oluşmakta olan yeni Türk cumhuriyetinin safına geçmişti.³³ Ankara'ya gelir gelmez siyasi kimliği, öteden beri verdiği Türk milleti uğruna mücadele, birden fazla dil bilmesi ve aydın kimliği göz önüne alınarak Ağaoğlu İrşat heyetinin başına getirilmiştir. Bu heyetin amacı oldukça karanlık günler geçiren Ankara Hükümeti'nin milli davasını Anadolu'ya duyurmaktır. Karadeniz boyunca Kars'a kadar yol alan bu heyet işine Ağaoğlu'nun önerisiyle bir günlük gazete ve okul tesis ederek başladı.³⁴

Üslendiği vazifeyi başarılı biçimde uygulayan Ağaoğlu'nun faaliyetleri bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından takdir edilmiş ve henüz Kars'ta bulunduğu sırada onun tarafından Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğüne atanmıştır.³⁵

Ağaoğlu bu görevini 1923 yılına kadar, yani Milli Mücadelenin başarıyla sona erdiği tarihe kadar sürdürmüş, ardından kendi isteğiyle bu görevden ayrılmıştır. Ama hemen ardından *Hakimiyet-i Milliye*'nin başyazarlığına getirilmiş ve peşinden yeni kurulan Ankara Hukuk Mektebinde Anayasa Hukuku dersleri vermeye başlamıştır. Hocalık göreviyle birlikte 1923-1927 ve 1927-1931 yılları arasında ikinci ve üçüncü Meclisin Kars milletvekili olmuştur.³⁶

Savaş dolayısıyla faaliyetini durduran *Türk Ocakları* 1924 yılında Ağaoğlu ve Hamidullah Suphi'nin önderliğinde tekrar faaliyete geçmiş ve Yusuf Akçura'nın da katılmasıyla Ocak bünyesinde oluşturulan *Hars Heyeti* azalığına seçilmiştir.³⁷ Bu heyet daha sonra Türkiye'nin Türk Tarih ve Dil Kurumu'nun temellerini teşkil edecek

³² Sakal F., *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Ankara 1999, s. 29.

³³ Aynı eser, s. 36 ve d.

³⁴ Özcan U., *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği (Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın)*, İstanbul 2002, s. 180.

³⁵ Sakal, *Ağaoğlu*, s. 40.

³⁶ Aynı eser, s. 43.

³⁷ Üstel F., *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1932)*, İstanbul 1997, s. 159.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

oluşuma dönüşmüştür. Nitekim 12 Mart 1931 yılında Türk Ocakları bünyesinde *Türk Tarih Heyeti* adıyla bir kurum oluşturulmuş, Türk Ocakları'nın kapatılması üzerine bu kurum *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* adı altında faaliyete geçmiştir. Cemiyet 2-11 Temmuz 1932 tarihinde kendi kongresini düzenlemiş ve cumhuriyetin Türk Tarih Tezinin oluşumunda öncü rol üstlenmiştir. Böylece, Ahmet Ağaoğlu 1921 anayasal çalışmalarına katkılarında ve Türkiye'nin ilk hukukçular kuşağının oluşturulmasından sonra Türk Tarih anlayışının mimarları arasında yerini almıştır.³⁸ Nitekim 1935 yılında Türk Tarih Tetkik Heyeti'nden adı Türk Tarih Kurumu'na dönüştürülen cemiyetin 1932 yılından itibaren asil üyesi olan Ahmet Ağaoğlu, kurumun ilk Türk Kurultayının teşkilatçısı olmuş ve burada bir bildiri de sunmuştur.³⁹

Bu çalışmaların yanı sıra Türk siyasi yaşamının da dışında kalmayan Ağaoğlu cumhuriyet tarihinde ilk çok partili sisteme adım hesap edilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (1924 yılında) oluşumuna katılır ve partinin etkin isimlerinden olur. Bu çalışmaları Türkiye'de Halk Partisi karşısında bir muhalefet partisinin gerekliliği görüşünü şekillendirmişti. Nitekim Atatürk'ün isteğiyle yeni bir parti kurma işi Fethi Okyar ile Ahmet Ağaoğlu'na verilmiştir ve bu ikili de 12 Ağustos 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır.⁴⁰ Partinin liberal söylemlerinin arkasında da Ağaoğlu bulunuyordu. Bundan dolayı Ağaoğlu partiye Atatürk'ün telkiniyle girmiş ve ideolog görevini üstlenmiştir. Ama peşinden gerçekleştirilen belediye seçimlerinde oluşan siyasi hava nedeniyle Fethi Okyar 17 Kasım 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı feshetmiştir. Bu süreç sonunda Ağaoğlu siyasetten uzaklaşmış, hatta Ankara'dan ayrılarak İstanbul'a taşınmış ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim görevlisi olmuştur. Ayrıca iki arkadaşının katkısıyla *Akın*

³⁸ Behar B. E., *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 2003, s. 139.

³⁹ Bildirisinin ismi "*İbtidai Türk Aile Hukuku ile Hind-Avrupa Aile Hukuk Arasında Mukayese*" idi. O bu bildiriye 5 Temmuz 1932 yılında sunmuştur. Bkz. Çoker F., *Türk Tarih Kurumu Kuruluş amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983, s. 216

⁴⁰ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul (tarihsiz), s. 29.

AYGÜN ATTAR

gazetesini⁴¹ de yayınlayan Ağaoğlu, 1933 yılında üniversiteden emekliye ayrılmıştır.⁴²

Emekliye ayrıldıktan sonraki 7 yılını yazarlık yaparak geçiren Ağaoğlu *Kültür Haftası*, *İnsan*, *Türkiyat Mecmuası* ve *İkdam* gibi dergi ve gazetelerde makaleler yayınlamıştır. Ama diğer taraftan da sıhhatinde meydana gelen rahatsızlık Ağaoğlu'nun son yıllarını sıkıntılı geçirmesine neden olmuştur. Karaciğer, kalp ve solunum darlığı yaşayan Ahmet Ağaoğlu tüm tıbbi müdahalelere rağmen Atatürk'ün vefatından altı ay sonra ve onun Samsun'a ayak bastığı tarihte 19 Mayıs 1939 yılında İstanbul'un Nişantaşı semtinde yaşamını kaybetmiştir.⁴³

Ahmet Ağaoğlu 1920 yılından sonra Türkiye'ye gelen Azerbaycan siyasi muhaceretinin durumuyla da yakından ilgilenmiş ve tüm alanlarda onlara destekte bulunmuştur. Ali Bey Hüseyinzade'yi kendisinin en büyük hocası olarak kabul eden Ağaoğlu ölene kadar Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade ile dostluk ilişkilerini koparmamıştır.

Özcan, Ağaoğlu'nun geçirdiği fikri süreci değerlendirirken onu öncelikle “İrancı” fikirlere eğilimli olduğunu söyler. Bu iddia Ahmet Ağaoğlu hakkında araştırma yapan birkaç yazar tarafından da desteklenmiştir. Hatta bu çalışmalarının birinde Ağaoğlu'nun fikri yaşamı “İrancılık, Türkçülük, Batıcılık ve Liberalizm” olarak dört aşamada değerlendirilmiştir.⁴⁴ Benzer iddialar Ağaoğlu'nun “dini ve

⁴¹ Ağaoğlu'nun Akın gazetesinde çalışmalarının değerlendirmesi için bkz. Cengiz Y., *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Kapanış Sonrasında Mutedil-Muhalif Bir Kimlik Olarak Ahmet Ağaoğlu ve Basındaki Sesi: Akın*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s. 37 ve d.

⁴² Sakal, *Ağaoğlu*, s. 60 ve d.

⁴³ Ağaoğlu'nun eşi Sitare Hanım kendisinden önce vefat etmiştir. İkiline Süreyya, Tezer, Samet ve Gültekin adında dört çocukları olmuştur. Bkz. Ağaoğlu, *Babamın Hatıraları*, s. 59 ve d.; Sakal, *Ağaoğlu*, s. 63.

⁴⁴ Söz konusu bu tanımlama Asaf Özkan tarafından bir tez çalışmasında dile getirilmiştir ki o da önemli ölçüde Özcan'ın iddiasına dayanmaktadır. Bkz. Özkan A., *Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye'nin Kültür ve Düşünce Hayatına Etkileri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005, s. 89-141.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRLERİ

toplumsal" fikirlerini araştıran bir başka tarihçi tarafından da savunulmuştur.⁴⁵

Araştırmacıların burada *İrancı* iddiası fazla abartılmış bir kavramdır. Zira Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve M. E. Resulzade kadar İran'ı yakından ve derinden bilmiyordu. Ağaoğlu'nun İran çıkışı Avrupa'daki öğrencilik yıllarına rastlar ve Kazım Bey'den beri 1920'lere kadar şu veya bu biçimde devam ede gelen İran'ı Türk kimliğinin, özellikle de Azerbaycan Türklüğünün bir parçası olarak görmek eğiliminden kaynaklanıyor.⁴⁶ Öte yandan Ağaoğlu'nun Londra'da Şarkiyatçıların toplantısında ve Fransa'da katıldığı iki önemli toplantıda sunumunu teşkil eden "Şia Mezhebi'nin Kaynakları", "İslam ve Ahund, İslam'a Göre İslamcılıkta Kadın" çalışmaları dikkatlice incelenince daha ziyade bir savunma ve eleştirel nitelik taşımaktadır. Özellikle onun "İslam'da Kadın" anlayışını ortaya çıkartması (bu çalışması dolayısıyla Ağaoğlu İslam dünyasında kadının konumuna dikkat çeken ilk Müslüman aydın olarak bilinmektedir) ve durumun bilimsel ve eleştirel olarak analizi onu "İranlılık"la itham edilmesi anlamına gelmez.⁴⁷

Ağaoğlu'nda Batı düşüncesine yakınlığın diğer Azerbaycan aydınlarından daha fazla olduğu bir gerçektir. Örneğin Ali Bey Hüseyinzade Avrupalıların çalışmalarının perde arasında "oryantalist mantığın" varlığını sezerken, Ağaoğlu bundan önceleri kuşku duymamış gibidir. Bakü'deki çalışmaları onun ciddi biçimde Türklük davasına katılmasına, özellikle de Avrupa ve Rusya'nın desteğiyle Anadolu ve Azerbaycan'da Müslüman-Türklere karşı Ermeni katliamlarını önleyen siyasi bir kişiliğe dönüşmesine neden olmuştur.

⁴⁵ Çetin A., *Ahmet Ağaoğlu'nun Din ve Toplum Anlayışı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı Din Sosyolojisi Bilim dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001, s. 18-25, 33-61.

⁴⁶ Nitekim A. Ağaoğlu da Paris'te kendini "İranlı" olarak tanıtırken bu bakış açısından hareket etmiştir. Maalesef bu husus Ağaoğlu araştırmacılarınca göz ardı edilmiştir. Bkz. Georgeon F., "*Azerbaycanlı Bir Entelektüel'in Ortaya Çıkışı: Ağaoğlu'nun Fransa Yılları 1888-1894*", *Toplumsal Tarih*, sayı:8, Ağustos 1994, s. 8.

⁴⁷ Heşimova, *XX esrin birinci yarısı Azerbaycan Mühacireti*, s. 19.

AYGÜN ATTAR

Ahmet Ağaoğlu'nun Türklüğe bakışı daha ziyade bir "imparatorluk kimliği" üzerinden değerlendirmedir. Ağaoğlu'na göre, dünya tarihi büyük milletlerin siyaseten dünyaya verdikleri biçimden ibarettir. Bugün dünya tarihine yön veren Avrupa milletiye, daha önceleri bu süreç içinde Türkler, İranlılar, Araplar, Çinliler yer almışlardır. Dolayısıyla Türkler Dünya tarihine yöne veren bir millet konumundalar. Bu konuda zaman zaman tereddüt geçiren Ağaoğlu bazı yazılarında "Türklerin asimilasyona açık bir toplum" olduğunu vurgulamıştır. Ağaoğlu'nun samimi bir Türkçü kimliğini kazanması 1909 yılı sonrasında olmuştur. Nitekim Balkan savaşının Osmanlı dünyasına kazandırdığı ağır psikolojik havanın da etkisiyle Ağaoğlu'nun Türkçülük üzerine ilk ciddi çalışmaları da *Türk Yurdu*'nda gün yüzüne çıkmaya başlar.

Türkçü ideolojisinin savunucusu konumuna geldikten sonra bütüncül bir Türk tarihi ve kimliği görüşünü ön plana çıkaran Ağaoğlu'nun Süleyman Nafiz Bey'e verdiği aşağıdaki yanıt dikkat çekicidir: "Siz Türklüğü ikiye bölüyorsunuz: Birincisi, Osmanlılık Tarihi ile başlayan Türklük, diğeri ise Osmanlı Tarihi'nden evvel yaşamış ve yahut Osmanlılığın haricinde bulunan Türkler. Siz bu ikinci kısımları tamamen atıyor, onlardan bahsetmekten nefret ediyorsunuz! Halbuki Türklük uknumu vicdanınızda hakikaten caygir olmuş olsaydı, Türklüğün milliyet ve kavmiyet itibariyle gayri kabil-i inkısam olduğunu anlamanız icap ederdi! Kavmiyeti, milliyeti sizin gibi düşünen mütefekhire hiçbir kavim ve milletin arasında tesadüf edilemez! Dünyada bir Arap, bir Acem, bir Fransız, bir İngiliz, bir Alman bulamazsınız ki, kendi kavmiyetini ikiye bölsün ve birini kabul ve diğeri reddeylesin. Böyle bir taksim ne fenne, ne akla ve ne de mantığa tevafuk eder. Milliyet, kavmiyet mahiyeti itibariyle gayri kabil-i tecezzi bir vahidi külli manevidir."⁴⁸

Ahmet Ağaoğlu'nun fikri süreci göz önüne alındığında görüşlerinin ve fikri değişimlerinin her şeyden önce onun siyasi kimliğinden kaynaklandığı gözlemlenmektedir. Zira Ağaoğlu içinde bulunduğu koşullara göre siyaset takip edilmesini bildiği gibi, bu

⁴⁸ Ahmet Ağayev, "Sabık Trabzon valisi Süleyman Nazif Beyefendiye", *Türk Yurdu*, II (3-4), 45, 25 Temmuz 1329 (7 Ağustos 1913), s. 378.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAJCAN TÜRKLERİ

yapısını da fikri açıdan da yansıtmıştır. Örneğin, kendisi Sovyet karşıtı olmasına rağmen Türkiye'nin içinde bulunduğu zor koşulları göz önüne alarak Kars'a gelen Bolşevik komiserlerinden S. Aralov'u yanına alıp Ankara'ya gelirken, Sovyetlerle de yeni Türk hükümeti arasında temasların kurulmasında öncü olmuştur.⁴⁹ Bunun gibi, Serbest Cumhuriyet Fırkasının ideologu olunca liberal düşünceleri ön plana çıkartması da Ağaoğlu'nun dünyanın siyasi gündemini iyi takip ettiğini ve Türkiye'nin de bu sürecin dışında kalmaması gerektiğini görmesinden ileri gelmektedir. Tüm bunlar Ağaoğlu'nun fikri eğilimlerini belirlerken dönemin siyasi koşullarının göz önüne aldığını göstermektedir. Nitekim Ağaoğlu'nun Türkçülüğü ön plana çıkarırken Osmanlılığın iflasa uğradığı Balkan savaşından sonraki döneme rastlamaktadır. Bu yaklaşımı da bize Ahmet Ağaoğlu'nun her şeyden önce siyasi bir kimlik olduğunu söylemeye olanak tanımaktadır.

Anadolu Diyalektolojisinin İlk Araştırmacısı:

Ahmet Caferoğlu

Türk Dili ve Edebiyatı'nın öğrenilmesinde Ahmet Caferoğlu'nun müstesna derecede önemi ve katkıları bulunmaktadır. Türkolog Osman Fikri Sertkaya Ahmet Caferoğlu'nun Türk Dili ve Edebiyatına katkısını , "Ahmet Caferoğlu eğitmenlik yaptığı dönemde her biri bir sonraki nesle öğretmenlik yapan dokuz nesil yetiştirmiştir. Bu nesil Türkiye üniversitelerindeki dil ve edebiyat kürsülerinin bir kısmının kuruluşunu gerçekleştirmelerinin yanı sıra halen buralarda çalışmaktadırlar."⁵⁰ şeklinde değerlendirmiştir.

Ahmet Caferoğlu 17 Nisan 1899'da Gence'de doğmuş, üç yaşında iken babası İsmail Bey'in vefatı üzerine annesi Cevher Hanım tarafından büyütülmüştür. Orta öğretimini Semerkant'ta 1908 yılında, lise eğitimini ise 1909-1916 yılında Gence'de tamamlayan Caferoğlu 1916-1918 yılları arasında Kiyev Ticaret Gimnaziyumu'nda da eğitim almıştır. Rus ihtilali üzerine okulu bitirmeden ayrılan Caferoğlu 1918 yılında kendi isteği üzerine Kafkas İslam Ordusu'na yazılmış ve

⁴⁹ Aralov S. İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, çevir. H. Ediz, Ankara 1985 (2. Bsk.), s. 37.

⁵⁰ Sertkaya O. F., *Ahmet Caferoğlu* mad., DİA, c. VII, s. 10-11.

AYGÜN ATTAR

Bakü'nün Rus işgalinden kurtulması için orduda hizmet etmiştir. 1919 yılında Bakü Üniversitesi Şarkiyat Fakültesine kaydolun Caferoğlu 1920 yılı Nisan işgali ile okulunu yarıda bırakıp ülkesini terk etmiş ve Türkiye'ye iltica etmiştir. Böylece Ahmet Caferoğlu da Sovyet işgali ile ülkeyi terk eden ilk mülteciler kervanına katılmış ve Türkiye'ye gelmiştir.

Fikirdaşlarından farklı olarak Caferoğlu siyasetten uzak durmuş ve ilim adamı olarak Türk kültürüne, diline ve edebiyatının öğrenilmesine hizmet etmiştir. Bu alanda adeta bir yol açan Caferoğlu Anadolu diyalektoloji ilminin mimarı olarak biliniyor.

Türkiye'ye geldikten sonra Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ne kaydolun Ahmet Bey 1924 yılında buradan mezun olmuş, önce İlahiyat Fakültesi Edebiyat Fakültesi'ne memur, daha sonra Türkiyat Enstitüsü'ne asistan olmuştur. 1925 yılı sonunda Almanya Dışişleri Bakanlığının bursuyla bu ülkeye giden Caferoğlu Berlin Üniversitesinde dönemin en büyük Türkologları olan Bang Kaup, von Le Coq, Vasmer ve Westermann'ın talebesi olmuştur. Daha sonra Breslau Üniversitesinde Giese, Brockelmann, Diels, Koschmieder ve Schaefer'den dersler almıştır. 1929 yılında Breslau Üniversitesinde Giese'nin danışmanlığında *"Azarbaiğânische Lieder "Bajaty" in der Mundart von Ganga nebst einer sprachlichen Erklärung"* adlı doktora tezini yazmıştır.

Aynı yıl Türkiye'ye dönen Caferoğlu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Tarih Kürsüsünden doçent, 1938 yılında da profesör olmuştur. 1946 yılında Fuat Köprülü'nün üniversiteden ayrılması üzerine kürsü başkanı olan Caferoğlu kürsünün Eski ve Yeni Türk Dili kürsüsü adıyla ikiye ayrılması üzerine Yeni Türk Dili Kürsüsü başkanı olmuştur. Rusça, Almanca, Fransızca, Farsça'nın yanı sıra Türk dillerinin bütün lehçelerine vakıf olan Ahmet Caferoğlu Nisan 1966 yılında emekliye ayrıldığı yıla kadar Türkiyat Enstitüsü'nün başkanlığını yürütmüştür. Temmuz 1973'den üniversiteden ayrılmasına kadarki sürede İstanbul Edebiyatı Fakültesi Türk Dili Kürsüsü başkanlığını sürdürmüştür. Caferoğlu, 6 Ocak 1975 tarihinde

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

İstanbul'da vefat etmiş ve Zincirlikuyu mezarlığında toprağa verilmişti.⁵¹

Ahmet Caferoğlu 40 yıldan fazla süren ilim yaşamında toplamda 25 müstakil esere ve 380 makaleye imza atmıştır. Caferoğlu'nun çalışmaları alanında hâlâ birinci dereceden kaynak teşkil etmektedir. Caferoğlu ayrıca birçok yeni bilim dalının Türkiye'de tanıtılmasına ve yayılmasına çalışan biri olmuştur. Onun çalışmalarını başlıca olarak beş sahaya ayırabiliriz.

Türk Dili Tarihi Üzerine Araştırmalar: Ahmet Caferoğlu Türk Dili Tarihi'nin öğrenilmesi konusunda birçok araştırma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaları başlangıcından XVI. yüzyıla kadar "Türk Dili Tarihi" olarak yayınlanmıştır. Bu çalışma *Türk Dili Tarihi Notları I-II* olarak gerçekleştirilmiştir.⁵²

Azerbaycan Türkçesi Üzerine Çalışmaları: Caferoğlu doktora çalışmasını diyalektoloji sahasında gerçekleştirmiş. Bu anlamda doktora konusu olarak "Azerbaycan Türkçesi'nin Gence Ağzı" üzerine gerçekleştirmiştir. Caferoğlu'nun bunun dışında yayınlanmamış *Azeri Türkçesi Sözlüğü* isimli bir eseri de bulunmaktadır.

Türkçe Sözlükler: Caferoğlu lügatçilik alanında ilk çalışmasını *Türk Dili Tarihi* eseri içinde Çağatay sözlük okulu üzerine yaptığı araştırmayla gerçekleştirmiştir.

1934-1938 yılları arasında *Uygur Sözlüğü* eserini, daha sonra da *Eski Uygurca Sözlük* kitaplarına imza atmıştır.⁵³

Bunun dışında A. Caferoğlu Memlûklü Kıpçak sahası müelliflerinden Ebu Hayyan'ın *Kitabül-İdrak li-Lisani'l-Etrak* nüshasının iki el yazmasına dayanarak edisyon kritiğini yapmıştır.⁵⁴ Bunun dışında Caferoğlu Mahmud Kaşgarlı'nın *Divan-i Lüğat-it-Türk* eserinin indeksini de hazırlamıştır.

⁵¹ Aynı madde.

⁵² Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları II*, İstanbul 1943; *Türk Dili Tarihi Notları I*, İstanbul 1947; *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1958; *Türk dili Tarihi II*, İstanbul 1964; *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970; *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul 1974; *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984 (tek cilt halinde).

⁵³ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygurca Sözlük*, İstanbul 1968.

⁵⁴ Ebu Hayyan, *Kitabül-İdrak li-Lisani'l-Etrak*, Hazırlayan A. Caferoğlu, İstanbul 1931.

Diyalektoloji Çalışmaları: Ahmet Caferoğlu en önemli çalışmalarını diyalektoloji alanında gerçekleştirmiştir. Bu alanda o Türkiye’de Anadolu ağızlarını öğrenen ilk bilim adamıdır. Ahmet Caferoğlu bu alanda *Anadolu Ağızlarından Derlemeler* adı altında dokuz kitap hazırlamıştır. Bu çalışmaları sırasıyla şunlardır: 1. *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme*,⁵⁵ *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme II*,⁵⁶ *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*,⁵⁷ *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*,⁵⁸ *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*,⁵⁹ *Güney Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar*,⁶⁰ *Kuzey Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar*,⁶¹ *Orta Anadolu Ağızlarından Toplamalar*,⁶² *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*.⁶³

Yine aynı konuda yazdığı çok sayıda makalesi 10 ciltlik bir külliyatı oluşturacak hacimdedir.⁶⁴ Ahmet Caferoğlu direkt kendisinin yapmadığı diyalektoloji çalışmaları için de öğrencilerini seferber etmiş ve bu çalışmaları sayesinde Anadolu Türkçesinin hemen hemen bütün ağızlarının derlemesini gerçekleştirmiştir. Caferoğlu diyalektoloji çalışmaları dışında Türkoloji alanında bir ilke de imza atarak Türkiye’de mesleki dilleri,⁶⁵ sosyal, gizli,⁶⁶ argo⁶⁷ ve özel dilleri de öğrenmiş ve bu alanda çok sayıda makale yayınlamıştır.

⁵⁵ Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme*, İstanbul 1940, TDK Yay., Ank., 1994.

⁵⁶ Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme II*, İstanbul 1941, TDK Yay., Ank., 1994

⁵⁷ Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1942, TDK Yay., Ank., 1995

⁵⁸ Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbayrakları, Kalaycı Argosu ve Geygeli Yörüklerinin Gizli Dili*, Ankara 1943, TDK Yay., Ank., 1994.

⁵⁹ Ahmet Caferoğlu, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1944, TDK Yay., Ank., 1994.

⁶⁰ Ahmet Caferoğlu, *Güney Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1945, TDK Yay., Ank., 1995

⁶¹ Ahmet Caferoğlu, *Kuzey Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1946, TDK Yay., Ank., 1994

⁶² Ahmet Caferoğlu, *Orta Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1948.

⁶³ Ahmet Caferoğlu, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul 1951, TDK Yay., Ank., 1995

⁶⁴ Sertkaya, *Ahmet Caferoğlu* mad, DİA, c. VII, s. 11.

⁶⁵ Ahmet Caferoğlu, “*Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair*”, *Türkiyat Mecmuası*, 11, 1954, s. 41-57.

⁶⁶ Ahmet Caferoğlu, “*Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek*”, *Fuat Köprülü Armağanı*, 1953, s. 77-79.

1830-1930 YILLARI ARASINDA ÇEŞİTLİ NEDENLERDEN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETMİŞ AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Bundan dolayı Nurettin Uzun konuyla ilgili bir çalışmasında şu açıklamalara yer vermiştir: “Özel dillerin tarihi ağız araştırmaları ve böylece Türk diyalektolojisinin önemli ismi Ahmet Caferoğlu ile sıkı sıkıya bağlıdır.

Çünkü Caferoğlu şimdiye kadar Anadolu ağızlarından ve bu arada özel dillerden de en fazla malzeme toplayan araştırmacıdır. O, ağız araştırmalarıyla ilgili derleme çalışmaları sırasında zaman zaman Anadolu’daki gizli diller veya meslek argolarından da malzeme kaydetmiş, bunları yayınlamış ve kısmen de incelemiştir. Daha sonra yayımlanan az sayıdaki araştırmada ya Caferoğlu’nun malzemesi kullanılmış ya da onun çalışmaları örnek alınmıştır”.⁶⁸

Ahmet Caferoğlu’nun Türkiye’de Türkoloji alanında gerçekleştirdiği diğer çalışmalar da Türk onomastikası (adbilim), antronomisi (insan adları bilimi), etnonomi (tür adı bilimleri), toponomi (yer adları bilimi), etnonomi (boy adları bilimi) üzerine bir ilk niteliğinde yaptığı araştırmalardır.

Ahmet Caferoğlu’nun bu çalışmalarının yanı sıra Eski Türk hukuku, Göktürk ve Uygur dönemleri, Moğolca⁶⁹ üzerine ve gramer üzerine çalışmaları da dikkati çekmektedir.⁷⁰

⁶⁷ Ahmet Caferoğlu, “*Erkilet Çerçilerinin Argosu Dilce*”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 4, 1952, s. 334-344.

⁶⁸ Uzun N., “*Türkiye’de Özel Diller*”, http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIMnurettin_demir_ozel.pdf, s. 1-8.

⁶⁹ Ahmet Caferoğlu, “*Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar*”, TDYA, 1954, s. 1-10.

⁷⁰ Ahmet Caferoğlu’nun çalışmalarının tam listesi 1959 yılına kadar olanları Janos Eckmann, 1969 yılına kadar eserlerinin listesi ise Osman Fikri Sertkaya tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

AMEA TİEA: *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarih İnstitutu Elmi Arhivi*

ARDA: Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi

ARMDTA: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarih Arşivi

AR MTN Arşivi: Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi Arşivi

AR SPİHMDA: Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arşivi

ORVZ: *Obozrenie Rossiyskikh vladenyi za Kavkazom v statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnoşeniyah*, Sostavil Lekgobitov, ç. I-IV, SPb. 1836

Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Guba, Hoy), I (1578-1914), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992

RGVİA: *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoričeskiy Arhiv* (Rusya Mərkəz Dövlət Askeri-Tarih Arşivi, font Askeri-Tarih Kayıtları)

Sobranie aktov otnosyaşihsy k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda, Moskova 1833

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı (TC BKK).

Sürelili Yayınlar

Bakinskiy raboçiy (Bakü)

İzvestiya BRK Azerbaydjanskoy SSR (Bakü)

İstiklal (Berlin)

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Kitaplar ve Makaleler

19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi*, hazırlayan: Ş. Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995, c. I.

Abaskulu Ağa Bakühanov, *Gülistan-i İrem*, tercüme. M. Şerifli, Bakü 1951

Ağaoğlu S., *Babamdan Hatıralar*, Ankara 1940

Ahiaşvili Yakov (Mihateli), *Taşların feryadı*, Tiflis 2005 (Gürcüce)

Ahmadov Sh., *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2005.

Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1370, cilt III

Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul (tarihsiz)

Ahmet Agayev, "Sabık Trabzon valisi Süleyman Nazif Beyefendiye", Türk Yurdu, II (3-4), 45, 25 Temmuz 1329 (7 Ağustos 1913)

Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek", Fuat Köprülü Armağanı, 1953

Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar", TDYA, 1954.

Ahmet Caferoğlu, "Erkilet Çerçilerinin Argosu Dilce", İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 4, 1952

Ahmet Caferoğlu, "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair", Türkiyat Mecmuası, 11, 1954.

Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbayrakları, Kalaycı Argosu ve Geygeli Yörüklerinin Gizli Dili*, Ankara 1943, TDK Yay., Ank., 1994.

Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme II*, İstanbul 1941, TDK Yay., Ank., 1994

Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme*, İstanbul 1940, TDK Yay., Ank., 1994.

Ahmet Caferoğlu, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul 1951, TDK Yay., Ank., 1995

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1942, TDK Yay., Ank., 1995

Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygurca Sözlük*, İstanbul 1968.

Ahmet Caferoğlu, *Güney Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1945, TDK Yay., Ank., 1995

Ahmet Caferoğlu, *Kuzey Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1946, TDK Yay., Ank., 1994

Ahmet Caferoğlu, *Orta Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1948.

Ahmet Caferoğlu, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1944, TDK Yay., Ank., 1994.

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1958

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970

Ahmet Caferoğlu, *Türk dili Tarihi II*, İstanbul 1964

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul 1974

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları I*, İstanbul 1947

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları II*, İstanbul 1943

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984 (tek cilt halinde).

Ahmet Cevdet, *Tezakir*, 1-12, yayınlayan: C. Baysun, Ankara 1986

Akçura Y., *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara 1981

Akpınar Y., *Mehmet Emin Resulzade*, İstanbul 1990

Aktı Sobraniye Kavkazskoy Arheologičeskiy Komissi (AKAK), Tiflis 1867.

Akyüz J., "Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilgi Dergisi*, sayı: 46, Yıl: 2008

Akyüz J., "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig Dergisi*, Yaz/2008, sayı: 46

Algar H., *Religion and State in İran (1785-1906). The Role of the Ulama in the Qajar Period*; Los Angeles, University of California Press 1980

Aliyev F – Hasanov İ, *İrevan Hanlığı*, Bakü 1992

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAYCANLILAR (1920-1991)

Aralov S. İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, çevir. H. Ediz, Ankara 1985 (2. Bsk.)

Aristova T., *Kurdi*, Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Moskova 1953, tom XXIV

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, 1906-1918, Ankara 1995.

Arslan A., *"Don-Kuban-Terek; Birleşik Kozak Devleti'nin Kuruluşu ve Bağımsızlığının Tanınması, Osmanlı Devleti'ne Müracaatı (1917-1921)"*, Kafkasya Araştırmaları, sayı 4, yıl: 1998

Arveladze Vondo, *Gürcistan'daki "Ermeni" veya Gürcü kiliseleri*, Tiflis 1996 (Gürcüce)

Arzumanlı V – Mustafa N., *Tarihin gara sahifeleri. Deportasiya, soygırım, kaçgınlık*, Bakü 1998.

Aslan C., *Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü*, Adana 2006

Aslan C., *Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkez Sürgünü*, Adana 2006

Aybay R., *Kadın Uyrukluğu Üzerine Evlenmenin Etkisi*, Ankara 1980

Aydoğmuşoğlu C., *"Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi"*, Uluslararası Sosyal Araştırmalara Dergisi, cilt 4, sayı 19, güz 2011

Azerbaycan Tarihi 1900-1920-ci iller, Red. M. İsmayılov, N. Maksveli, Bakü 2008, c. V

Azerbaycan Tarihi, Bakü 1997, c. IV

Bağirov M. C., *Bakü ve Azerbaycan Bolşevik teşkilatının tarihinden*, Bakü 1944

Bayraktar H., *"Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)"*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 164, 2006

Behar B. E., *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 2003

Bilgili A. S., *"Azerbaycan Türkmenleri Tarihi"*, Türkler Ansiklopedisi, Ankara 2002, c. V

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Burnutyan C. A., *İrevan hanlığı Kaçarların hökmdarlığı dövründe 1795-1828*, bkz. Hacıyeva Z., *Tekrarlanan Tarih-Tekrarlanan Şerhler*, Bakü 2011 kitabı içinde

Butkov P. G., *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 gg.*, SPb. 1869

Byulleten Narodnogo Komissariata İnostrannih Del, Moskva 1921

Çağ G. – Ural S., “*Osmanlı-İran İlişkileri ve Osmanlı Modernleşme Çabaları Bağlamında Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı ve Uygulamaları*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, volume 3, Issue 13, Year 2010

Çemenzeminli Y. V., *Eserleri*, Bakü 1966, cilt III

Cengiz Y., *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Kapanış Sonrasında Mutedil-Muhaliif Bir Kimlik Olarak Ahmet Ağaoğlu ve Basındaki Sesi: Akın*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008

Çetin A., *Ahmet Ağaoğlu’nun Din ve Toplum Anlayışı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı Din Sosyolojisi Bilim dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001

Çetinkaya N., *Kızılbaş Türkler: Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul 2005 (3. bsk)

Çoker F., *Türk Tarih Kurumu Kuruluş amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983

Dedeyev B., “*Azerbaycan-Osmanlı Ekonomik İlişkileri (1450-1520)*”, *Kafkas Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 18, Yıl 2006

Devlet N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999

Djafarov Yu., *Gunnı i Azerbaydjan*, Bakü 1993

Dodurğalı A., *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Siyaset ve Diğer Tartışmaları*, Hazırlayan F. Koca, İstanbul 2000

Dokumentı vneşney politiki SSSR, Moskova, Politizdat 1960, tom IV

Dubrovin N. F., *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, SPb. 1888, t. VI

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

- Dündar F., *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul 2011 (5.bsk)
- Durmuş İ., *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993
- Ebu Hayyan, *Kitabül-İdark li-Lisani'l-Etrak*, Hazırlayan A. Caferoğlu, İstanbul 1931.
- Enikolopov İ., *Griboedov i Vostok*, Erevan 1954
- Ercoskun T., *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikaha Dair Düzenlemeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Erim N., "Türkiye Cumhuriyetinin Kuzey Doğu ve Doğu Sınırları", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara 1952, cilt IX
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001
- Ezizov E., *Difai, XX esrin evvelerinde Ermeni-Azerbaycanlı münagişesinin ilkin tarihi şartları ve sebepleri*, Bakü 2009
- Gelibolulu Mustafa Ali, *Meva'idü'n-Nefais fi-Kavaid'ül-Mecalis*, Hazırlayan: M. Şeker, Ankara 1997
- Georgeon F., "Azerbaycanlı Bir Entelektüel'in Ortaya Çıkışı: Ağaoğlu'nun Fransa Yılları 1888-1894", Toplumsal Tarih, sayı:8, Ağustos 1994
- Glinka S. N., *Opisanie pereseleniya armyan adderbidjanskih v predelo Rossii*, Moskova 1831
- Gökçe C., *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979
- Golden P. B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006
- Griboedov A. S., *Soçineniya*, Moskova 1971, t. II
- Gülseven F., "Ahmet Ağa oğlu", Azerbaycan Dergisi, Ankara 1989, sayı: 268
- Hacı Muhammed Ali Pirzade., *Safername-yi Hacı Pirzade, ez-London ta İsfahan*, I-II, Tahran 1343
- Han Melik Sasani, *Siyasetgeran-i dovre-yi Kacar*, Tahran (tarihsiz)

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

- Han Melik Sasani, *Yadbudha-yi sefaret-i İstanbul*, Tahran (tarih yok)
- Heşimova A., *XX esrin birinci yarısında Azerbaycan muhacereti*, Bakü 1992
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, c. I-IV.
- Hopkrik P., *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, London: Kodansha International 1992
- Huart Cl., "Abbas Mirza" mad, İA, c. I, 1944
- Hüseyin M., "Rical-i Sedr-i Meşrutiyet", Yağma dergisi, c. 1, yıl 1365
- Hüseyin M., "Ricalı Sedr-i Meşrutiyet", Yağma dergisi, c. 4, yıl 1365
- İbn Kemal, *Tevraih-i Al-i Osman*, VII. Defter, haz. Ş. Turan, Ankara 1991 (2.bsk.).
- İbragimbeyli H. M., *Rossiya i Azerbaydjan v perviy treti XIX v.*, Moskova 1969
- "İkinci Yıla Geçerken" – Yeni Kafkasya Dergisi, 1 Kasım 1924, Yıl: 1, Sayı: 1
- İnalçık H., *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeleri*, İstanbul 1996
- İpek N., *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2005.
- İrevan Hanlığı, *Rusya işğalı ve ermenilerin Şimalı Azerbaycan torpaglarına köçürülmesi*, Bakü 2010
- İsmailov M. – Memmedov F., "Gence XIX. esir ve XX. esrin evvellerinde", bkz. *Gence Tarihi Oçerk*, Bakü 1994 kitabı içinde
- İvanenko V. İ., *Grajdanskoe upravlenie c Zakavkaze*, Tiflis 1911.
- Joudaki H., "L'Anjoman-e Sa'adat des İraniens d'İstanbul", Les İraniens d'İstanbul, ed. Th Zarccone, F. Zerinebaf Shahr, Paris-Tahran-İstanbul, 1993
- Kanakertsi Z., *Hronika*, Moskova 1969
- Kanat M., *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul 1999

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Karaca A., “*Azerbaycan Milli Harekatının ideolojik karakteri*”, Azerbaycan Dergisi, Ankara 1980, sayı: 234

Karadeniz Y., *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Malatya 2004.

Karpat K., *Ottoman Population 1830-1914*, Ann Arbor, Michigan 1984.

Kavkazskiy sbornik (KS), Tiflis 1910, tom XXX

Kerimova S., *Çarizmin Azerbaycanın işğalında ve müstemlekeçilik siyasetinde ermeni siyaset bazlarının rolü*, Bakü 1995

Kern K. M., *The Prohibition of Suni Shi'i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies*, Colombia University, 1999, PhD Thesis.

Kieser H. L., *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul 2010 (3. Bsk)

Kılıç H., *İran Modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)*, T. C. Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006

Kırzioğlu F., *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976

Kırzioğlu M. F., “*Dede Korkut Oğuznameleri*” Işığında *Karapapaklar Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Erzurum 1972

Kocacık F. – Eser M., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İl Örneği)*, Zeitschrift fur die Welt der Turken, sayı: 2, yıl: 2010

Köprülü F., *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1994 (5. Bsk.)

Lenin V. İ., *Eserleri (Tam külliyat)*, Bakü 1985, c. XL

Lord Kinross, *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New-York: Morrow Quill Paperbacks, 1977

Mamedov S. A., *İstoriçeskie svyazi azerbaydjanskogo i armyanskogo narodov. Vtoraya polovina XVIII v. i pervaya tret XVIII v.*, Bakü 1977

Mantran R., “*L'Empire Ottoman et le commerce asiatique aux XVI e et XVII e siècles*”, *Islam and the Trade of Asia*, Colloquim of the

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Near Eastern History Group Oxford: Druno Cassirer and Universitu of Pennsylvania Press, 1970

McCarthy J., *Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizlik İşlemi (1821-1922)*, çeviren: B. Umar, İstanbul 1998

Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmanlı*, haz. N. Akbayan, İstanbul 1996, c. II, s. 533-534, c. VI.

Memmedova İ., *"XIX esrin evvellerinde Rusiyanın Azerbaycan-da etnodemografik veziyyeti deyişmek siyasetinin Azerbaycanın sonraki talebine tesiri"*, Tarih ve gerçeklik (Azerbaycan tarih grubu), Bakü 2008, 1 (3)

"Memleketlerine Göre Türk Yurdu'na Katkıda bulunan Yazarlar", Türk Yurdu, 1, (1-2), Ankara 1998

Meray S. L., *Devletler Hukukuna Giriş*, Ankara 1968, c. I

Mir Ahmedi M., *Din ve Mezhep der asr-i Safevi*, Tahran 1363

Mir Hemze Seyid Nigari, *Divan*, Bakü 2010

Mirza Adıgözel Bey, *Karabağname*, Bakü 1950

Mirza Cemal Cavanşir Karabaği, *Karabağname*, Bakü 1959

Mirza Muhammed Huseyin Ferahani, *Safername-yi Mirza Muhammed Huseyn Huseyni Ferahani*, Mesud Golzari nşr., Tahran 1362

Muhammed Halil el-Muradi, *Sülukü'd-Dürer fi Ayanü'l-Karni's-Sani Aşar*, Beyrut 1997, c. II.

Muhammed Sadr Haşimi, *Tarih-i Cerayid va Mecellat-i İran*, İsfahan 1363, c. III

Musabeyov G., *"Otçet pravitelstva V syez Sovetov Azerbaydjana"*, Gazeta Bakinskiy raboçiy, 20 marta 1927, No: 64 (2300).

Mustafayev Ş., *Selvugilerden Osmanlılara: XI-XV yüzülliklerde Anadolunun Türk mühitinde etnosiyasi prosesler*, Bakü 2010

Nashat G., *The Orginis of Modern Reform in İran 1870-1880*, London, University of Illinois Press 1982.

Nasirüddün Şah, *Sefername-yi Nasireddin Şah be Freng*, 1362 (yayın yeri belirtilmemiş.)

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

- Necef E. N., *Selçuklu devletleri ve atabeyleri tarihi*, Bakü 2010.
- Necef E., “Şair ve igtidar: ezemetli şairlerin behşiş mübarizesi”, 313 Dergisi, No. 4 (19), ağustos 2011
- Necefli G., *Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı devleti ile siyasi elageleri (XVIII esrin II yarısı)*, Bakü 2002
- Nesirov E., *Orta esrlerde yaşamış Azerbaycanlı alimler (fegihler, müfessirler, müheddisler, mütekellimler, raviler, gariler...)*, Bakü 2011
- Onullahi S. M., *XIII-XIV esrlerde Tebriz şehrinin tarihi*, Bakü 1982
- Ortaylı İ., “Çarlık Rusya’sı Yönetiminde Kars”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, İstanbul 1978.
- Oruclu M., *Azerbaycanda ve mühaciretde Müsavat partiyasının fealiyyeti (1911-1992)*, Bakü 2001
- Ostrogorskiy M., *Zavovanie Kavkaza*, SPb. 1880
- Özcan U., *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği (Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın)*, İstanbul 2002
- Özkan A., *Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu’nun Türkiye’nin Kültür ve Düşünce Hayatına Etkileri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005
- Pakrevan E., *Abbas Mirza va Feth Ali Şah: Naberdha-yi deh sale İran va Rus*, Tahran 1376.
- Petruşevskiy İ. P., *Djaro-Belokanskie volnie obşestva v pervoy treti XIX veka*, 1934
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ)*, sobr. vtoroe, tom III, 1828, SPb. 1830.
- Potto V. A., *Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerkah, epizodah, legendah i biografiyah*, SPb. 1886, tom III, vıp. 1-4
- Potto, *Utverjdeniye russkogo vladiçestva na Kavkaze*, SPb. 1901, t. I
- Qasımlı M., *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, Türkçe çevrisi E. N. Necef, İstanbul 2006
- Resul-zade M. E., *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1990
- Resul-zade M. E., *Azerbaycan Problemi*, Ankara 1995

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

- Safarov R., *“Dinamika etniçeskogo sostava naseleniya İrevanskoy gubernii v XIX – načale XX veka (etnopolitičeskiy aspekt)”*, AMEA, Heberler (Tarih, felsefe ve hügug seriyası), Bakü 2004, No: 4
- Sakal F., *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Ankara 1999
- Sakal F., *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun 1995
- Saydam A., *Kırım ve Kafkasya Göçleri, 1856-1876*, Ankara 1997
- Sbornik traktatov, konventsii i drugih aktov, zaklyuçennih Rossiei s Evropeyskimi i Aziatskimi derjavami a takje i s Severno-Amerikanskimi Ştatami*, SPb. 1845
- Sertkaya O. F., *Ahmet Caferoğlu mad.*, DİA, c. VII
- Şeşen R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001
- Shahr Feriba Zerinebaf, *“The Iranian Mer Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution”*, Les İraniens d’İstanbul, ed. Th Zarccone, F. Zerinebaf Shahr, Paris-Tahran-İstanbul, 1993
- Shaw S. J – Shaw E. K., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983
- Shoberl F., *Persia*, Philadelphia 1828
- Smirnov N. A., *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekah*, Moskva 1958
- Şopen İ. İ., *İstoričeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu ee prisoedineniya k Rossiyskoy imperii*, SPb. 1852
- Şopen İ. İ., *İstoričeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu ee prisosedineniya k Rossiyskoy imperii*, SPb. 1852
- Şostakoviç S. V., *Diplomatičeskaya deyatelnost A. S. Gribaedova*, Moskva 1960
- Sttong A. Lauise, *The First time in History*, Boin and Liveright 1925.
- Süleymanoğlu Ö. F., *Ali Bey Hüseyinzade’nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*, Kafkasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kars 2004
- Sümer F., *“Anadolu’da Moğollar”*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara 1969, c. I.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Sümer F., *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999 (2.bsk.)

Tanrıverdi M., *Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2009

Taşagıl A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004

Tavakalyan N. A., "Pereselenie armyan iz Persii i Turtsii v Zakavkaze posle prisoedineniya Vostochnoy Armenii k Rossii", İstoriko-filologičeskiy jurnal AN Arm.SSR, Erevan 1978, No: 3 (82)

Tavakalyan N. A., "Pereselenie armyan iz Persii i Turtsii v Zakavkae posle prisoedeneniya Vostochnoy Armenii k Rossii", İstoriko-filologičeskiy jurnal AN Arm. SSR, Erevan 1978, No: 3 (82)

Tavkul U., *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Kafkasya Muhacirlerinin Balkanlardan Anadolu ve Orta Doğu'ya Sürgünleri*, BAL-TAM Türklük Bilgisi, Kosova-Priştine 2008

Tekeli İ., "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", Toplum Bilim Dergisi, sayı: 50, yıl: 1990

Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, I-II, Oxford-Paris 1710, I

Togan A. Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

Toluner S., *Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)*, İstanbul 1989. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları

Turan A., *Eli Bey Hüseyinzade*, Moskova 2008

Ulusoy B., *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931)*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları 2004.

Ulusoy B., *Azeri-Türk'e Göre Azerbaycan'ın Milli Problemleri (1928-1931)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999

Uslu Ü., *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinin Azerbaycan Muhaceret Yayınlarına Yansımaları 1923-1934*, Marmara Üniversitesi

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim dalı Genel Türk Tarihi Bilim dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Üstel F., *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1932)*, İstanbul 1997.

Uyar M., *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004

Uzun N., *"Türkiye'de Özel Diller"*, http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIMnurettin_demir_ozel.pdf.

Uzunçarşılı İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988 (4.bsk.)

Uzunçarşılı İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984

Valehoğlu F., *Garapapaklar ve onların XIX esr herb tarihi*, Bakü 2005

Voronov N. İ., *"Dannie ob armyanskom naselenie v Rossii A. D. Eritsova"*, İKOİRGO (İzvestiya Kavkazskogo otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo obşestva), Tiflis 1882-1883, tom VII

Yagublu N., *Memmed Emin Resulzade*, Bakü 1991

Yıldız H. D., *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı: Sac Oğulları*, İstanbul 1979 (Ayrı basım).

Yuzefoviç T., *Dogovori Rossii s vostokom*, SPb. 1869

"Zakavkazskaya emigratsiya", *Gazeta Bakinskiy raboçiy*, 4 Mart 1925, No: 50 (1372).

Zenkovsky S. A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Tercüme İ. Kandemir, Ankara 1941.

Ziya Gökalp, *"Türk Kimdir?"*, Makaleler IX, Hazırlayan Şevket Beysarioğlu, İstanbul 1980

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan Mehmet Kaplan, İstanbul 1999.

**TÜRKİYE’DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAYCANLILAR
(1920-1991)**

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR¹

¹ Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
(sebahattinsimsir@gmail.com.tr)

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

GİRİŞ

Azerbaycan Muhacereti'nin Türkiye'de (1920 -1991) döneminde iki önemli kırılma noktası yer almaktadır. Bunlardan birincisi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'de Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra muhacerete çıkmak zorunda kalanların büyük bir çoğunluğunun Türkiye'ye gelmesi ile başlayan dönemdir. Adı geçen dönemde bir müddet Ruslara karşı silahlı bir mücadeleye başlandı, fakat mücadeleden beklenen başarı elde edilemedi. Bunun üzerine ölüm, sürgün ve muhaceret tehditleri ile karşı karşıya kalanların çoğunluğunun Türkiye'ye gelmesi ile başlayan dönemdir ki, bunu da kendi içinde iki devreye ayırabiliriz. Birincisi, 1920-1931 dönemidir, Türk Sovyet ilişkileri çerçevesinde 1930'lu yılların başından itibaren Türkiye dışına çıkarılan muhacirleri kapsar. İkinci dönem ise aynı muhacirlerin, 1947 yılı itibarı ile tekrar Türkiye'ye kabul edildikleri dönemdir.

İkinci kırılma noktası ise, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bir müddet sonra, Sovyetler Birliği, Almanya cephesindeki asker eksikliğini gidermek için yeni arayışlara girmiş ve Azerbaycan Türklerinin de bir kısmını silah altına almıştır. Bu askerlerin Almanya cephesine gönderilmelerinden sonra, özellikle 1941-1942 yıllarında Azerbaycanlı askerlerin bir kısmı savaşın gidişatı içinde, Almanlar tarafından esir alınmış, bir kısmı da gönüllü esir olmuştur. Almanlar tarafından bu Azerbaycan askerlerinin bir kısmı kamplarda yetiştirilerek, Sovyetler Birliği'ne karşı savaştırılmışlardır. Ancak, savaşın Almanya'nın mağlubiyeti ile bitmesi üzerine, bu şekilde Almanya tarafında Sovyetler Birliği'ne karşı savaşanlar, savaştan sonra büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Çünkü Sovyetler Birliği bunları geri istemektedir. Bu kişilerin yargılamalar sonucu kendilerini iyi günlerin beklemediğinin farkında oldukları için Sovyetler Birliği'ne gitmeyi istemedikleri tahmin ediliyor. İşte bu dönemde yapılan görüşmeler sonucu bu askerlerin bir kısmı da Türkiye'ye kabul edilmişlerdir.

Biz bu çalışmamızda her iki dönemde, Türkiye'ye gelen, Türk vatandaşlığına kabul edilen ve Azerbaycan'ın istiklali davası için mücadele veren şahısların kısa hal tercümelerini vermeye çalışacağız. Belki sayının daha da artırılabilceği gibi, hal tercümelerini de genişletmek mümkündür. Lakin bir kitap içinde bir bölüm olarak düşünüldüğü için, şimdilik kaydı ile yeterli görmekteyiz.

Mehmet Ali Resuloğlu (7 Nisan 1882 – 3 Şubat 1982)

Azerbaycan istiklali davasının önemli savunucularından, Millî Azerbaycan Müsavat Halk Partisinin kurucularından olan Mehmet Ali Resuloğlu, 7 Nisan 1882 tarihinde Bakü’de doğmuştur. 3 Şubat 1982 Çarşamba günü İstanbul’da hayata gözlerini yummuştur. Mücadele içinde geçen yüz yıllık hayatı Azerbaycan gençlerine örnek olmuştur. Çünkü Resuloğlu gençlik çağlarından başlayarak, Azerbaycan Türklerinin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik meseleleri üzerine ciddiyle eğilmiş, hem Çarlık Rusya’sına hem de Sovyetler Birliği’ne karşı verilen istiklal mücadelesinin ön saflarında yer almıştır. Nitekim o bu mücadelelerini hatıralarında şu şekilde belirtmektedir;

1902 yılında bazı arkadaşlar, o sırada Çar Rusya’sı aleyhtarlığı propagandasının etkisi altında kalmışlardı. Bu arkadaşlarla birlikte biz de bu siyasî cereyana atıldık demeyeceğim, başladık diyeceğim. Fakat bu cereyan bizi sürüklemeye başladı.

1903-1904 yıllarında başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere, birkaç arkadaş ile birlikte Himmet adı altında millî sosyalist eğilimli bir teşkilat kurduk. Yavaş da olsa bu teşkilat gelişmeye başladı. Teşkilat, jelatin ile basılan Tekamül adlı bir dergi de çıkarıyordu.

Bu dergi, Himmet’e mensup arkadaşların evlerinde sıra ile basılıyordu. 1905 Rus inkılabından sonra bu dergi Mehmet Emin beyin müdürlüğü altında alenen matbaada basılarak çıkartılmaya başlandı.

O tarihlerde Çarlık rejimini devirmek için Kafkasya’da çalışan İnkılapçı Sosyalistler, Bolşevikler ve Menşevikler ile temas halinde idik. Bu grupların üçü de bizi kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı ama biz asla bunlara yanaşmıyorduk...¹

Şüphesiz Resuloğlu’nun hayatındaki en önemli olaylardan biri, Müsavat Partisinin kuruluşudur. Bu önemli gelişmeyi de hatıralarında; *1911 yılının bir Sonbahar günü idi. Arkadaşların gizli toplantı ve müşavere yeri olan Abbas Kazımzade’nin kırtasiye dükkanının arka odasında Abbas Bey ile oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan, Taki*

¹ Karaca, Ahmet, “Mehmet Ali Resuloğlu’nu anarken”, *Azerbaycan dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 1982, S. 239, s. 18.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Nakioğlu içeri girdi ve bize "Gürcülerin, Ermenilerin, Rusların siyasi partileri var, bizim neden olmasın. Biz de bir parti kuralım" dedi. Birkaç gün yaptığımız müzakere ve müşavereden sonra, Müsavat Partisini kurmaya karar verdik.

Böylece Müsavat Partisini kurduktan sonra, partiye kabul edilecek arkadaşları tespit etmeye başladık. O günkü şartlarda zor bir iş olan üye katılımları neticesi Müsavat Partisine ilk kabul edilenler şunlardır: Veli Mikailoğlu, Seyit Hüseyin Sadık, Abdurrahim Bey, Yusuf Ziya, Seyyid Musavi². Resuloğlu ve arkadaşları Müsavat Partisinin ilk programında, o günlerin havasına uyarak işçi ve köylü meselesine büyük önem vermişlerdir. Programda ayrıca, "İslam'ın asil halkının bir eli Pekin'e ulaşacak, diğer eli ise Avrupa'nın öteki ucunda bulunan Elhamra Sarayı'na erişecektir." denilmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulmasından kısa bir süre sonra, 27 Nisan 1920 tarihinde Rus birlikleri tarafından işgal edilmesi üzerine, Resulzade'nin Moskova'ya götürülmesi ve buradan kaçmasından sonra, Mehmet Ali Resuloğlu ve Abbas Kazımzade'de Hazar Denizi yolu ile İran'a kaçmışlardır. Hatıralarda bu durum şöyle belirtilmektedir; Resulzade'nin Avrupa'ya geçmesinin sağlanmasından sonra, Milli Musavat Partisi yer altı teşkilatı bizim de deniz yolu ile İran'a geçmemizi planladı. Plan gereğince bir Türkmen kayıkçı bulundu. Fakat bizlerin kim olduğu kendisine bildirilmedi.

Müstear adlarla kayığa bindik. Konuşmalarımıza çok dikkat ediyorduk. Birbirimize müstear adlar ile hitap ediyorduk. Türkmen kayıkçı, Hazar'ın dalgaları ile belki yüzlerce defa boğuşmuş mahir, işinin ehli bir kimseydi. Biz konuşuyor, o da dinliyordu. Tehlikeyi atlatmıştık. Güney Azerbaycan sahillerine çıkmak üzereydik. Kürek çekmekten bıkmayan, bizim konuşmalarımıza bazen bıyık altından gülen bu mahir mert Türk evladı birden dillendi. Hepimize gerçek adımızla hitap ederek muvaffakiyetler diledi. Emin Beyi kastederek "benden de kişiye çok çok selam söyleyin" dedi. Hayretten dona kalmıştık³.

² Karaca, A.g.m., s. 19.

³ Karaca, a.g.m., s. 23.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Bu şekilde İran'a geçen Resuloğlu ve arkadaşları, bir müddet sonra buradan da Türkiye'ye geçmişler ve Azerbaycan istiklali davasını sürdüren arkadaşlarının yanında mücadeleye katılmışlardır. Ancak, Türkiye'deki bu mücadeleden rahatsız olan başta Sovyetler Birliği yetkilileri olmak üzere, Türkiye'deki Azerbaycan muhaceretine karşı başlatılan baskılar neticesinde, Türkiye Cumhuriyeti devleti yetkilileri de, onların Türkiye dışına çıkmasını istemişlerdir. Nitekim bu şekilde Türkiye dışına çıkanlardan birisi de Mehmet Ali Resuloğlu olmuştur. Ancak, birçok Azerbaycan Türk'ü Trakya'dan sınır dışı edilirken, Mehmet Ali Resuloğlu Suriye sınırından çıkarılmak istenmiştir. Ancak, yapılan çalışmalar neticesinde onun da arkadaşları ile birlikte çıkmasına izin verilmiştir. Dolayısı ile Resuloğlu'da muhaceretin Avrupa faaliyetlerinde yer almıştır. Avrupa'da savaşın başlaması ile muhacerette bulunan Azerbaycan Türkleri yeni bir sıkıntının içine düşmüşlerdir. Bu dönemde muhtelif devlet temsilcileri ile değişik görüşmelerde bulunulmuş, nihayetinde de savaş sonunda Türkiye'ye dönmelerine izin verilince, Resuloğlu'da Türkiye'ye dönmüştür.

Mehmet Ali Resuloğlu, Türkiye'de geçimini sağlayacak bir iş olarak CHP'de göreve getirilmiştir. Ankara'da sağlığının elverdiği müddetçe Azerbaycan davası için çalışan Resuloğlu, 3 Şubat 1982 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Mustafa Vekiloğlu (Kazak 1896 – Ankara 1965)

1896 yılında Azerbaycan'ın Kazak ilinde doğan, Mustafa Vekiloğlu, Azerbaycan tarihinde önemli yeri olan, saygın ailelerinden biri olarak değerlendirebileceğimiz, Kazak beylerinden Nadir Bey'in oğludur.

İlk eğitimini aile çevresinden aldıktan sonra, memleketinde ilkokula başlamış, liseyi ise Bakü Rus Gimnazyumunda okuduktan sonra, Moskova Hukuk Fakültesine kaydolmuştur. Burada okurken, 1917 Bolşevik devrimlerini de yaşamıştır ve aynı yıl Fakülteden Hukuk

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Doktoru unvanı ile mezun olduktan sonra, Bakü'ye dönerek stajyer avukat olarak göreve başlamıştır.⁴

1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde yaklaşık 900 delegenin katıldığı Umum Rusya Müslümanları Kongresine de katılan Mustafa Vekiloğlu, o sırada Petersburg'da toplanacak olan Geçici Rusya Parlamentosunda Azerbaycan'ı temsil etmesi maksadı ile mebus olarak seçilmiş ve Lenin'in önderliğinde gelişen komünist Ekim ihtilalini de bizzat yaşamıştır. Komünistlerin merkezde idareyi ellerine almalarından sonra, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın kurduğu ortak Mavera-yı Kafkasya Seym hükümetinde Gürcü Akakiy Çihenkele Dahiliye Vekili iken Mustafa Vekiloğlu'da Dahiliye Vekaleti müsteşarı olmuştur.⁵

Ancak, Seym hükümetinin bir müddet sonra dağılması ve Gürcülerin kendi bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine, Seym'deki Azerbaycan temsilcileri de 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. Bu ilandan sonra oluşturulan bakanlıklardan İçişleri Bakanlığına, Mustafa Vekiloğlu cumhuriyetin en genç bakanı olarak getirilmiştir. Vekiloğlu, Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 tarihinde Rus birliklerinin işgaline kadar da bu görevinde kalmıştır. Bu kötü olaylardan bir müddet sonra Türkiye'ye gelmeyi başaran Mustafa Vekiloğlu, ömrünün sonuna kadar da Türkiye'de kalmıştır. Türkiye'de bulunduğu dönemde de Azerbaycan istiklal mücadelesine hizmet etmiştir. Vekiloğlu ayrıca kuruluşundan itibaren Müsavat Partisi saflarında yer aldığı gibi, 1924 yılında kurulan Azerbaycan Milli Merkezinin de içinde faal olarak görev yapmıştır. Hatta 1953 yılında Azerbaycan Milli Merkezi, yeniden reorganizasyona gidince, Merkez Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin yardımcılığı görevinde de bulunmuştur.⁶

Mustafa Vekiloğlu, Azerbaycan Milli Merkezi destekli veya Azerbaycan İstiklali Mücadelesine hizmet eden birçok yayın organlarında ki bunlar arasında Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt,

⁴ Vekiloğlu, Serpil, "Mustafa Vekiloğlu 1896 – 1.XI.1965", *Türk Kültürü* S. 39, Ocak 1966, s. 76.

⁵ Vekiloğlu, S., a.g.m., s. 77.

⁶ Şimşir, S., *Azerbaycanlıların Türkiye'deki Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri*, Ankara, 2001, s. 175.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Promethe, Kurtuluş, Milli Yol, Türk İzi, Azerbaycan, Mücahit gibi dergilerde bazen Mustafa Vekiloğlu, bazen de Ali Mansur, Mustet, Mustafa gibi müstear isimlerle Azerbaycan İstiklali, Sovyet emper-yalizmi, mahkum milletler davası gibi konular başta olmak üzere makaleler yazmıştır.

Türkçe dışında Rusça, Almanca, Fransızca ve Lehçe de bilen Mustafa Vekiloğlu, Türkiye’de bulunduğu dönem de İller Bankası hukuk işleri servisinde çalışarak ailesinin geçimini sağlamıştır, 1 Kasım 1965 tarihinde vefat etmiştir.

Mehmet Sadık Aran (1895- 1971)

Mehmet Sadık Aran, Karabağ vilayetinin Zengezor kazasının Sisyan bölgesinde Rud-Pazarçay köyünde 1311 (1895) yılının Aralık ayında doğmuştur. Kendisi yörenin önemli kabilelerinden Alkanlı kabilesine mensuptu, 32. dedesinden itibaren dini eğitim veren, hoca ve öğretmen yetiştiren bir aileye mensup olduğundan dolayı, Azerbaycan’da Ahundzade = Hocasade olarak bilinmektedirler.

İlköğrenimini ailesinin yanında yapmış olan Aran, Farsça ve Kuran-ı Kerim’i anlayabilecek kadar Arapça öğrenmiştir. Nahçıvan rüştiyesini bitirdikten sonra, Bakü Yüksek Pedagoji Enstitüsüne girerek, başarı ile bitirmiştir. Bundan sonra Türkiye’ye gelerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine iki yıl devam etmiş, bu arada muhtelif okullarda öğretmenlik de yapmıştır. İstanbul’dan sonra gittiği Finlandiya’da da bir sene Helsinki Üniversitesine devam etmiştir.

1917 Bolşevik Devrimi sonrası, Çarlık Rusyası coğrafyasında başlayan hareketlenme neticesinde, Azerbaycan Türklerinin de istiklal hareketlerine başlamaları neticesinde Mehmet Sadık Aran’da aynı tarihlerde Azerbaycan’ın kurtuluşu ve milli istiklaline kavuşması yolundaki mücadeleye bütün varlığı ile katılmıştır. Nitekim bu mücadelenin sonunda 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan eden, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin milletvekili olarak da görev yapmıştır. Ancak Azerbaycan’ın 27 Nisan 1920 tarihinde Rusların istilası üzerine, Ruslara karşı başlatılan direniş hareketlerine de katılmış, ama Ruslar Azerbaycan’da kontrolü sağlayınca, bir müddet daha yer altı teşkilatı ola-

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

rak çalışmış ve İstanbul ile irtibat kurmak için önce Trabzon'a oradan da İstanbul'a gelmiştir.

Bir müddet sonra Kafkasya'ya dönen Aran, Çeka ajanları tarafından Tiflis'te yakalanarak tutuklanmıştır. Çeşitli baskı metotları ile sorgulamasının devam ettiği günlerde, kendisine yapılan işkencelere dayanamayarak, sorgu görevlilerini yumruklamıştır. Böyle bir durum ile karşılaşmayan görevliler, Aran'ın delirdiğini düşünerek kendisini hastaneye sevk etmişler ve tetkiklerinin yapıldığı bir sırada fırsatını bularak hastaneden kaçmaya muvaffak olmuştur.

Bu kaçış sonrası, 1923 yılı sonlarına doğru ilk olarak İran'a gelen Mehmet Sadık Aran, buradan da tahminen 1924 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Önce bir müddet Trabzon'da öğretmenlik yapmış, daha sonra da İstanbul'a gelerek, Azerbaycan'ın istiklal davasına hem yayın alanında hem de sosyal ve ekonomik alanlarda destek olmuştur. Mehmet Sadık Aran, 1930'ların başında Türkiye'den Finlandiya'ya gitmiştir. Orada idil – Ural bölgesinden gelen Türkleri okutmak için bir okul açmış ve hem öğretmen hem de idareci olarak çalışmıştır. Yine burada Türkçe *Yeni Turan* adlı gazeteyi yayınlamıştır.

1936'larda Finlandiya'dan tekrar İstanbul'a dönmüş olan Aran, II. Dünya Savaşı öncesinde *Ulus* ve *Cumhuriyet* gazetelerinin muhabiri olarak İran'da çalışmıştır. Mehmet Sadık Aran, zaman zaman Azerbaycan Milli Merkezine ve Azerbaycan Kültür Derneğine muhalif olarak kaldığı gibi Yeşil Yaprak, Türk Yolu ve Ergenekon Yolu gibi dergileri de imkanları ölçüsünde çıkartmıştır. Ayrıca, 1961 yılında Ankara'da kurulan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün kuruluşunda da emeği geçenler-dendir. Türkiye'de milliyetçi / Türkçü çevrede sevilen Aran, Türk Dünyasının meseleleri ile ilgili olarak, Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Jana Milli Yul, Çığır, Gök-Börü, Kızılelma, Ötüken, Aras, Ocak, Toprak gibi dergilerde yazılar yazmış, muhtelif konferanslar vermiştir. San'an müstear adını da kullanan Mehmet Sadık Aran'ın başlıca eserleri şunlardır: İran Türkleri, İstanbul, 1932, Türk'ün Altın Kitabı Kutadgu Bilig, İstanbul, 1944, Ergenekon Yolları (Şiir), Ankara, 1952.⁷

⁷ Kendisi tarafından hazırlanan biyografi dışında, A.V.Y., "Mehmet Sadık Aran (San'an), *Azerbaycan Dergisi*, S. 205, 1972, s. 63-66.; Yaman Ertuğrul vd., *Türkiye'deki Türk Dünyası*, Ankara, 1988, s. 143-144.

Mehmet Emin Resulzade

Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Devlet Başkanı olarak tanıdığımız Mehmet Emin Resul-zade, 31 Ocak 1884 tarihinde Bakü'nün Novhanı kentinde doğmuştur. Aileden aldığı millî terbiye ve ilk eğitimden sonra kaydolduğu Bakü Teknik Okulunu, millî ve manevî meselelere olan yatkınlığı ve Rus esaretine karşı kafasında şekillenen düşüncelerden dolayı yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Kendisini bu yaşlardan itibaren basın-yayın faaliyetlerinin içinde bulmuştur.

Resulzade'nin bilinen ilk yazısı, Tiflis'te Şahtahtalı Mehmet Ağa'nın neşrettiği Şark-ı Rus gazetesinde yayınlanmıştır. Bakü'den mektup başlığı ile kaleme alınan bu ilk yazısında Rusçuluğa karşı Türkçü bir başkaldırının ilk izleri görülmektedir. Resulzade bu ilk yazısı ile ilgili olarak daha sonra şu bilgileri bize vermektedir: "Bakü'de

1903 yılı baharındayız, Kaledibi parkının hiyabanlarında dolaşan gençlerle beraberim. Hepsi Rusça konuşuyor. Ana dili olan Türkçe yerine bozuk da olsa Rusça tercih ediliyor. Bu konuyu ele alarak Rusça konuşanları ayıplayan bir makale yazdım."

Gerçi, bu satırların yazılmasından sonra Azerbaycan'da Rusça konuşulmasının önüne geçilebilmiş midir? Tabii ki hayır. Tabii, bu durum uzun yıllar Rus baskısı ile de olsa devam etmiştir. Hatta Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde ettikleri günümüzde bile hala ortak anlaşma dili olarak kullanılması düşündürücü değişimlidir? Bu hususun Resulzade'nin ilk tepkisinden 100 yıl sonra bile düzeltilememesi, bunda başka sebeplerin olduğunu gösteriyor.

Resulzade'nin faaliyetleri 1904-1905 Rus -Japon savaşından sonra daha da artmıştır. Çünkü Japonların Avrupalı bir devlet olarak

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAYCANLILAR (1920-1991)

görülen Ruslara karşı galip gelmesi, Rusya mahkûmu başta Türkler olmak üzere bütün toplulukların, kendi millî kimlik ve kültürlerini ayağa kaldırmak için uygun bir zemin bulmalarını sağlamıştır. Bu uygun zeminde Türklerde kongreler tertipler, hemen hemen bütün Türk toplulukları kendi gazetelerini neşretmeye, hatta ceditçilik ve kadimcilik gibi tartışmaların arasında ceditçilerin zaferi sonucu Avrupaî tarzda okullar açmayı bile başarmışlardır.

Yalnız Rusya'daki bu hürriyet havası Ruslar tarafından kısa süre sonra bastırılmıştır. Bu baskılar sonucu birçok Türk aydını da hapse atılmış ya da Rusya işgali altındaki vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Resulzade'de bu dönemde, 1908-1910 yıllarını İran'da 1911-1913 yıllarını ise İstanbul'da geçirmek zorunda kalmıştır.

Resulzade, İran'da hürriyet ordusunun zaferi ve İran meşrutiyetini ilan etmesi üzerine, yazı işleri müdürlüğünü üzerine aldığı İran-ı Nev gazetesini bir yandan modern bir gazete haline getirmeye çalışırken, diğer yandan da Azerbaycan'ın Rus işgalinden kurtulması için verdiği mücadelenin bir diğer cephesi olarak, İran'ın Rus nüfuzundan kurtulması için sert yazılar yazmaya başlamıştır. Gazetenin bir müddet sonra İran Demokrat Partisinin yayın organı olarak da faaliyete geçmesi üzerine, İran'daki Rus elçiliğinin talebi ile Resulzade'yi İran hükümeti koruyamamış ve Türkiye'ye gelmek zorunda kalmıştır.

1911 yılında İstanbul'a gelen Resulzade, burada Trablusgarp savaşının olumsuz havası ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde canlanan Türkçülük hareketinin en önemli merkezi olan Türk Ocağı çevresinde bulmuştur. Türk Yurdu dergisinde yayınlanan İran Türkleri seri makaleleri, Türk kamuoyunda büyük yankı uyandırmış ve Anadolu dışında Türkçe konuşan insanların varlığından haberdar olunmasını sağlamıştır.

İstanbul'a gelmesi ve Türkçü bir çevre ile tanışması sonucu Resulzade, burada edindiği dostluk ve düşünceleri hayatı boyunca muhafaza etmiştir. İstanbul'da Kafkasya ve İran üzerine yazılarının yayınlandığı bir dönemde, 1913 yılında Rusya'da Romanov hanedanı

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

tahta çıkışının 300. yıl dönümü dolayısı ile muhtemelen ekonomik ve siyasî sebeplerden dolayı çektiği sıkıntıların ve Batı'nın baskısı sonucu, yurt dışında bulunan siyasî sürgünlere geri dönmeleri maksadı ile bir af yayınlamıştır. Bu af sayesinde Azerbaycan'a geri dönebilen Resulzade, yine basın alanında faaliyetlere başladığı gibi, İstanbul'da iken amcazadesi Mehmet Ali Resuloğlu vasıtasıyla kurdurduğu Musavat Partisi ile de politika yapmaya başlamıştır. Bu dönemde 1915 yılından itibaren yayınlamaya başladığı Açık Söz gazetesi ile de Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak şiarı altında Azerbaycan Türkçülerinin fikirlerini yayma gayreti içinde bulunmuştur. Bu gazetede, millî ve kültür müesseselerindeki, Müslüman sıfatı yerine Türk sıfatını kullanmaya özen göstermiş, millete sen TÜRK'sün, Rus hükümetine de biz TÜRKÜZ! Diye hitap ederken, gazete logonun yanına gündelik Türk gazetesi ibaresini de koymuştur. Resulzade, Türklüğünü unut-muş olan halkına bu duyguyu kazandırma çabası içinde bulunmuştur.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan eden Resulzade ve arkadaşlarının bu mutluluğu yaklaşık 2 yıl sürmüş ve bu Cumhuriyet, 27 Nisan 1920 tarihinde Rus Kızıl ordusu tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde bir müddet Bakü yakınlarında Şamahı dağlarında saklanmayı başaran Resulzade, sonunda yakalanmıştır. Stalin tarafından Moskova'ya götürülen Resulzade, bir müddet burada gözetim altında tutulduktan sonra, Finlandiya üzerinden Almanya'ya oradan da Türkiye'ye kaçmayı başarmıştır.

1922 yılı sonlarında geldiği Türkiye'de öncelikle kendisinden önce Türkiye'ye gelebilme imkanı bulan, Azerbaycanlıların dağınık ve perişan durumlarını ortadan kaldırabilmek maksadı ile çalışmalara başlamıştır. Bir nevi hesap vermek maksadı ile de olsa Azerbaycan Cumhuriyeti kitabını yayınlayarak, hem kendi dostlarına mesaj vermeye çalışmış, hem de Türkiye'de Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Türkleri ile alakalı bir boşluğu doldurmak istemiştir. Yine bu dönemde, Yeni Kafkasya, Azeri Türk ve Odlu Yurt mecmuaları ile tarihi, siyasi ve edebi yazılar yazarak, Azerbaycan Türkleri arasında birlik ve beraberliği sağlama gayreti içinde olmuştur.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Ancak bir müddet sonra, Resulzade, muhtemelen Rus elçiliğinin rahatsız olması sonucu, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti yetkililerini zor durumda bırakmamak için, yurt dışına çıkarak, faaliyetlerine Avrupa'da devam etmeye başlamıştır. Özellikle Almanya'da yayınladığı istiklal gazetesi ve kurtuluş dergisi ile de Azerbaycan davasını canlı ve ayakta tutma mücadelesi vermiştir. İkinci Dünya savaşı yıllarında büyük sıkıntılar yaşayan Resulzade, savaş içinde bir hayli yer değiştirdikten sonra, huzurlu bir ortam aramaya başlamıştır. Bu dönemde de muhtemelen Sovyetler Birliği'nin Kars, Ardahan ve Boğazlar üzerindeki talepleri, Türkiye'de demokratik çok partili hayatın başlaması ve Türkiye'nin batı ligine geçme çabaları, Resulzade ve arkadaşlarının tekrar Türkiye'ye gelmelerini sağlamış ve 1947 yılından itibaren İstanbul ve Ankara başta olmak üzere faaliyetlere başlamışlardır.

Resulzade, 1949 yılında Azerbaycan Kültür Derneğini kurarak, devletin kanunları çerçevesinde yasal yollardan çalışmalara başlamış, derneğin yayın organı olarak da Azerbaycan Dergisi'ni Nisan 1952 tarihinde yayın hayatına sokmuştur. İlmi ve siyasi birçok kitabı olan Resulzade, çileli bir ömür ve yılmaz bir Azerbaycan istiklal davasının neferi olarak 6 Mart 1955 tarihinde Ankara'da hayata gözlerini yummuştur.

Mehmet Emin Resulzade'nin Rusya Türklüğüne Bakışı

1917 Bolşevik devrimi sonrası Rusya'da meydana gelen değişim sonucu, Kafkasya'da da 1918 yılından itibaren önce Maverayı Kafkasya seym hükümeti adı altında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerinden oluşan bir devlet kurulmuştur. Ancak, bu hükümetin yaşatılamaması sonucu, 1918 yılı Mayıs ayının sonlarında bu hükümette görev alan her üç grubun da kendi bağımsız devletini ilan etmesi sonucu, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ilan edilmiştir.

Bu Cumhuriyetlerden, Azerbaycan Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918- 27 Nisan 1920) 23 ay kadar süren bir bağımsızlık devresi

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

yaşayabilmiştir. Bu tarihten sonra da XI. Kızıl Ordu'nun ülkeyi işgal etmesi ile Rusya'ya bağlanmıştır.

Bu çalışma Mehmet Emin Resulzade evrakı arasında yer alan *Sovyetler İttihadına Dahil Türk Elleri* isimli notlarından oluşmaktadır ve bu notlar yine Resulzade tarafından iki başlıkta ele alınmıştır. Birincisi yukarıda zikrettiğimiz ana başlık, yani Sovyetler İttihadına Dahil Türk Elleri ikincisi de, 1939 Sovyet Tahriri Nüfusuna göre başlıklarını taşımaktadır. Toplam 14 sahifeden oluşan vesikaların tamamı el yazısıdır. Birinci kısım diye ifade ettiğimiz bölümde 1939 yılında 170.000.000 nüfusun 21.268.00 km² bir alanda yaşadıkları ifade edilmektedir.

Ayrıca, 1936 yılında ilan edilen Konstitusyon mucebince İttihadı teşkil eden müttehit cumhuriyetlerin 6'sı Türk – Müslüman, 5'i Türkistan'da biri de Kafkasya'da dır.

Türkistan Cumhuriyetleri:

Özbekistan	: 8.283.000 nüfus	172.000 km ² lik arazi
Kazakistan	: 6.146.000 nüfus	2.853.000 km ² lik arazi
Türkmenistan	: 1.254.000 nüfus	250.000 km ² lik arazi
Tacikistan	: 1.485.000 nüfus	144.000 km ² lik arazi
Kırgızistan	: 1.460.000 nüfus	195.000 km ² lik arazi
TOPLAM	: 16.628.000 nüfus	3.614.000 km ² lik arazi

Kafkasya'da:

Azerbaycan Cumhuriyeti: 3.210.000⁸ nüfus 86.000 km² lik arazi'de yaşamaktadır.⁹

⁸ Azerbaycan Respublikası Merkez Arşivi, fond 2511, siyasi 3, iş 379 varak 29-45'de ise nüfusun 3.205.150 nefer olduğu ifade edilmektedir. Bkz. *Azerbaycan'ın Demografik Göstergileri*, Azerbaycan Respublikası Statistika Komitesi, Bakı, 2002, s.85.; Aynı bilgi, **итоги всесоюзной переписи населения 1959 года**, Moskova, 1963, s.13'de de yer almaktadır. Bu rakama bir kıyas açısından, 1926 sayım sonuçları **Население Закавказья**, Tiflis, 1928, s.22-23'de Azerbaycan'ın toplam nüfusu, 1.847.281, Azerbaycan Türklerinin nüfusu da; 1.280.162 verilmektedir.

⁹ Daha sonra yapılan ikinci çalışma da Azerbaycan dışında;
Dağıstan : 960.000

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Bu 6 cumhuriyette yaşıyan ahalinin %80 ila %95'lik çoğunluğunu Türk ve Müslümanlar teşkil etmektedir. Müstakil ve müttehit cumhuriyetler haricinde büyük kısmı Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil olmak üzere Sovyet ittihadında muhtar cumhuriyetler ve mümtaz vilayetler de vardır. SSCB'ye dahil 17 muhtar cumhuriyetten 7'si Türk ve Müslüman'dır ki bunlar da şunlardır:

Tataristan	: 2.920.000 nüfus	66.000 km ² lik alan ¹⁰
Başkurdistan	: 3.145.000 nüfus	145.000 km ² lik alan
Dağıstan	: 961.000 nüfus	57.000 km ² lik alan
Çeçen-İnguş	: 968.000 nüfus	15.000 km ² lik alan
Kabarda-Balkar	: 360.000 nüfus	12.300 km ² lik alan
Güney Osetiya	: 329.000 nüfus	6.150 km ² lik alan
Kırım	: 1.126.000 nüfus	25.000 km ² lik alan
Adige	: 240.000 nüfus	3.050 km ² lik alan

Rusya Sovyet Cumhuriyeti'ne dahil 6 mümtaz vilayetten 3'ü Kafkasya'da 2'si Sibirya'da olmak üzere 5'i Türk'tür ve bunlardan:

Kafkasya'da:

Adige¹¹

Karaçay

Çerkez

Sibirya'da:

Hakas : 270.000 nüfus

Oyrat : 135.000 nüfus 93.000 km² lik alan

Kabarda Balkar	: 360.000
Çeçen-İnguş	: 698.000
Şimali Osetya	: 329.000
Adige	: 242.000
YEKUN	: 5.799.000 olarak verilmiştir.

¹⁰ Bu kez İçeri Rusya adı altında ;

Başkurdistan : 3.145.000

Tataristan : 2.920.000

Kırım : 1.126.000

TOPLAM : 7.191.000 olarak verilmektedir.

¹¹ Bir önceki listeye daha sonra dahil edilmiştir.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Türk ve Müslüman ahali ile meskun arazinin coğrafi bakımdan tasnifi sonucu da şu tablo oluşmaktadır: Bu elimizdeki vesikalarda altıncı tablo olarak ifade edilmektedir.

Türkistan'da:

a) Özbekistan	: 6.283.000
Kazakistan	: 6.146.000
c) Türkmenistan	: 1.254.000
d) Tacikistan	: 1.485.000
Kırgızistan	: 1.460.000
TOPLAM	: 16.628.000 nüfus.

2. Kafkasya'da:

a) Azerbaycan	: 3.210.000
Güney Kafkasya	: 4.540.000
TOPLAM	: 7.750.000 nüfus

Rusya'da

a) Tataristan	: 2.920.000
Başkurdistan	: 3.145.000
Kırım	: 1.126.000 ¹²
TOPLAM	: 7.191.000 nüfus
Genel Toplam	: 31.569.000 nüfus

Müstakil Türk Sovyet Cumhuriyetlerindeki Türk nüfusu ifade eden tabloda ise:

Azerbaycan	: 3.209.727
Özbekistan	: 6.282.446
Tacikistan	: 1.485.091
Türkmenistan	: 1.253.985
Kazakistan	: 6.145.957
Kırgızistan	: 1.459.301
TOPLAM:	: 19.836.487

¹² Bugünkü nüfusları ise;
Tataristan: 3.641.742
Başkurdistan: 1.449.462
Kırım: 188.000.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Rusya Sovyet Sosyalist Birliği'ne bağlı muhtar cumhuriyetler de
Türk nüfusu:

Başkurdistan	: 3.144.713
Tataristan	: 2.919.423
Kırım	: 1.126.000
TOPLAM	: 7.190.136 nüfus

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil mümtaz
vilayetlerdeki Türk ve Müslüman nüfusu:

1.) Dağıstan	: 960.527
2.) Kabarda-Balkar	: 359.236
3.) Adige	: 241.773
4.) Karaçay- Nogay vs.	: 1.949.340
5.) Güney Osetya	: 328.885
6.) Çeçen-İnguşya	: 697.408

Ayrıca dini olarak da değerlendirilen Türklerin Hristiyan,
Şaman dininde olan Türklerle muhtar cumhuriyet ve mümtaz vilayet-
lerdeki verileri de şunlardır:

I. Liste	II. Liste
1.) Çuvaşistan	: 1.477.000
2.) Yakutistan	: 401.000
3.) Burgat-Moğol	: 543.000
4.) Kalmurt	: 1.122.000
5.) Mordua	: 1.189.000
6.) Mani	: 600.000
7.) Hakas	: 270.000
8.) Kalmuk	: 220.000
9.) Oyrat	: 135.000
10.) Altay Ülkesi	: 2.420.084
11.) Udmurt	: 1.220.007

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Sibirya’da Altay, Güney Kafkasya’da Orjanikidze ülkesinde ki nüfusun önemli bir kısmı Türk–Moğol kavimine veya dağlı kavimlere mensuptur.

Bu iki ülkenin nüfusu ise:

1.) Altay Ülkesi	: 2.500.000
2.) Orjenikidze Ülkesi	: 1.950.000
TOPLAM	: 4.450.000

Bütün bu rakamları bir araya getirirsek, Müslüman, Hristiyan ve şaman dinine mensup olan Türk–Moğol kavimine mensup milletlerin 40.207.000 çıktığı görülecektir.

Bu bilgilerden sonra genel bir değerlendirme yapan Resulzade, bu değerlendirme sonucu ise şu tabloyu vermektedir.

1.) Müstakil Türk Cumhuriyetlerinde	19.836.486
2.) Muhtar Türk Cumhuriyetlerinde	7.190.136
3.) Güney Kafkasya mümtaz vilayetleri	4.537.169
4.) Gürcistan’a dahil Müslüman ve Türkler	450.000
5.) Ermenistan’a dahil Türkler	200.000
6.) RSFSR’e dahil Hristiyan ve şaman vilayetleri	4.607.731
TOPLAM	36.821.522

Bu listenin ilk üç sırasında bulunanlar üzerinde yaptığı ekalliyet hesabını gösteren liste ise şöyledir:

Birinci zümreden	%15	yani	2.970.000
İkinci zümreden	%50	yani	3.585.000
Üçüncü zümreden	%15	yani	2.265.000
TOPLAM			8.820.000

36.921.522 de Sovyetlere dahil Türk illerindeki Türklerin miktarı 8.820.000 azınlıktır, 28.001.522 Türk unsur bulunmaktadır.

Bu şekilde Rusya nüfusunu tespit ettikten sonra, dünyanın diğer bölgelerindeki tahmini Türk nüfusunu da şöyle vermektedir.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Rusya'da	28.000.000
İran'da	5.000.000
Afganistan'da	2.000.000
Balkanlarda	2.000.000
Türkiye'de	20.000.000
Çin'de	5.000.000
TOPLAM	62.000.000

Bu listeye 8.820.000 de Türk illere dahili Türklerin mecmuu da ekalliyetler olarak ekleyerek 70.820.000 rakamına ulaşmaktadır. Aynı vesikada 62.000.000'a 2.000.000 da Rusya Birliği'ne dahil gayr-ı Türk iller içindeki ki Türk ekalliyetlerin toplamını verilmiştir. Son olarak genel toplam hesabıyla yaptığı listede de şu rakamlar yer almaktadır:

Türkiye	17.000.000 ¹³
Kırım	400.000
Kafkasya	4.500.000
Türkistan (ş ve g.)	23.000.000
İdil-Ural	6.000.000
Sibirya	500.000
Yatkutlar	500.000
Altay Türkleri	400.000
İran	4.400.000
Afganistan	1.500.000
Mısır, Suriye, Irak	300.000
Kıbrıs Adalar	60.000
Yunanistan	30.000
Yugoslavya	200.000
Bulgaristan	500.000
Romanya	410.000
YEKÜN	59.700.000

¹³ 20.10.1940 tarihinde yapılan sayıma ve Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre Türkiye'nin nüfusu 17.820.950 dir.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Sonuç olarak söz konusu dönemin uluslararası ilişkilerinde ülkelerin nüfusları güç anlayışının bir parçası olarak değerlendirdiği için Resulzade de bu sayıları çıkararak Rusya Türklüğünün durumunu görmek istemiştir. Dolayısıyla Resulzade'nin böyle bir çalışma yapmasının kanaatimizce iki sebebi olabilir: Birincisi; İkinci Dünya savaşının ilk günlerinde, henüz savaş tehlikesinin tüm dünyada hissedilmeye başlamadığı bir dönemde, daha önceki tecrübeleri ile Birinci Dünya savaşı acılarını görmüş, savaşın insan gücü ile yapılabileceğine inanmış, devlet başkanlığı zorla elinden alınmış bir liderin, muhtemelen böyle bir çalışma içinde bulunmasının en büyük sebebi savaş yapacak ve devleti koruyacak olan insan olgusuna olan ihtiyaç ve güvenidir. Bu ihtiyaçtan dolayı ısınmakta olan dünyanın, kaynama noktasının Türklerin yaşadığı bölgeler olabileceği endişesi bu şekilde bir liste yapmak ve bu güç nispetinde de tedbir alma ihtiyacı olmalıdır.

İkinci sebep ise, Sovyetlerin yayınlamış olduğu istatistikler ışığında öncelikle Rusya mahkumu Türklerin bir listesini oluşturmak, sonra da Türk dünyasının tahmini nüfusunu çıkararak, bu nüfusla neler yapılabileceğinin hesaplarını yapmaya çalışmıştır.

Naki Keykurun (Şeyhzamanlı) (Gence 1881 - İstanbul 1967)

Naki Keykurun 1881 yılında Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuştur. Babası Salih, annesi de Rukiye Şeyhzamanlı'dır. İlk, orta ve lise tahsilini Gence'de tamamlamıştır ve gençlik yıllarında Kafkasya'daki karışıklıklardan o da etkilenmiştir.

Yine, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı sonrası ortaya çıkan iyimser hava çabuk kaybolmuş, Ruslar tarafından silahlendirilen Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin üzerine sürülmüştür.

Azerbaycan Türkleri de kendilerini savunmak maksadıyla, değişik teşkilatlar oluşturmaya başlamışlardır. Daha sonra parti olarak da karşımıza çıkacak olan DİFAİ teşkilatının kurucularında biri de, Naki Keykurun olmuştur. Naki Keykurun, Birinci Dünya Savaşı esnasında İstanbul'a gelip, burada Osmanlı Devletinin Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Devletin önemli isimlerinden Talat Paşa ile de görüşmüştür. Kafkasya'da ortaya çıkan gelişmeler, Ermenilerin yaptıkları ve

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Mavera-yı Kafkas Seym Hükümetinin dağılmasından sonraki, durum ile Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusunun çalışmalarına da katılmıştır.

Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918 tarihinde cumhuriyeti ilan etmesinden sonra, Keykurun, Azerbaycan Milli Emniyet Teşkilatı Genel Müdürlüğü görevine getirilmiştir. 27 Nisan 1920 tarihinde, Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra, o da yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Onun da durağı İstanbul olmuş ve burada Azerbaycan'ın istiklalini tekrar kazanması için mücadeleye başlamıştır. 1963 yılında gittiği Amerika'dan 1966 yılında dönmüştür. Bu yolculuktan kısa bir süre sonra 1967 yılında hayata gözlerini İstanbul'da yummuştur.

Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905 – 1920) adı ile hatıralarını da kaleme almıştır.

Hüseyinzade Alibey (Salyan 1864-İstanbul 1940)

Osmanlı Devletinin son zamanlarında devletin askeri alanlardaki kötü gidişini durdurmak maksadı ile ortaya atılan fikir akımlarından, Batıcılık, Osmanlıcılık, Adem-i Merkeziyetçilik ve İslamcılık akımları ne yazık ki beklenen başarıları getirmediği gibi, her yeni fikir akımı devletten önemli bir parçanın kopmasına da sebep olmuştur. Dikkat çekici husus ise, bu fikir akımlarından her birine birileri sahip çıkarken, Türk hem ihmal ve ezilmişlik psikolojisinin içine atılmıştır. Bu olumsuzluk neticesinde Türkler de, Türkçülük hareketinin oluşmasını sağlamışlardır.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Türkçülük akımının öncülerinden biri olan siyaset adamı, İttihat ve Terakki Partisinin Merkez Komitesi azası, gazeteci-yazar ve hekim olan Hüseyinzade, 1864 yılında Azerbaycan'ın Salyan kasabasında doğmuştur. Annesinin babası, Kafkasya şeyhülislamı olduğundan ilk tahsilini dini eğitim üzerine almıştır. İlk tahsilini Tiflis'te öğretmen olan babasının okulunda yapmıştır. Sonra Tiflis Rus Lisesini bitirdikten sonra, 1884 yılında Petersburg'da Matematik Fakültesine kaydolmuştur. Ayrıca, Petersburg Üniversitesinin Şark Dilleri Fakültesinin faaliyetlerine de katılmıştır.

1889 tarihinde Fiziko-Matematik Akademisini bitirerek, İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye kaydolmuştur. Hüseyinzade, Tıbbiye'yi bitirdikten sonra, 1897'de çıkan Osmanlı – Yunan savaşına Askeri Tıbbiye Yüzbaşı olarak katılmıştır. 1900 tarihinde ise imtihanı kazanarak Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de cilt ve frengi hastalıkları müderris yardımcısı sıfatı ile çalışmaya başlamıştır. Ancak, 1903 yılında polis takibatlarına uğradığından, memleketine dönmek zorunda kalmıştır.

Azerbaycan'a döndükten bir müddet sonra neticelenen Rus-Japon savaşında Japonların Ruslara karşı galip gelmesi üzerine, Rusya coğrafyasında başlayan hürriyet havasından Rusya mahkûmu bütün milletler gibi, Türkler de istifade ederek, kültürel ve siyasi bazı faaliyetlerin içine girmişlerdir. Bu olumlu şartlardan istifade eden Alibey Hüseyinzade de 1905 yılında *Hayat* gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Gazete 1906 yılında kapatılınca *Füyuzat* dergisini çıkarmaya başlar, ancak oda 1907 yılı Aralık ayında kapatılmıştır ama Azerbaycan'da etkisi büyük olmuştur. Hatta öyle ki bir Füyuzat ekolünün yerleşmesini sağlamıştır.

8 Nisan 1905 tarihinde Petersburg'da Abdürreşit İbrahim'in evinde, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Aga(yev), Ali Hüseyinzade, Ali Maksut, Bünyamin Ahmet bir araya gelerek Rusya Müslümanlarının siyasi ve dini meselelerini tartışmışlardır.

Rusların baskılarının arttığı bir dönem de, Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine, Hüseyinzade, İttihat ve Terakki Partisinin faaliyetlerine katılmak amacı ile tekrar Türkiye'ye dönmüştür. Her ne kadar Osmanlı Devleti kendi sınırları içinde Türk olmayanların çokluğu

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

ve kaybedilen topraklardaki hareketler ve Batılı devletlerin baskılarından dolayı, siyaset olarak Türk Birliği fikrine rağbet etmez iken, hükümet dışındaki bazı çevreler ile genç Türkler Türk Dünyası ile ilgilenmeye başlamıştır.

1908 sonrası kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Ocakları bünyesinde Türkçülük düşüncesinin lokomotifi olarak görev yapmıştır.

Yine bu yılların Osmanlı Devleti açısından Trablusgarp, I. ve II. Balkan Savaşları ile geçmesi de aynı yıllarda Türkiye'ye gelen Türk Dünyası aydınlarının Türkçülüğe sarılmalarına ve Türkiyeli Türkçülerle omuz omuza çalışmalarına sebep olmuştur.

Hüseyinzade I. Dünya savaşı içinde, Yusuf Akçura ile birlikte Turan Heyeti ile Türkiye dışında propaganda faaliyetlerine katılmıştır. Ayrıca, savaşta Kafkasya cephesindeki mücadelenin Osmanlı – Rus savaşı haline dönmesi Rusya esaretindeki Türklük ile Anadolu Türklüğünün kültürel ve medeni bağlarının kopmasına sebep olmuştur. Bu olumsuz gelişmelere rağmen, Rusya baskısından muhtelif dönemlerde kaçmayı başaran Türk Dünyası aydınları hemen bazı faaliyetlere başlamışlardır.

Özellikle Yusuf Akçura'nın önderliğinde İstanbul'da kurulan, *Rusya Mahkûmu Müslüman Türk – Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi (Cemiyeti)* önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu cemiyette faal olarak çalışanlardan birisi de Alibey Hüseyinzade olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için ağır sonuçlarla neticelenirken, bir başka Türk coğrafyasında 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı üzerine, ülkesine dönmesine rağmen, 27 Nisan 1920 tarihinde kısa bir süreliğine tekrar ayrılmak zorunda kalmıştır.

Türkiye'ye tekrar dönen Hüseyinzade, 1926 yılında İstanbul Darülfünununda tıp profesörlüğüne getirilmiştir. 1931 yılında emekli olmuş, 17 Mart 1948 tarihinde de İstanbul'da vefat etmiştir.

Azerbaycan'da başlayan, İstanbul'da sona eren mücadeleciler ve çileli bir ömür sonunda Hüseyinzade Ali Bey ismi Turan adı ile özdeşleşmiştir. Burada ilk olarak onun yazdığı Turan manzumesini daha sonra Ziya Gökalp'in Turan manzumesinin takip etmesi, yine ilk

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

defa onun kullandığı Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak şiarını daha sonra Ziya Gökalp'in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak mevzulu yazılarının takip etmesi dikkat çekicidir.

Hüseynzade'nin kaleme aldığı eserler;

Abd-i Glaf ve Mahfaza, Bakü, 1906.

Kefalet yahud Vefakar Dostlar, İstanbul, 1923.

Garbın İki Destanında Türk, Bakü, 1926.

Faust, İstanbul, 1932.

Mirza Bala Mehmetzade (Bakü 1898 – İstanbul 1959)

Mirza Bala 1898 yılında Bakü'de doğmuştur. Küçük yaşta Babasını kaybettiğinden, iki kardeşi ile birlikte annesi tarafından büyütülmüştür. Dört kişilik ailenin durumu pekiyi olmadığı için, Mirza Bala börek satmak sureti ile annesine yardım etmeye çalıştığı gibi, ilkokulu da ihmal etmemiştir. İlkokuldan sonra, Bakü Teknik Okulu'na devam etmiştir. Mirza Bala Okul yıllarında kitap, defter ve kalem gibi ihtiyaçlarını hayırhah arkadaşlarının maddî yardımları ile temin edebilmiştir.¹⁴

Mirza Bala, 1915 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan Açık Söz gazetesinin Açık Sütunları'nda yine Resulzade'nin teşviki ile yazmaya başlamıştır. Ayrıca 1914 – 1920 yılları arasında yayınlanan haftalık Basiret gazetesinde başyazarlık yapmış, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî

¹⁴ "Mirza Bala'nın Hal Tercümesi", *Azerbaycan D.*, S. 12 (84), Mart 1955, s.3.
202

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

yayın organı olan Azerbaycan gazetesinin muhabiri olduğu gibi, bazen de başyazılarını yazmıştır.¹⁵

Rusya'da 1917 Şubat'ında yaşanan ihtilalden sonra, Bakü'de yayınlanan Okul gençlerinin organı İttifak-ı Müteallimin ve Gençler Sedası'nın başlıca muharrirliğini de Mirza Bala yapmıştır.

Mirza Bala, Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgali üzerine tutuklanarak bir müddet hapiste kalmıştır, serbest bırakıldıktan sonra Bakü okullarında öğretmenlik yapmıştır. O tarihlerde milliyetçi gençliğin merkezi haline gelen Sabir Kütüphanesi idare heyetinde bulunduğu gibi Müsavat Partisi'nin yer altı faaliyetlerinde, özellikle gizli matbaa işlerinde faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁶

1923 yılında Rusların Müsavat Partisi teşkilatında görevli olanları tutuklamaya başladıkları günlerde saklanmayı başaran Mirza Bala, arkadaşlarının da tasvip ve yardımı ile İran'a geçmiştir. Burada Enzeli şehrinde özel öğretmenlik yaparak maişetini sağlayan Mirza Bala, 1927 yılında İstanbul'a gelmeyi başarmıştır.

İstanbul'da da teşkilatın matbuat işleri ile uğraştığı gibi İstanbul Hukuk Fakültesine de devam etmiştir. 1932 yılından itibaren de Varşova'ya yerleşerek çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁷ 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine tekrar Türkiye'ye dönen Mirza Bala, İstanbul'a yerleşerek millî faaliyet ve muharrirliğine devam etmiştir. 1942 yılından 1955 yılına kadar İslam Ansiklopedisinde de görev alan Mirza Bala, bu Ansiklopediye¹⁸ 50'ye yakın madde yazmıştır.¹⁹ Ayrıca, Türk – İslam Ansiklopedisine de makaleler yazmıştır.²⁰

¹⁵ y.a.g.m.

¹⁶ y.a.g.y., s.4

¹⁷ y.a.g.y., s.4.

¹⁸ Bu maddelerin başlıcaları; Bakü, Buhara, Culfa, Çarçûy, Çerkesler, Dağıstan, Endican, Erdebil, Enzeli, Erivan, Feth-Ali Ahund-zâde, Gence, Gökçe, Gürcistan, Halhal, Hamse, Hazer Denizi, Hemedân, Hisar Hokand, Hoy, Hûzistan, Hümâyûn, Issık-Köl, il-Deniz, İli, İlig, İrtiş, İsfahan, İskender Bey Münşî, İşan, Kaçar, Kadı-Bürhaneddin, Kalmuklar, Karabağ, Karaçay ve Balkarlar, Karakum, Kara-Papak, Karasu-Bazar, Kaşkay, Kazı-Kumuk, Kırım, Kızıl-Kum, Kızıl-Özen, Kipekî, Kopuz, Kuba, Kuban, Kumuklar ve Kür'dür.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Mirza Bala, Mehmet Emin Resulzade'nin 6 Mart 1955 tarihinde vefatı üzerine Milli Müsavat Halk Partisi Başkanlığına seçilmiştir. Ölümüne kadar bu görevi yürüten Mirza Bala, Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt, Bildiriş, İstiklal, Kurtuluş, Müsavat Partisi Bülteni, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Birleşik Kafkasya, Komünizmle Mücadele, Azerbaycan, Dergi, Cumhuriyet ve Milliyet gibi gazete ve dergilerde Mirza Bala, Nuhuğlu, A. Kut, M.M. Mehmetzade, M.B. Daşdemir ve Ali Kutluk imzaları ile yazılar yazmıştır.²¹

Ender yetişen bir millî mücahit, mücadeleci bir ruh taşıyan ideolog, yüksek seviyeli meslekten bir muharrir, en önemlisi; ömrünü verdiği millî mücadelenin mutlu sonunu göremeden hayata gözlerini yuman, örnek ve büyük bir idealist olan Mirza Bala, 8 Mart 1959 tarihinde evinde geçirdiği bir kalp krizi neticesinde kurtarılamayarak, hayata veda etmiştir.

Cenazesi, 9 Mart Pazartesi günü ikindi namazından sonra Kadıköy Osmanağa Camisi'nde, Azerbaycalı, Kırımlı, Türkistanlı, Kuzey Kafkasyalı, İdil Urallı, Türkiyeli gönüldaşları ve Türkiyat Enstitüsü ve İslam Ansiklopedisinden sevenlerinin hazır bulunduğu cenaze namazından sonra, bir müddet eller üstünde taşındıktan sonra cenaze arabası ile Karaca Ahmet Mezarlığına intikal ettirilmiştir. Burada yapılan konuşmalarda; Abdolvahap Yurtsever'in şu cümleleri dikkat çekicidir;

“Mirza Bala, Rusluğa ve Bolşevikliğe karşı, yılmaz ve usanmaz mücadelenin bir sembolü olmuştur. Onu hiçbir düşman takibatı ve maddi ıstırap sarsıntıları kutsal mücadele yolundan alıkoyamamıştır. Mirza Bala, tam manasıyla demokrat ruhlu bir insandı. Mirza Bala ölenlerden değil yaşayanlardandır.”

¹⁹ R. Rahmeti Arat, "Mehmet Mirza Bala", *Azerbaycan Dergisi*, S.13 (85), Nisan 1959, s.11.

²⁰ Bu ansiklopediye V. Nuhuğlu imzası ile yazdığı yazılar; Abbas Kulu Ağa, Abbas Mirza.

²¹ Ahmet Karaca, "Azerbaycan Milli Davasının Bir Bayraktarı: Mirza Bala Mehmetzade", *Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1996, s.320.;Ertuğrul Yaman v.d., *Türkiye'deki Türk Dünyası*, Ankara 1998, s.161-166.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Evet, ölümünün üzerinden yarım asırdan fazla bir zaman geçmiş olan Mirza Bala, Mehmet Emin Resulzade ekolünün en önemli temsilcilerinden ve Azerbaycan İstiklali davasının hala dimdik ayakta olan mümtaz savunucuları arasında yer almaktadır.

Karaca Ahmet'te söz alanlardan bir diğer önemli isim ise, Kırım Türklerinin önemli savunucularından olan Müstecip Ülküsal'ın şu sözleri ne kadar manidardır; "Mirza Bala, mahkûm Türk illerinin müşterek ve umumi bir yazarı, selahiyetli ve kudretli bir sözcüsü idi. Onun şahsında hepimiz kendimizi temsil edilir görür mutmain olurduk. Ne zaman ve nerede Türklüğe karşı düşmanca bir yazı çıksa, o hemen kalemine sarılır, icap eden cevabı en yetkili bir şekilde verirdi... O Rusya mahkûmu Türklerin tarihi, siyasî mücadele hayatına en kuvvetli şekilde vakıf olan insanlardandı... Mirza Bala, hür ve esir bütün Türklerin iftihar edebilecekleri, gençlerin kendilerine hak ve yurt savaşında örnek tutabileceği yüksek bir idealist, fedakar, feragat-i nefis sahibi, alçak gönüllü bir insan idi."²²

Mezarı başında Türkistanlı Yakup Bey'in ve ardından A. Battal Taymas Bey'in konuşmalarından sonra, son dinî vazifelerin yapılmasından sonra, derin ve hazin bir sessizlik içinde, Karaca Ahmet'in uhrevi havasına ve eflake ser çekmiş servilerin serin gölgesine Ada 3, plaka 2333'te bir mezara bırakılarak, kalabalık mezarlıktan ayrılmıştır.

Mücadele adamı olduğu kadar kuvvetli bir kişiliğe de sahip, görkemli bir fikir adamı olan Mirza Bala, çeşitli konulardaki fikir, görüş ve düşüncelerini, genelde Azerbaycan yayın organları olmak üzere, çeşitli gazete ve dergilerde yayınladığı 2000'in üzerinde makalesi yanında şu kitapların da müellifidir.

1. Azerbaycan Misak-ı Millisi, İstanbul 1927.
2. Ermeniler ve İran, İstanbul 1927,
3. Millî Azerbaycan Hareketi, Berlin 1938,
4. Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya, Ankara 1951.

²² Ali Azertekin, "Mirza Balanın Ölüm ve Cenaze Merasimi", **Azerbaycan Dergisi**, S. 84, Mart 1959, s.8-9.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Azerbaycan istiklali, cumhuriyet, İslam, Türkçülük, çağdaşlaşma, kadın hakları, hürriyetler, siyasi partiler, Sovyet kolonizasyon siyaseti, köylü mukavemeti, Sovyetlerin imha siyaseti, eğitim, gençlik gibi birçok alanda yazılar yazmasına rağmen, bunların altına tek cümlelik bir özet yazmak istersek şunu görürüz; istiklal! Mirza Bala hep bu sihirli kelimenin, yani Azerbaycan'ın istiklalini istemiştir.

Mirza Bala'nın Cumhuriyet'in 15. Yılına Dair

Tarihi şerefli sahifelerle dolu olan Türk Milleti, Osmanlı Devleti üzerinde oynanan oyunlar sonrasında yok edilmek üzere hazırlanmış senaryolar neticesinde, önce Anadolu'da küçük bir kasaba daha sonrada yok edilmek üzere planlanan bu dolapları, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde 1919 yılında başlattığı Kuva-yi Milliye hareketi ile ezelden beri hür ve bağımsız yaşadığını, kendisine esaret zincirinin vurulamayacağını mücadelelesine girişmiştir.

Ancak, kafaları acabalarla dolu Batılı devletler ile onların yerli işbirlikçileri, Nasrettin Hoca'nın göle yoğurt çaldığında ifade ettiği ya tutarsa ihtimalinden dolayı, Anadolu'muzun batısını, güneyini doğusunu işgal etmeye başlamışlardır.

Ancak, bu heves ve heyecanlarının tamamı şerefli milletimizin şerefli askerleri tarafından boşa çıkarılmıştır.

İşte bu dönemde doğumuzda bulunan ve bağımsızlığını kazanmasında ve Başkenti Bakü'yü geri almasında büyük emeğimiz olan bağımsız Azerbaycan Türk Devleti, ne yazık ki, Kuva-yi Milliyecilerin istiklal fitilini ateşlediği 23 Nisan 1920'den kısa bir süre sonra Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiştir. Bu tarihten sonra, Anadolu Türkünün mücadelesi önce kendi toprakları olmuştur Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşları batı emperyalizmi ve onların maşası Yunanlılar ile yerli işbirlikçilerine karşı giriştikleri mücadele sonucu kazandıkları zafer neticesinde, Türk milletinin tekrar başı dik, hür ve tam bağımsız olarak yaşamasını sağlamışlardır. Türkiye Türklerinin zafere ulaştıkları günlerde, Azerbaycan Türklerinin bir kısmı, özellikle önder Mehmet Emin Resulzade'de, 1920 yılı ortalarından beri göz hapsinde bulunduğu Moskova'dan önce Batı'ya daha sonra da İstanbul'a gelmeyi başarmıştır. Muhacir Azerbaycan Türkleri de, Anadolu'daki

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

kardeşlerinin başarısı ile coşarlarken, bir yandan da Azerbaycan için hürriyet ve istiklal ateşini yakmak maksadı ile öncelikle İstanbul'da faaliyete başlamışlardır. 1922 sonları ile 1930'lara kadar süren muhaceretin ilk dönemi, Türkiye'de bir hayli faal geçmiş olmasına rağmen, o dönemde Türkiye'nin ve Çarlık Rusya'sının halefi Sovyetler Birliği'nin de Batı'dan kopuk ve kavgalı oluşu, yüzyıllardır hasmane bir politika izleyen iki yeni devleti dostane bir siyaset izlemeye sevk etmiştir. Dolayısı ile birbirine yaklaşan Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği, birbiri aleyhine diğer devletlerde ortaya çıkabilecek faaliyetleri de engellemek zorunda kalmıştır. Bunun bir neticesi olarak da Türkiye'de bulunan Azerbaycan Türklerinin bir kısmı, kibarca Türkiye'den gönderilmişlerdir.

Bu yeni durumu ve Türkiye'den ayrılmak zorunda bırakılmayı bile büyük bir olgunluk ve bağımsız tek Türk Devleti'nin zarar görmemesi için de hiçbir zaman alınganlık ve Türkiye Devletine karşı da küskünlük göstermemişlerdir. Bu fikrimizin en güzel örneklerinden birisi de, Azerbaycan Türklerinin Türkiye'deki önemli bir isim olan Mirza Bala Mehmetzade'nin kaleme aldığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin 15. yıldönümü (Kurtuluş, Eylül-Ekim 1938, s.13-14) adlı makaledir.

Mirza Bala bu makalesinde Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden başlayarak kurdukları devletler, bu devletlerin yıkılışları, verdikleri mücadeleler ile Osmanlı Devletinin bir cihan devleti oluşu ve uyguladığı yanlış politikalar sonucu yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş öncesi verdiği mücadeleleri ele almaktadır. Cumhuriyet'in 15. yılına ulaşmasını ise şu çarpıcı cümlelerle vermektedir:

Cumhuriyet'in ilanından 15 yıl geçiyor. Bu 15 yıl zarfında Türkiye sözün tam manasıyla, yeni bir Türkiye olmuştur. Bu yeni Türkiye'nin her sahada gösterdiği muvaffakiyet, terakki ve inkişaf bilhassa Rus esaretinde inleyen mahkûm Türklerin ümitlerini arttırıyor ve imanlarını takviye ediyor. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından 4 gün sonra 27 Nisan 1920'de müstakil Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin kızıl Rusya tarafından istilası ve bütün öteki Türk illeri ile birlikte Rus esaretinde inlemekte devam etmesi, Türkün tarihi düşmanı Rusya ile yeni Türkiye'nin (münasebetleri bizim) Türkiye'nin zaferleriyle sevinmemize mani

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

olamaz. Çünkü bugünkü dostluklar biliyoruz ki geçicidir. Kalan, ebediyen kalan Türk varlığı ve Türk kültürüdür. Yeni Türkiye buna yüzde yüz muvaffak olmuştur. Bu itibarla milli Cumhuriyet Türkiye'sinin zaferi aynı zamanda bizim zaferimizdir. Çünkü Türkün ve Türklüğün zaferidir.”

Görüldüğü gibi kırgınlık ve küskünlük yok. Hele hele günümüzde, bazı ahab-çavuş ilişkisi ile bir yerlere gelenlerin, Ulu Öndere ve o döneme dönük atıflarını, onuncu yıl marşından öteye geçemediniz diyenleri görünce, hatta ilkokul çocuklarının her gün Andımızı okumalarından rahatsız olduğunu belirtenleri tanıyınca, Cumhuriyet'in nimetlerini kendilerine külfetini de bizlere bırakmalarına da hâlâ sessiz kalıyorsak, Cumhuriyet'in önemli günlerini coşku ile kutlamamız gerekirken kaytaranları hatırlamamazlık edip, aman canım benden bilmesin deyip geçiyorsak, Mirza Bala'nın son cümlesinde ifade ettiği, Çünkü Türkün ve Türklüğün zaferidir sözü çok şey ifade etmektedir. Evet, Cumhuriyet Türkün ve Türklüğün zaferi ise, her Türk gereğini yapmalıdır.

Elmas Yıldırım (Bakü 1907 – 1952)

Azerbaycan'ın Türkiye'de meşhur olan önemli şairlerinden Elmas Yıldırım Bakü'de 1907 yılında doğmuştur. Babası Abdulmuhammed, annesi de Nisa hanımdır.

Elmas Yıldırım, ilk öğrenimini Bakü'de İranlıların açtığı ittihat adlı okulda almıştır. Bu okulda Farsça öğrenmiştir. 1925 yılında liseyi bitiren Yıldırım, 1927 yılında Bakü'de Şark Edebiyatı Fakültesine kaydolmuştur. Ancak, bir müddet sonra babasının tüccar olduğu anlaşılınca okulla ilişkisi kesilmiştir.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERİBAYCANLILAR (1920-1991)

Kendisini daha o zamanlarda da şiire veren Yıldırım, Bakü'de aynı yıllarda faaliyet gösteren muhtelif edebi gruplardan, Edebiyat Cemiyeti'ne üye olmuştur.

Ancak, Edebiyat Cemiyeti bir müddet sonra tehlikeli görülerek siyasi iktidar tarafından kapatılmıştır. Elmas Yıldırım'da faaliyetlerine Kızıl Kalemler İttifakında sürdürmüştür. Bu grubun çıkardığı Genç Kalemler adlı dergide de şiirleri yayınlanmıştır.

Kısa zaman içinde Kızıl Kalemler İttifakı içinde Çığırdaşlar grubu oluşunca, Yıldırım'da onların yanında yer almıştır. Bu şekilde farklı grupların mücadelesinin arttığı bir dönemde, İstanbul'da yayınlanan Hayat dergisinde, Elmas Yıldırım'ın *A Dağlar* adlı şiirinin yayınlanması üzerine siyasi iktidar tarafından kara listeye alınmasına sebep olmuştur. Hakkında hemen rapor hazırlayan Bolşevik Maarif Nazırı ve siyasi polis harekete geçmiştir. Açılan soruşturma sonucunda da Kuzey Kafkasya'ya sürülen Yıldırım, burada iki yıl sürgün hayatı yaşamıştır. Ancak, Dağıstan'da bazı şahısları etkisi altına alan Yıldırım'ın bu faaliyetleri Rusları rahatsız edince, sürgün yeri Türkistan olarak değiştirilmiştir.

Muhtemelen Yıldırım'ın teşkilatçı yapısı ve insanları kolay etkileyen bir hale sahip oluşu dolayısı ile kendisini kazanmak isteyen Komünist iktidar, onu Aşkabad'da bir okula müdür tayin etmiştir. Ancak, ideallerinden ve düşüncelerinden vazgeçmediği için onu rahat bırakmazlar. Elmas Yıldırım her geçen gün tehlikeli bir duruma düşmeye başladığını görünce, bazı Türkmenlerin de desteği ile 1933 yılı Haziran ayında eşi ve üç aylık oğlu Azer ile birlikte bir kaçakçı kervanına katılarak İran'a geçmiştir.

Ancak, İran'da beklemediği bir muamele ile karşılaşan Yıldırım, burada bir ay kadar gözetiminde tutulmuştur. Serbest bırakılmasına rağmen, Meşhet şehrine gönderilir. İran'da da rahat yüzü görmeyen şair, buradan Türkiye'ye geçmiştir. Türkiye'de kendisine beklediği ilgi gösterilmekle kalmaz, ailesinin geçimini sağlaması için bir de iş verildiği gibi, şiirleri de Türkçe yayınlanmaya başlamıştır.

Doğu Anadolu'da muhtelif şehirlerde çeşitli devlet memuriyetlerinde çalışan Yıldırım'ın görevlerini şu şekilde sıralayabiliriz; 1934-1935 yılında Elazığ'ın Palu ilçesi Karaca bucağı ilkokulunda vekil

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

öğretmenlik yapmış, 1936 yılında Elazığ iskan memurluğuna, 1939 yılına kadar Keban ve Palu tahrirat katipliğine, 1951 yılına kadar da Karabeğan, Ağın, Hankendi, Balibey ve Muşan bucak müdürlüklerinde, Temmuz 1951 den itibaren de Tunceli'nin İresi bucağı müdürlüğünde ve son olarak da Malatya'nın Kale bucağı müdürlüğünde çalışmıştır. Elmas Yıldırım, Türkiye ve Avrupa'daki Azerbaycan matbuatı dışında Türkiye'de yayınlanan Çınarlatı, Gökbörü, Bozkurt, Orkun, Özleyiş ve Komünizmle Mücadele gibi dergiler ile Van ve Malatya'da çıkan gazetelerde şiirleri ve yazıları yayınlanmıştır.

Eserleri;

- Boğulmayan Bir ses,
- Elmas Yıldırım'ın Seçilmiş Şiirleri
- Yiğitlere Sesleniş
- Azerbaycan Mahnileri

Yıldırım, Kale bucak müdürlüğü görevinde iken, uzun süre çektiği böbrek hastalığı neticesinde, 14 Ocak 1952 tarihinde vefat etmiştir.

Ahmet Caferoğlu (Gence 1889 – İstanbul 1975)

17 Nisan 1889 tarihinde Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğan Caferoğlu'nun Annesi Güher Hanım, babası da İsmail Beydir. İlkokula Semerkant'ta başlayan Caferoğlu, Liseyi (1909-1916) Gence'de bitirmiştir. Liseyi bitirdiği yıl Kiev Yüksek Ticaret Okulu'na kaydolmasına rağmen, üç sönestr devam ettikten sonra, 1917 yılı sonlarına doğru Azerbaycan'a dönmüştür. Azerbaycan Cumhuriyeti ile

Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşma gereğince, Türk

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Ordusunun Bakü'nün geri alınması maksadı ile gönderdiği kuvvetler Nuri (Killigil) Paşa idaresinde Azerbaycan'a gelince, Caferoğlu'da bu kuvvetlere gönüllü olarak katılarak, topçu onbaşı rütbesi ile görev yapmıştır.²³

Bakü'nün İngiliz işgalinden kurtarılmasından sonra Caferoğlu, Bakü Üniversitesi Türkoloji bölümüne bir sömestr devam ettikten sonra, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Rus kuvvetleri tarafından işgali üzerine Türkiye'ye gelerek, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne kaydolmuştur. Bu bölümü başarı ile 1924 yılında bitiren Caferoğlu, aynı yıl İlahiyat Fakültesine memur olmuştur. 1925 yılında Alman hükümetinin verdiği burs ile bir sömestr Berlin Üniversitesinde, daha sonra da beş sömestr Breslau Üniversitesinde ders görmüştür. *Gence Ağzında 75 Azerbaycan Bayatı Türküsü* adlı çalışması ile Dr. Phil. Unvanını almıştır. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne, Türk Dili Tarihi Doçenti olmuş, 1938 yılında da Profesörlüğe yükseltilmiştir. 1946 yılında da Mehmet Fuat Köprülü'den boşalan kürsü başkanlığına getirilmiştir.

Türkiye'ye geldikten sonra, Azerbaycan istiklali davasının faal bir neferi olarak çalışan Caferoğlu, 1930 başlarında Azerbaycan muhaceretinin önemli simalarının Türkiye'den gönderilmesi ve yayın faaliyetlerinin bittiği bir dönemde, Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisini yayınlarak önemli bir boşluğu doldurmaya çalışmıştır. Caferoğlu ayrıca, Azerbaycan Milli Merkez üyeliği ile Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği başkanlığı görevinde de bulunmuştur. Caferoğlu, Temmuz 1973 de emekli olmuş, 6 Ocak 1975 tarihinde de vefat etmiştir. Caferoğlu, Cumhuriyet dönemi Türkiye Türkolojisinin önemli önderlerindendir. Çalışmalarının çok geniş bir alanı kapsamasındaki en büyük sebep, onun şüphesiz Almanca, Rusça ve Arapçayı çok iyi bilmesi etkili olmuştur.²⁴ Caferoğlu hakkında onu tanıyanlardan Sadedet Çağatay'ın yazdığı şu cümleler; *Onun yazılarını gözden geçirdiğimizde bunları türlü renklere donanmış bir halıya benzete-biliriz.*

²³ "Ahmet Caferoğlu", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı*, S. 10, Fasikül 1, Ankara 1979.

²⁴ Ebülfez Kulu Amanoğlu, "Ahmet Caferoğlu ve Türkoloji", *Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 1996, s. 47.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

*Caferoğlu, dil, tarih ve edebiyat üzerine yazılmış birçok eski ve yeni yazılar tanıtmakla kalmamış, kendisi de birçok yeni problemler ortaya atmış, bu alanlara yeni konular eklemiştir*²⁵ dikkat çekicidir.

Caferoğlu, Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisini yayınladığı gibi, Türkiyat Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi ve Amaç için de bir hayli emek vermiştir. Yüzlerce makalesi yanında yayınlanmış başlıca kitapları da şunlardır:

- Türk Lisan Tarihi Dersleri Tatbikat Numuneleri, İst., 1932
- İlk Türk Dilesi Kaşgarlı Mahmud, 1938
- Anadolu Dialoktikası Üzerine Malzeme C.1. 1940; C. II. 1941
- Azerbaycan, 1940
- Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar, 1942
- Anadolu Ağızlarından Toplamalar, 1943.
- Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, 1944
- Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, 1945
- Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, 1946
- Orta-Anadolu Ağızlarından Derlemeler, 1948
- Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler, 1951
- Türk Dili Tarihi C.1. 1958; C. II. 1964
- Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 1968
- Azerbaycan Dil ve Edebiyatının Otonüm Noktaları 1953.

Abdolvahap Yurtsever (Bakü 1898 – Ankara 1976)

Abdolvahap Yurtsever 1898 tarihinde Bakü’de doğmuştur. Ailesi Bakü’nün köklü ve varlıklı ailelerinden olması dolayısı ile Abdolvahap iyi bir eğitim almıştır. Aile o daha küçük yaşlarda iken ona özel hocalardan dersler aldırılmıştır. Daha bu dönemlerde Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Dönemin cedit okullarında başlayan eğitim hayatı, 1911 yılında girdiği Rus Lisesi ile devam etmiştir.²⁶

²⁵ Saadet Çağatay, “Ahmet Caferoğlu”, *Türk Dili*, S. 282, 1 Mart 1975, s. 175.

²⁶ Karaca, Ahmet, “Muhaceretin Fikir Muallimi Abdolvahap Yurtsever”, *Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, Kayseri 1996, s. 329.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

1916 yılında Muhammediye ismindeki öğrenci derneği ile başlayan siyasi hayatı, 1917 yılından ölüm tarihi olan 1976 yılına kadar Azerbaycan Milli Hareketi içinde geçmiştir. Gerçi, Muhammediye Derneği, bir nevi Milli Musavat Halk Partisinin gençlik kolu gibi faaliyet gösterdiğinden, bu dernekte görev alanlar bir müddet sonra partiye geçerek faaliyetlerine devam etmişlerdir. Nitekim bu geçişi gerçekleştiren gençlerden birisi de Yurtsever olmuştur.

Abdülvahap Yurtsever, 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan hükümette yaşının küçüklüğü dolayısı ile aktif görev almamakla birlikte, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali üzerine bazı arkadaşları ile Milli Musvat Partisinin yer altı istiklal komitesi adlı teşkilatını kurmuşlardır. Yaptıkları görev dağılımı neticesinde de, Yurtsever başkan yardımcılığı görevini üstlenmiştir. Bu faaliyetleri sonucu takibata uğrayan Yurtsever, 1923 yılında ilk defa tutuklanarak, üç yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır. Sürgün cezasını tamamladıktan sonra, 1926 yılında döndüğü Bakü'de, kısa bir süre sonra tekrar tutuklanarak, 12 yıl sürgün cezası almıştır. Bu cezayı çekmek için Rusya'nın kuzeyindeki Yaroslav şehrine sürgün gönderilmiştir. Sürgün hayatının zorluklarından bile istifade etmeyi başaran Yurtsever, burada kendisi gibi sürgünde bulunan kişilerden İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Latince ve Lehçe dillerini öğrenmiştir.²⁷

Bir müddet cezasını Yaroslav'da çektikten sonra Saratov şehrine nakledilen Yurtsever, burada nispeten daha serbest hareket etme imkanı bulmuştur. Bu serbestlikten okul ve sürgün arkadaşı Veli Mikayılzade ile istifade ederek, Türkmenistan'a gizlice geçmeyi başarmıştır. Burada bir müddet Kız Öğretmen Okulunda Almanca öğretmeni olarak çalışmıştır. Türkmenistan'dan ise Türkiye'ye geçmeyi başarmış ve tahminen 1935 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesine girmiştir.

²⁷ Karaca, agm, s. 330.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Türkiye'ye geldiğinin Mehmet Emin Resulzade'ye bildirilmesinden sonra, 1936 yılında Resulzade'nin çağrısı üzerine Varşova'ya gitmiştir. Burada aynı yıl düzenlenen Milli Musavat Halk Partisinin yurt dışında yaptığı ilk kongreye katılarak, partinin divan üyeleri arasında yer almıştır. Ancak, 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Türkiye'ye gelerek Basın –Yayın Genel Müdürlüğünde göreve başladığı gibi, daha önce kaydolduğu Hukuk Fakültesini de çok iyi derece ile bitirmiştir.²⁸

Abdolvahap Yurtsever ayrıca, Musavat Partisi Ankara Komite Başkanlığı, Azerbaycan Milli Merkezi İcra Heyeti Üyeliği ve Başkanlığı görevlerini de yürütmüştür. Mehmet Emin Resulzade başta, Avrupa'da bulunan Azerbaycan muhacirlerinin Türkiye'ye 1947 yılı itibarı ile tekrar kabulleri neticesinde, Türkiye'ye gelmeye başlamaları sonucu, Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına göre, bir çatı altında toplanmak ihtiyacı artmıştır. Bunun neticesinde de, 1 Şubat 1949 tarihinde Azerbaycan Kültür Derneği kurulmuştur.

Abdolvahap Yurtsever de kurulan bu derneğin idari heyetinde görev aldığı gibi, derneğin kültürel faaliyetlerini de yönlendirmiştir. Ayrıca daha sonra, 1952 yılında derneğin yayın organı olarak hayata giren, Azerbaycan Dergisi'nin baş redaktör ve başyazarlık görevlerini de üstlenmiştir. Yurtsever, 7 Ekim 1976 tarihinde ölümüne kadar yazdığı makalelerle Azerbaycan istiklali davasına ışık tutmaya çalışmış, Azerbaycan edebiyat ve sanat adamları ile ilgili makaleler yazdığı gibi, hatıralarını da Azerbaycan Dergisi'nde *Azerbaycan İstiklal Davasından Hatıralar* adı altında tefrika edilmiştir.

- Abdolvahap Yurtsever'in kitap haline gelen çalışmaları ise;
- Mirza Fethali Ahundzade'nin hayatı ve Eserleri, Ankara, 1950.
- Sabir'in Azerbaycan Edebiyatındaki Yeri, Ankara, y.t.y.
- Azerbaycan Dram Edebiyatı, Ankara, y.t.y.
- Vakıf ve Vidadi'nin Yaratıcılığı, Ankara, 1952.

²⁸ Karaca, ay. yerç

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Ahmet Ağaoğlu, (Şuşa 1869-İstanbul 1939)

1869 tarihinde Şuşa'da doğan Ahmet Ağaoğlu'nun Babası Mirza Hasan, annesi de Taze Hanımdır. İlköğrenimine mahalle mektebinde başlamış, daha sonra Sübyan mektebine devam etmiştir. 1884 tarihinde Şuşa ortaokulundan, 1887 tarihinde de Realni mektebinden me-

zun olmuştur. Yüksek tahsil için Petersburg'a gitmiş olmasına rağmen, gözleri rahatsız olduğu için geri dönmüştür.

Ahmet Ağaoğlu, 1888 senesinde bu kez tahsil için Paris'e gitmiştir. Böylece Azerbaycan Türkleri arasında tahsil için Avrupa'ya giden ilk kişi de, Ağaoğlu olmuştur. Paris'te Sorbonne Üniversitesi Tarih ve Filoloji Bölümüne devam ettiği gibi, Hukuk Fakültesine de girmiştir. Hukuk Fakültesinden mezun olarak 1894 tarihinde Paris'ten ayrılan Ağaoğlu, İstanbul üzerinden Azerbaycan'a dönmüştür.

Azerbaycan'a döndükten sonra, bir müddet Fransızca öğretmenliği yapan Ağaoğlu, Basın faaliyetlerine de devam etmiş, çağının önemli şahsiyetlerinden olan Alibey Hüseyinzade, Hasan Bey Zerdabi, Ali Merdan Topçubaşı, Şahtatlı Mehmet Ağa ile birlikte Azerbaycan'da millî uyanış hareketi için de çalışmıştır. Ahmet Ağaoğlu, Bakü'nün petrol zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Takioğlu'nu girişimleri ile Kafkaslarda ilk kez Türkçe neşriyat yapan *Hayat* gazetesini Hüseyinzade Alibey ile birlikte yönetmiştir. Bu gazetede bir yıl kadar çalışan Ağaoğlu, *İrşad* adlı günlük bir gazete çıkartmaya başlamıştır.

Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan'da bu dönemlerde Ermenilerle ilgili problemlerin hızla artması üzerine, Gence'de Difai teşkilatını kurmuş, halkın teşkilatlanması konusunda da faaliyette bulunduğu gibi, 13 - 23 Ocak 1906 tarihinde Petersburg'da gerçekleştirilen II.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Müslüman Kongresi'ne de Hüseyinzade ile birlikte Azerbaycan temsilcisi olarak katılmıştır.

Ahmet Ağaoğlu, gerek yazar ve gerek diğer faaliyetleri yüzünden Ruslar tarafından tehlikeli görüldüğünden, üzerindeki baskıların artması üzerine, 1909 da Türkiye'ye gelmiştir. Bir müddet sonra *Hikmet Gazetesi* ile *Sebilürreşad*'da yazılar yazmaya başlamıştır. Ayrıca Maarif Müfettişliği ve Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü görevlerinde de bulunmuştur. Fransızca *Jeune Turc* gazetesinde çalıştığı gibi, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin başyazarlığını da yürütmüştür. 18 Ağustos 1911 tarihinde kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldığı gibi, cemiyetin yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinin de yayınlanmasında önemli görevler almıştır. 1912 tarihinde İttihad ve Terakki Partisinin genel merkez üyeliğine ve Karahisar mebusluğuna seçilmiştir. Ağaoğlu, 14 Mart 1913 tarihinde faaliyete geçen Türk Bilgi Derneğinin kurucuları arasında yer aldığı gibi, ilk sayısı Nisan 1913 tarihinde çıkan *Halka Doğru* Dergisi kadrosunda da yer almıştır.

II. Meşrutiyet döneminde Türkiye'ye gelen Ağaoğlu, bu tarihten itibaren basın hayatında olduğu kadar, politika ve kültür hayatında da önemli rol oynamış, fikir adamlarımızdan biri olmuştur. I. Dünya Savaşı esnasında Rusya'da yaşanan ihtilaller neticesinde, bağımsız devletlerin ortaya çıkmaya başlaması üzerine, Türklerde geleceklerini tespit için, 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da Umum Rusya Müslümanları Kurultayını toplamışlardır. Bu kurultaya Ağaoğlu'da katılmıştır. Ağaoğlu, Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, Azerbaycan'a gelerek, Türk Ordusunun kumandanı Nuri Paşa'nın siyasî müşaviri olmuştur. Azerbaycan'da siyasî bazı görüşmelere de katılmıştır. Paris görüşmelerine giderken uğradığı İstanbul'da 25 Mart 1919 senesinde tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

Ahmet Ağaoğlu 1921 senesinde sürgünden Ankara'ya dönerek, Matbuat Umum Müdürü ve Hakimiyet-i Milliye gazetesi başyazarlığı görevlerine getirilmiştir. II. Devre Kars Mebusu olarak T.B.M.M.'ne katılmıştır. Aynı zamanda Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde Hukuk-ı Esasiye Profesörlüğüne tayin edilmiştir. 1930

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda görev almıştır. Bundan sonra Başbakan İsmet İnönü ile arası açıldığından, İstanbul Darülfünunu'nda müderris olarak göreve başlamış, Akın gazetesini de neşretmiştir. 1933 yılında iktidarın baskısı sonucu hem gazete kapanmış hem de üniversiteden ayrılmak zorunda kalmıştır. 19 Mayıs 1939 tarihindeki ölümüne kadar, yine muhtelif yayın organlarında yazılar yazmaya devam etmiştir.

Ağaoğlu'nun eseleri ise şunlardır:

1. İslam ve Ahund, Bakü, 1900.
2. İslam'a Göre Kadın, Tiflis 1901.
3. Üç Medeniyet, Malta, 1920.
4. Türk Teşkilat-ı Esasiyesi, Ankara, 1925.
5. İngiltere ve Hindistan, İstanbul, 1929.
6. Serbest İnsanlar Ülkesi, İstanbul, 1930.
7. Hukuk Tarihi, İstanbul, 1931.
8. Devlet ve Fert, İstanbul, 1933.
9. 1500 – 1900 Arası İran, Ankara, 1934.
10. İran İnkılabı, İstanbul, 1934.
11. Gönülsüz Olmaz, Ankara, 1942.
12. İntihal mi İnkılap mı?, Ankara, 1942.
13. Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul, 1949.

Hasan Fettah Başoğuz (Gence 1880 – İstanbul 1961)

Hasan Bey, 1880 yılında Gence'de doğmuştur. İlk, orta ve lise tahsilinden sonra, Azerbaycan'da siyasi faaliyetlerin hızlanması nedeniyle 1905 yılında Difai Partisinin yer altı teşkilatının kurucuları arasında yer almıştır. Bu teşkilatın Genel Sekreterliği görevini de yürütmüştür.

1917 yılında Yusufbeyli Nesib Bey önderliğinde Gence'de kurulan Türk Ademi merkezîyet Partisinin kurucuları arasında da yer almıştır. Mücadele azmi ve halk ile iyi münasebetlerinden dolayı Gence şehrinin Belediye başkanlığına da seçilmiştir.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Hasan Fettah Bey, Merkez Bankası'nın Genel Müdür Yardımcılığı görevinde bulunmuştur.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine, o da Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalmış ve Türkiye'ye gelerek, İstanbul'a yerleşmiştir.

İstanbul'da Tekel idaresinde çalıştığı gibi, bir Bankanın murakıplığı görevini de yürütmüş ve buradan emekli olmuştur.

Türkiye'de bulunduğu dönemde, Azerbaycan'ı yakından takip etmeye çalıştığı gibi, Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerine katılmaktan da geri kalmamıştır.

Milliyetçi, vatansever, ülkücü ve yardımsever kimlikleri ile tanınan Hasan Bey 1961 yılında İstanbul'da hayata gözlerini yummuştur.

Ali Esat Altunkaya (Guba 1899 – Ankara 1956)

Ali Esat Altunkaya, 1899 yılında Azerbaycan'ın Guba şehrinde doğmuştur. Babası hali vakti yerinde ticaretle uğraşmıştır. Küçük yaşlardan itibaren Arapça, Farsça ve Rusça özel dersler almıştır. Daha sonra tahsiline devam maksadı ile Bakü'ye gelmiştir.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması üzerine, okulunu bırakarak, Azerbaycan ordusuna katılmış, Bakü, Guba, Yevlak ve Zakatala'da Ruslara karşı yürütülen silahlı mücadeleye katılmıştır. Şuşa'da Rus ve Ermenilerin yaptıkları katliamlara karşı oluşturulan birliklere gönüllü katılmış, buradaki mücadeleler esnasında yaralanmıştır.

27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali sonrasında yer altı faaliyetlerine katılmış, 1928 Guba ayaklanmasına katıldığı gibi, 1930 yılındaki Haçmaz ve Kusaçay hareketlerinde de yer almıştır.

Ziraat Fakültesinin Entomoloji bölümünü bitiren Altunkaya, İkinci Dünya Savaşının başlamasından sonra, orduya alınarak Almanya cephesine gönderilmiştir. O da burada Almanlara iltica etmiş ve

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAYCANLILAR (1920-1991)

gönüllü olarak Alman ordusuna yazılarak, teğmen rütbesi ile savaşın sonuna kadar Ruslara karşı mücadele etmiştir.

Savaş sonrası Almanya'da kalan Altunkaya, 1946 yılında Mit-tenwald'daki muhacirler kampında Türkler tarafından kurulan Akın Kulübü ve onun yayın organı olan Akın Mecmuasının genel sekreterliğini de yapmış, bu dönemde Türkçe bilmeyen Kuzey Kafkasyalılara Türkçe öğretmek için mesai harcamıştır.

Bir müddet sonra Altunkaya'da Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'de ilk olarak Ziraat Fakültesi Entomoloji Enstitüsü'nde, daha sonra da Toprak Mahsulleri Ofisi laboratuvarlarının karışık analizleri şubesinde çalışmıştır.

Azerbaycan aşığı Altunkaya, 4 Ağustos 1956 tarihinde evinde geçirdiği bir kalp krizi ile hayata gözlerini yummuştur. Cenazesi Ankara, Asri mezarlıkta defnedilmiştir.

Halil Hamit Ataman (Kars 1900 – Ankara 1979)

Hamit Halil Ataman, 2 Şubat 1900 tarihinde Kars'ta doğmuştur. Annesi Turunç Hanım, Babası da Mehmet Beydir. Babasını küçük yaşta kaybeden Hamit Ataman, ailenin ikisi kız, üçü erkek olan beş evladın en küçüğüdür.

Hamit Ataman İlkokulu Kars'ta bitirdikten sonra, büyük ağabeysi Temimdar Bey'in Rus zulmüne karşı çete harbi şeklindeki mücadelesi nedeniyle bütün aile efradının mal ve mülklerinin ellerinden alınarak Basarbya'nın güneyindeki Bolgrad şehrine sürgün edilmeleri neticesinde, Hamit Ataman'ın orta öğreniminin ilk yılları bu kentteki Bolgrad Lisesinde geçmiştir.²⁹

Ataman ailesinin sürgün hayatı, 1913 yılında Romanov hanedanının tahta çıkışının 300. yılı dolayısı ile yayınlanan af ile sona ermiştir. Atamana ailesinin Bakü'ye dönmesi sonrasında Hamit Ataman'da liseyi burada bitirmiştir. O, tarihlerde bir hayli hızlanan milli hareketlere katılmaya başlayan Ataman çeşitli görevlerde üstlenmiştir.

²⁹ “Op. Dr. Hamid Halil Ataman”, *Azerbaycan Dergisi*, S. 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, s. 11.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı üzerine, Ataman Milli Hükümetin açtığı Yurtdışı imtihanını kazanarak Almanya'ya tahsile gitmiştir. Almanya'da önce Tübingen, sonra da Berlin'de Tıp tahsiline devam ettiği esnada 1920 yılında Azerbaycan'ın Rus birlikleri tarafından işgali üzerine bursu kesilen Hamit Ataman, hem çalışarak hem de ağabeyi Temimdar Beyin gönderdiği maddi yardımlar ile tahsilini tamamlamış ve Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesinden doktor olarak mezun olmuştur. Burada Genel Cerrahi bölümünde bir müddet çalıştıktan sonra, 1934 yılında Türkiye'ye gelmiştir.³⁰

Türkiye'ye gelip bürokratik engelleri tamamladıktan sonra sırası ile şu hastanelerde çalışmıştır; Babaeski Hükümet Tabipliği; Sağlık Bakanlığınca, Ankara Numune Hastanesi'nde yeni kurulan Kulak Burun Boğaz servisine Prof. Dr. M. Mayer'in yanına asistan olarak tayin edilmiştir. 1941-1942 yıllarında askerlik görevini ifa ettikten sonra, 1965 yılında emekli oluncaya kadar Ankara Çocuk İslahevi tabipliğinde görev almıştır.

Ankara'ya yerleştikten sonra Samanpazarı semtinde açmış olduğu muayenehane sadece Ankaralıların değil başta Kars olmak üzere diğer şehirlerde yaşayan soydaşlarının uğrak yeri olmuştur. Bunun neticesinde Azerbaycan Kültür Derneğinin kurulmasına vesile olmuştur. Dr. Hamit Ataman bir müddet derneğin başkanlığını da üstlenmiştir. Bu konuda muhterem eşi Şefika Ataman ile yaptığımız görüşmede dernekle ilgili sorduğumuz soruya verdiği, *derneğin ilk kuruluşunda bir binası bile olmadığı için toplantıların kendi evlerinde yapıldığını, bin bir zorlukla derneğin bu günlere geldiğini* belirtmesi, Ataman'ın ne kadar fedakar bir Azerbaycan Türkü olduğunu anlatmaya yeterlidir. Dr. Ataman, aynı zamanda Azerbaycan Milli Merkez üyeliği, Musavat Partisi divan üyeliği ve Ankara Komitesi Başkanlığı görevlerinde de bulunmuştur.

Hamit Ataman, Türkçe dışında çok iyi derecede Rusça ve Almanca ile orta derecede Fransızca bilmektedir. Yalnızca Tabiplik ile uğraşmamış, tarih ve dil konuları başta olmak üzere siyasi, sosyal,

³⁰ y.a.g.m., ay.yer.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

ekonomik birçok alana da ilgi duymuştur. Bu vasıflarından dolayı Türk Dil Kurumu'nun da üyesi olmuştur.³¹

Nisaiye mütehasısı Dr. Şefika Hanım ile evlenen Hamit Ataman'ın bu evlilikten Turunç ve Narinç isminde iki kız evladı olmuştur. Kızı Narinç Hanım ile yaptığım görüşmede babasını sorduğumda aldığım cevap, *iyi bir baba olması yanında bilgili, sakın, alçakgönüllü, sabırlı ve uzağı gören bir baba* şeklinde olmuştur.

Hamit Ataman emeklilik sonrası, Ankara'da Azerbaycan davası ile uğraşmaya devam ettiği gibi, meslek hayatının gereklerini de yerine getirmeye devam etmiştir. Rahatsızlık sonucu kaldırıldığı Ankara Numune Hastanesi'nde tedavi görmekte iken, 18 Mart 1979 Pazar günü hayata gözlerini kapamıştır.

Mehmet Kengerli (Karabağ 1914 – Ankara 2006)

Azerbaycan İstiklal davasına uzun süre hizmet eden ve bu mücadelenin neticeye ulaştığını gören önemli şahsiyetlerden biri olan Dr. Mehmet Kengerli 10 Ocak 1914 tarihinde Karabağ'da dünyaya gelmiştir.

27 Nisan 1920 tarihi itibarı ile Azerbaycan'ın Rus kuvvetlerinin işgaline uğraması ile Rus işgal kuvvetlerine karşı Karabağ'da çıkan halk ayaklanmalarına yakınlarının katılması nedeni ile Kengerli ilk, orta ve lise tahsilini değişik okullar-

³¹ Şefika Ataman, "Eşim Dr. Hamit Ataman, *Azerbaycan Dergisi*, S. 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, s. 15.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

da yapmak zorunda kalmıştır. 1933 yılında Tıp Fakültesinin Rusça bölümüne girmesine rağmen, daha önce öğrenci hareketlerine katıldığı için kaydını sildirerek, aile dostlarının yardımı ile Leningrad Askeri Tıp Akademisine kaydolmayı başarmış ve burayı başarı ile bitirerek 1938-1939 öğretim yılında mezun olmuştur.

Kengerli ilk siyasi hareketini daha 14 yaşında iken, 1928 yılında Azerbaycan Milli Musavat Halk Partisinin yer altı teşkilatlarından olan Genç Azer teşkilatına katılarak göstermiştir. İlk görevi, Karabağ'ın Akdere, Terter, Berde, Ağdam rayonlarında Rus kuvvetlerine karşı gizli faaliyet gösteren Musavat Partisi grupları arasında kuryelik olmuştur.

Mehmet Kengerli Sovyetler Birliği ordusunda (Voyenvrač Tretyova Ranga) Dr. Yüzbaşı rütbesi ile görevde iken, Kasım 1939 da başlayan Sovyet – Fin savaşında Primorski'den cepheye sevk edilmiş, 19.02.1940 tarihinde Kokta şehri civarında Finlilere esir düşmüştür. 1940 yılı Mart ayında taraflarca yapılan esir değişimi neticesinde geri iade edilen Kengerli, Novgorod'a götürülerek *neden esir düştün* diye sorgulanarak, takibe alınmıştır.

1940 senesi Ağustos ayının ilk haftası, Sovyetler Birliği'nin Baltık ülkelerine karşı başlattığı harekatta, Estonya'nın Tartu şehrine gönderilen Kengerli, daha sonra Viljandi'ye, oradan Purnu'ya, Eylül 1940 tarihinde de, Estonya'dan Letonya'nın Sigulda kasabasına sevk edilmiş ve kısa bir süre sonra da Belarusya'nın Gomel şehrine nakledilerek, yerli halkla temas ettiği gerekçesi ile Rusların işgal ettiği bölgelerden uzaklaştırılmıştır.

21 Haziran 1914 tarihinde Rus – Alman savaşının başlamasından sonra 44. Ordu'ya bağlı Kolordu ile Ağustos 1941'de İran'a gönderilen Kengerli, ikinci bir emir ile buradan geri çekilerek 404. Tümen ile Kırım cephesine sevk edilmiştir.

1942 yılı Şubat ayında Feodosya yakınlarındaki bir köyde rejim aleyhtarı 15 Kırımlı mücahidin, cephe gerisinde herkesin gözü önünde, Stalin'in Kırım'a fevkalade salâhiyetle gönderdiği Yahudi asıllı Mehlis'in hain kurşunları ile şehit edilmeleri Kengerli'yi derinden etkilemiştir. Bu haleti ruhiye içinde bulunduğu bir sırada içinden Almanlar tarafına geçme arzusu belirmiştir. Ancak, buna lüzum

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

kalmamış, Almanların gerçekleştirdiği yıldırım taarruzu sonucu, yaralı olarak Almanlara esir düşmüştür. Bu Alman taarruzlarında % 80'ini Türk ve Müslümanların teşkil ettiği 400.000 binden fazla ölü, yaralı ve esiri geride bırakarak Ruslar Kırım'ı terk etmişlerdir.

Almanlar tarafından Haziran 1942'de Berlin'in banliyösü Wustrau'ya götürülen Kengerli, kısa bir tedaviden sonra, aynı tarihlerde Berlin'de bulunan Azerbaycan Milli Şurası reisi Mehmet Emin Resulzade ile tanışma şansını elde eden Kengerli, Resulzade'nin 6 Mart 1955 tarihinde Ankara'da vefatına kadar da onun çizgisinde kendisini yetiştirme fırsatı da bulmuştur.

Bu arada Ruslara karşı her türlü fırsattan istifade eden Almanya, 6-9 Kasım 1943 tarihinde Berlin'de Azerbaycan Sivil ve Askeri Örgütlerinin Birinci kurultayına müşahit sıfatı ile katılmıştır.

Kengerli yine Almanya'da bulunduğu dönemde, hem mesleğini devam ettirmiş hem de mesleğinin imkanlarından istifade etmiştir. Ukrayna'nın Herson, Nikolayev ve Odessa şehirlerinde kurulmuş bulunan Sahra Hastanelerinde bir süre görev yaptıktan sonra, Romanya'nın Köstence şehrine gönderilmiş ve burada yakaladığı fırsattan istifade ederek, zamanın Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in misafiri bulunan Resulzade'yi sık sık ziyaret ederek görüşme imkanı bulmuştur.

Romanya'da bulunduğu 1944 yılında Romanya kralı aleyhine başlayan ayaklanma hareketinden sonra Macaristan'a geçen Kengerli, Platonsee – Platon gölü yakınlarında bulunan Balkardi bölgesine yapılan bir hava saldırısında yaralanmış, Avusturya'nın Granz kentinde tedavi edildikten sonra, Mayıs ayının ilk haftasında Amerikan Silahlı Kuvvetlerinin eline geçmiştir.

Savaşın sona ermesini müteakip, Resulzade'nin talimatı ile 1946 yılında München'de başkanlığını üstlendiği *Azerbaycan Demokratlar Birliği* adında bir cemiyet kurarak, II. Dünya Savaşı esnasında Almanya'ya esir düşen veya gönüllü geçen, Azerbaycan Türklerinin geri ülkelerine dönmelerini önleyerek, onların Türkiye'ye gelmeleri için büyük çaba sarf etmiştir.

Bu faaliyetler neticesinde, 1947 yılı kışında Almanya'nın Mittenwald Toplama Kampında bulunan 101 Azerbaycan Türk'ünün,

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

“Almanlar tarafından zorla göçe tabi tutulan milletlerden” sayılamayacakları ve Sovyetler Birliği vatandaşları oldukları gerekçesi ile Melrichstadt’ta Ruslara teslim edilmek üzere götürülürlerken de, devreye giren Kengerli Amerikalı yetkililer ile yaptığı görüşmeler sonucu bu felaketi önlemiş ve 101 Azerbaycan Türk’ünün Amerikan işgal bölgesinde kalmalarını sağlamıştır. Bu olay zamanın Alman basınında *101’ler idamdan döndü* şeklinde yankı bulmuştur.

Resulzade 1947 yılının ikinci yarısında Türkiye’ye döndüğü zaman Kengerli’yi Avrupa’daki Uluslararası Kuruluşlarla Rusya mahkûmu gayrı Rus milletlerinin Milli Teşkilatlarında Azerbaycan Milli merkezini temsilen görevlendirilmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası askeri yönetime karşı büyük bir risk alan Kengerli, toplantı ve gösteri yapmanın yasaklanmış olmasına rağmen, Amerikan işgal bölgesi altında bulunan Muchen şehrinde, 28 Mayıs 1948 tarihinde, Azerbaycan’ın bağımsızlığının 30. yılını kutlama toplantısı tertiplemiş, Kafkasya, Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Baltık Ülkeleri temsilcilerinin katılımları ile savaş sonrası milli ve siyasi ilk toplantı oluşu nedeni ile de basında geniş yer almış ve müttefiklerin dikkatini de çekmiş olacak ki, ABD’den bir bilim heyeti 5 gün Azerbaycan konusu üzerine Kengerli ile görüşmüştür.

1948 yılında Munchen’deki Baader Strasse No: 74’de bulunan ikametgahı Rus askerleri tarafından basılmıştır. Ancak, baskından bir gün önce Rus ordusunda görevli bir Tataristanlı Türk’ün baskını kendisine haber vermesi üzerine ele geçmemiştir. Baskına gelen Ruslar, baskın esnasında ele geçirdikleri teşkilata ait bazı belgeleri götürmüşlerdir.

1949 yılında Bielefeld kentinde İngiliz Silahlı Kuvvetleri Biriminde bir müddet danışman olarak çalışan Kengerli, yaşadığı bazı rahatsızlıklardan dolayı Munchen’in banliyosu olan Gauting Sanatoryum’unda tedavi amacıyla yatmıştır. Burada çoğunluğunu Yahudilerin teşkil ettiği 1700 yatak kapasiteli hastanede Patienten Komite (Hastalar Komitesi) başkanlığına seçilmiştir.

1950 yılı Kasım ayında Rusya mahkûmu gayrı Rus milletlerin siyasi misyonlarını oluşturan Ukrayna, Belarusya, Kazan, Kırım, Gürcistan, Türkistan ve Azerbaycan Millî Merkezlerinin Munchen’de düzen-

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

ledikleri müşterek anti-Sovyet konferansına Azerbaycan Milli merkezini temsilen Kengerli katılmıştır. Konferans sonunda Birleşmiş Milletler ve Batı Dünyasına yönelik olarak hazırlanan ve ülkelerinin Sovyet işgalinden kurtarılmasını amaçlamak maksadı ile yayınlanan deklarasyona da Milli Merkez adına Kengerli imza atmıştır. Aynı zamanda Halkların anti-Bolşevik Bloğunda da Azerbaycan'ı temsil etmiştir.

Amerikan Komünizm ile Mücadele Komitesi Başkanı Yahudi asıllı Don Levin ile 1951 yılında Munchen'de gerçekleştirilen görüşme esnasında Komite Başkanının, Azerbaycan'ın Milli İstiklali konusunda gayrı ciddi bir tavır takınması ve bu kanaatini sürdürmesi üzerine, görüşmeyi yarıda keserek, salonu terk etmiştir.

1952 yılında Türkiye'ye gelen Kengerli, Musavat Partisi, Azerbaycan Milli merkezi ve Azerbaycan Kültür Derneğinin çeşitli kademelerinde aktif görev almıştır. Azerbaycan Milli İstiklal Davası konusunda gerek Türkiye'de gerekse de dış dünyada ciddi ve prensipli çalışmaları ile kendisini güvenilir bir şahsiyet olarak kabul ettirmeyi başarmıştır.

1952 yılında çalışma hayatına başlayan Kengerli, 1979 yılında fiilen emekli oluncaya kadar, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının çeşitli hastanelerinde Başhekim, Sağlık Müdürü, Kızılay Genel Müdür Yardımcılığı, Genel Merkez Kurulu Üyeliği, Kan Merkezi Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Enstitüsü'nde Öğretim Görevlisi olarak görev yapan Kengerli, ayrıca Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığında İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Müfettişliği, aynı kurumda müdürlük, Türkiye'nin Bonn Büyükelçiliğinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Baş müşaviri görevlerinde çalıştıktan sonra emekli olmuştur.

1963 senesinde Kıbrıs'ta Rumların adada bulunan Türklere karşı giriştikleri katliamlarda Türkiye Kızılay Derneği ve Uluslararası Kızılahaç'ı temsilen adaya giden ve Lefkoşa'da Kızılay Hastanesi'nin kurulmasını sağlayan Kengerli, bu faaliyetleri neticesinde, İngilizler tarafından adada 72 saat enterne edilmiştir.

Ayrıca, Kengerli, 1965 senesinde Pakistan ile Hindistan arasında çıkan Keşmir savaşında Sağlık ekibi başkanı olarak Pakistan'a gitmiş ve cephe ve cephe gerisindeki hastanelerde hizmet

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

vermiştir. Bu çalışmaları sonucu Pakistan Parlamentosu kendisini, Yüksek Liyakat Madalyası ile şereflendirmiştir.

Emeklilik hayatına başladığı 1979 yılından sonra da boş duramayan Kengerli, 1984 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, İşçi Sendikaları ve İşveren Sendikaları tarafından Toplu İş Sözleşmeleri Uyuşmazlıklarında arabulucu olarak seçilmiş ve 12 yıl bu görevi başarılı ve adil bir şekilde sürdürmüştür.

Kengerli, Türkiye'ye geldikten sonra Kızılay Şube Başkanlıkları, Genel Merkez Kurulu Üyeliği, Güzelleştirme Cemiyeti Şube Başkanlığı, Ankara Tabip Odası Yönetim Kurulu Üyeliği, Türkiye Kaza ve Yangınlarından Koruma Kurumu Başkanı, UNESCO Türkiye Milli Komitesi Sağlık Komisyonu ve Azerbaycan Kültür Derneği Başkanlığı gibi sosyal, kültürel ve sanat içerikli birçok sivil toplum örgütlerinde görev aldığı gibi, Türkiye Anıtlar Derneği Genel Başkanı ve Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı (TÜDEV) Kurucu üyesi ve Denetleme kurulu başkanlığı görevlerinde de bulunmuştur.

Yine Kengerli, Federal Almanya İşhkimliği Cemiyeti asil üyesi, Uluslararası Medichem Kimya Endüstrisi'nde İşçi Sağlığı ve Endüstri Hekimliği Konseyi Üyesi, Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi Medeniyet Abideleri Muhafaza Cemiyeti Üyesi, Azerbaycan Eski Müsavatçılar Cemiyeti Fahri Başkanlığı görevlerini de ifa etmiştir.

Kengerli, Türkiye'de ve Türkiye dışında yapmış olduğu hizmetlerden dolayı birçok plaket, şilt, takdirname, uluslararası nişanlar ve ödülleri almıştır.

Kengerli, 17 Ağustos 2006 tarihinde beklenmedik bir anda Marmaris'te aramızdan ayrılmıştır. Cenazesi Ankara'ya getirilmiş ve 22 Ağustos 2006 tarihinde Ankara Kocatepe camiinde kılınan namazdan sonra, Karşıyaka mezarlığına defnedilmiştir.

Kerim Oder (Bakü 1899- İstanbul 12 Aralık 1981)

Kerim Oder, 1899 yılında Bakü'de doğmuştur. Zeyneloğulları diye bilinen ve ticaretle uğraşan bir aileye mensuptur. İlk ve orta tahsilini Bakü'de tamamlamıştır. Gençlik yıllarından itibaren milli meselelerle uğraşmaya başlamış, nitekim daha sonra Milli Müsavat Partisinin gençlik kollarına dönüşecek olan, Azerbaycan Gençlik Hareketi'nin

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

içinde yer almıştır. Bu gençlik hareketinin Azerbaycan'ın istiklal ve hürriyete kavuşmasında Milli Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında özel bir yeri vardır.

Azerbaycan Milli hareketi içinde yer alan bu gençlerin bir kısmı hükümet tarafından Avrupa ülkelerine ve Türkiye'ye tahsile gönderilmişlerdir. Bir kısmı da Azerbaycan'da kalarak yönetim ve Müsavat Partisi saflarında çalışmayı tercih edeceklerdir ki Kerim Oder'de onlardan biridir. Kerim Oder yapı ve karakter itibarı ile inandığı ve iman ettiği konularda taviz vermeyen idealist bir ruh yapısına sahiptir. Özel hayatında munis, cana yakın, mücadele hayatında ise kararlı, dinamik ve sert görünmüştür.

Milli ve Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde, Başbakanlık özel kalem müdürlüğü görevinde de bulunan Kerim Oder, bu dönemdeki faaliyetleri ile bürokraside ve siyasi hayatta tecrübe sahibi olmuştur. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Rus birlikleri tarafından işgal edilmeye başlaması üzerine, bu haberi Başbakan Nesip Bey Yusufbeyli'ye ulaştırmıştır. Kerim Oder, haksızlıklara hiçbir şekilde tahammül etmemiş, daima haklının yanında yer almıştır. Bundan dolayı fertlerin ve milletlerin zulüm düzenlerine karşı çıkmalarını, kendi benliklerine sahip olmalarını hararetle savunmuştur. O, diğer dava arkadaşları gibi tam manası ile hürriyet aşığı olarak yaşamıştır.

Vatanının Ruslar tarafından işgali üzerine, diğer vatanperver arkadaşları gibi o da yurtdışına çıkmak zorunda kalmıştır. Muhacerette milli mücadeleyi sürdürenlerin safına katılmıştır. İstiklal ve hürriyet ateşinin sönmemesi için çalışmıştır. Müsavat Partisinin ve Milli Merkez'in üyesi, teşkilat başkanı, yürütme kurulu üyesi, Mirza Bala Mehmetzade'nin vefatından sonra partinin ve Milli Merkez'in Başkanı olarak mücadele bayrağını şerefle taşımıştır. Ayrıca, Azerbaycan Kültür Derneği'nde Genel Başkan dahil çeşitli görevlerde bulunmuştur.

Azerbaycan neşriyatına sadece makaleleri ile değil;

- Azerbaycan Ekonomisi,
- Azerbaycan, adlı iki de kitap ile katılmıştır.

Kerim Oder, 12 Aralık 1981 tarihinde hayata İstanbul'da gözlerini yummuştur. Milli Azerbaycan Müsavat Partisi Başkanı, Azerbay-

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

can Kültür Derneği Fahri Başkanı Kerim Oder, hemşeri, dost ve arkadaşlarının iştirak ettiği bir tören ile şişli camiinde kılınan öğle namazını müteakip Feriköy aile mezarlığına defnedilmiştir.

Ejder Kurtulan (1898 – İstanbul 1971)

Ejder Kurtulan, ilk, orta ve lise tahsilinden sonra Azerbaycan Harbiyesi'ni bitirerek, memleketine hizmet etmek isteyen şerefl  Türk subaylarından birisidir. Ancak, 27 Nisan Rus işgalinden sonra, Rus yetkililerin ilk hedef aldıkları kurum da burası olmuştur. Bu kurumdan yetişen subaylarında tasfiyesi yoluna gidilmiş ve bu subaylar İran'a gönderilmiştir. Bu şekilde davranılmasının maksadı ise, o sıralarda Kuzey İran'da yetişen K   khan'ın ihtilalci gönüllü kuvvetleri ile kendi ajanları aracılığı ile geçici bir anlaşma tasarlayan Rusya, bütün İran'ı ele geçirmek ve Sovyetleştirmek maksadı ile Tahran'a karşı girişilecek taarruz hareketinde bu subaylardan istifade etmeyi düşünmüştür. Ancak, zoraki bir şekilde görev yapmak istemeyen Azerbaycanlı subaylar, ilk fırsatta Sovyetler Birliği saflarını terk ederek, her biri İran'ın muhtelif bölgelerinde kaybolarak, Sovyetlerin planlarını suya düşürmüşlerdir.

Bu subayların bir kısmı Azerbaycan'a döndüğü gibi, bir kısmı Türkistan'a giderek Enver Paşa'nın yanında Basmacılık hareketine katılmıştır. Diğer bir kısmı da Azerbaycan'da Milli Müsavat Partisinin oluşturduğu istiklal komitesinin askeri kanadında görev alarak, Ruslara karşı faaliyete geçmiştir. Ejder Kurtulan'da Ruslara karşı mücadeleye başlayan askeri kanadın içinde yer almıştır.

Ancak, 15 Haziran 1923 tarihinde yakalanarak hapsedilenlerden biri de, Ejder olmuştur. Bir müddet sonra serbest kalmasına rağmen, 1927 yılında tekrar tutuklanmıştır. Bu kez, tutuklanan Müsavat Partisinin askeri kanadına bağlı olanların bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı da Solofki'ye sürgün edilmiştir. S r lenlerden biri de Ejder Kurtulan olmuştur. Fakat çok geçmeden, Bakü'deki akrabaları kendisine bir İran pasaportu temin ederek, onun Bakü'ye geri getirilip, İran'a sürülmesini, elçilik vasıtası ile sağlamışlardır.

İran'a geçince önce, Reşt şehrinde yaşamaya başlamasına rağmen, kendisine burada huzur verilmemesi  zerine Tahran'a g  

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAIJANLILAR (1920-1991)

etmiştir. Burada iken, Mehmet Emin Resulzade ile temasa geçip, bir nevi Resulzade'nin İran temsilcisi olmuştur. Ancak kendisinin faaliyetleri burada bulunan Rus yetkililerin gözünden kaçmadığı gibi rahatsız da etmeye başlayınca, özellikle de, İkinci Dünya Savaşı döneminde İran'ın Rus nüfuz mntıkasına daha yakın olması neticesinde, Ejder Kurtulan ve yakın mesai arkadaşı Ali Azertekin İran ordusuna sığınmak zorunda kalmıştır. Aynı dönemde, Tahran'daki Türk Büyükelçiliği yetkililerinin de yardımı ile Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'ye gelince İstanbul'a yerleşmiştir.

Türkiye'de ailesinin geçimini sağlamak için özel bir şirkette çalışmıştır. Azerbaycan'ın tekrar istiklalini kazanması yolunda yapılan faaliyetlerden hiç geri kalmayan Ejder Kurtulan, Azerbaycan Kültür Derneğinin Ankara'da kurulmasından sonra, kendisini bu derneğin İstanbul temsilcisi gibi görmüş ve her türlü desteği sağlamaya çalışmıştır. Ejder Kurtulan, samimiyeti, fikirlerindeki genişlik, feragat ve fedakarlığı ve davasına olan inancı, sarsılmaz sebat ve azmi ile tanınmıştır. 6 Temmuz 1971 tarihinde, Azerbaycan'ın yiğit evlatlarından Ejder Kurtulan İstanbul Kadıköy'deki evinde vefat etmiştir.

Feyzi Aküzüm (Kars 1922 – Ankara 1991)

Feyzi Aküzüm³² kendi kaleminden hal tercümesini şöyle özetlemektedir. Aküzüm, 1922 yılında Kars'ta doğmuştur. İlk, orta ve lise tahsilini Kars'ta tamamladıktan sonra, 1942 yılında Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesine kaydını yaptırmış ve 1945 – 1946 öğretim yılında bu fakülteden Yüksek Ziraat Mühendisi unvanı ile mezun olmuştur. Vatani görevini tamamladıktan sonra, 1947 yılı Kasım ayında Tarım Bakanlığına bağlı, Ankara Tohum Islah ve Deneme istasyonunda göreve başlamıştır. Bu müessese 6 yıla yakın çeşitli tohumların ıslah ve deneme çalışmalarını yapmıştır.

1949 yılında kurulan Azerbaycan Kültür Derneğinin kuruluş hazırlıklarında görev alarak, derneğin biran önce faaliyete geçmesi için büyük bir çaba sarf etmiştir. Nitekim bu çalışmaların bir neticesi

³² “Kendi el yazısı ile hal tercümesi”, *Azerbaycan Dergisi*, S. 283, Ocak-Şubat 1992, s.22-24.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

olarak, ilk genel kurul toplantısında yönetim kuruluna seçilmiştir. Bu görevi Ankara'dan ayrıldığı 1953 yılına kadar sürdürmüştür.

1953 yılında Şeker şirketine geçmiştir. 1971 yılına kadar da muhtelif şeker fabrikalarında ziraat mühendisi olarak çalışmıştır. 1971 yılında da Ankara'ya Şeker Şirketi Genel Müdürlüğüne, Müşavir ve Tarımsal Üretim Dairesi Başkanı olmuştur. 1980 yılında emekliliğini isteyerek bu görevden ayrılmıştır. Ankara'ya tekrar geldikten sonra mesleki çalışmalar dışında kalan zamanının büyük bölümünü Azerbaycan davası için ayırmıştır. Bu dönemde Azerbaycan Kültür Derneği'ne Başkanlıkta etmiş olup, ayrıca Azerbaycan Milli Merkez üyeliği ve Müsavat Partisi Ankara Komitesi üyeliğinde de bulunmuştur. Aküzüm, 26 Aralık 1991 tarihinde vefat etmiştir. Vefatı üzerine dava arkadaşlarından Ahmet Karaca; *Feyzi Aküzüm, hayatını Azerbaycan davasına adayan bu konuda hiçbir fedakarlıktan çekinmeyen büyük bir idealisttir. Kırk yıllık arkadaşlığımız döneminde, onun için Azerbaycan milli davamızdan daha önemli bir şey tasavvur edilemez.*³³

Mehmet Azer Aran (Zengilan 1911 – Ankara 1993)

Mehmet Azer Aran, 1911 yılında Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesindeki Zengilan şehrinde doğmuştur. İlk, orta ve lise tahsilini Azerbaycan'da tamamladıktan sonra, 1920 yılında Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine, önce Güney Azerbaycan'a geçmiştir. Daha sonra Türkiye'ye geçerek, Askeri Tıp Fakültesine kaydolup başarı ile bitirmiştir. Askeri Tabip olarak Türkiye'nin çeşitli askeri birliklerinde çalışmıştır. Daha sonra Nöroloji alanında ihtisasını da tamamlamıştır. Albay rütbesine kadar yükselmiştir. Değişik askeri hastanelerde Başhekimlikte yapan Aran, kendi isteği ile emekli olmuştur.

Azerbaycan davasının Türkiye'deki hararetli savunucularından da olan Aran, Azerbaycan Milli Müsavat Halk Partisi ve Azerbaycan Milli Merkez Başkanlığı görevlerini de yürütmüştür.

³³ Ahmet Karaca, "Feyzi Aküzüm'ü Ebediyete Uğurladık", *Azerbaycan Dergisi*, S. 283, Ocak – Şubat 1992, s. 11.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Daha Türkiye'deki öğrencilik yıllarından itibaren, Azerbaycan istiklalinin yükünü omuzlarında taşıyan Mehmet Azer Aran, emeklilik sonrası üstlendiği görevleri yürüttüğü dönemde, Parkinson hastalığına yakalanmıştır. Nihayet, bu hastalığın da etkisi ile 8 Nisan tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

İsmail Sarıyal (Gence 1907 – İstanbul 1983)

İsmail Sarıyal 1907 yılında Gence'de doğmuştur. Babası, Mehmetzade Ali Ekber Bey olup, ilk tahsilini Gence'de yapmıştır. Ancak, 1920 yılında Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali esnasında oluşan Gence isyanında halkın önünde bu hareketi yönlendiren Ali Ekber Bey ortaya konulan mücadeleye rağmen başarılı olunamaması üzerine, büyük oğlu İsmail'i de yanına alarak, önce Gürcistan'a oradan da Batum'a üzerinden Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye'de de, Trabzon'a yerleşmiştir.

Bunun üzerine Sarıyal orta ve lise öğrenimini Trabzon'da tamamlamış, sonra da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesine kaydını yaptırarak, 1934 yılında doktor olarak mezun olmuştur.

Türkiye'nin çeşitli hastanelerinde hükümet tabibi olarak çalışmıştır. Askerlik görevini Marmaris'te yapmıştır. Manisa'da sıtma ile mücadele tabibi olarak görev yaptığı dönemde tanıştığı hakim Nebahat hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten bir kız ve bir erkek evladı dünyaya gelmiştir. Daha sonra Sağlık Bakanlığında müfettiş olan Sarıyal 1972 yılında emekli olmuştur.

Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde görev yapmış olması dolayısı ile aktif olarak bulunmadığı Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerini sürekli destekleyen Sarıyal, 16 Mart 1983 tarihinde İstanbul'da hayatını kaybetmiş ve burada toprağa verilmiştir.

Hasan Zeynallı (Revan 1912 – İstanbul 1997)

Hasan Zeynallı 1912 yılında Revan'da doğmuştur. Revan'da o tarihlerde her ne kadar 60.000 civarında Türk olsa da birçok Türk ailesi gibi, Zeynallı'nın ailesi de Ermeni mezalimine maruz kalmıştır. Bunun neticesinde aile, Revan'dan Gence'ye göç etmiştir. Daha çocuk

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

yaşlarında 1920 Gence isyanı sonrası, Rusların isyanı bahane ederek yaptıkları katliamları yakından yaşamıştır. Bilinçaltına daha o dönemde Ermeni ve Ruslara duyduğu nefret yerleşmiştir. Nitekim Bakü'de öğrenci olduğu dönemde, gençlerin oluşturduğu milli mukavemet hareketlerinin içinde o da yer almıştır.

Gençlik yıllarında başlayan yer altı faaliyetleri Zeynallı ve bazı arkadaşlarında daha sonra da devam etmiştir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın en heyecanlı olduğu günlerde, Hasan Zeynallı, Mehmet Altunbay ve Celal Bey, Tiflis seferinden dönerken arkadaşlarının bazılarının Bakü'de tutuklandıkları haberini alınca, hürriyete uçmaya karar vererek, Tiflis'ten Bakü'ye değil, Güney Azerbaycan'a uçmaya ve buradan da Türkiye'ye geçmeye karar vermişlerdir. Celal Bey'in Rusların eline geçmesine rağmen Zeynallı ve Altunbay bin bir sıkıntı ile Türkiye'ye gelmeyi başarmışlardır.

Hasan Zeynallı Türkiye'ye geldikten sonra Türkkuşu'nda pilot öğretmen olarak çalışmıştır.

Zeynallı, Türkiye'de siyasi muhaceretin faaliyetlerinden de uzak durmamıştır. Azerbaycan Milli Müsavat Halk Partisi, Azerbaycan Milli Merkezi ve Azerbaycan Kültür Derneğinin çeşitli kademelerinde görev almıştır. Azerbaycan'ın hürriyet ve istiklaline kavuşması mücadelesinin semerelerini de gören Zeynallı, 50 yıl sonra da olsa vatanını görmüştür.

Emekli olduktan sonra İstanbul'a yerleşen Zeynallı, 18 Nisan 1997 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. 19 Nisan tarihinde de Zincirlikuyu mezarlığına defnedilmiştir.

Taki Aran (Zengezur 1321 – Ankara 1991)

Taki Aran, 1321 yılında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi Zengezur vilayetinin Gerus şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası bölge-nin hatırı sayılır eşraflarından Fetullah Efendi, annesi de Belkıs Hanım'dır.

İlk ve orta tahsilini doğduğu şehirde tamamlamıştır. 1920 yılında Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi, şehrinin de Ermenilere verilmesi üzerine, ağabeyi Mehmet Sadık Aran ile birlikte aileleri tarafından Türkiye'ye kaçırılmışlardır.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Türkiye'ye geldikten sonra lise ve yüksek öğrenimini burada tamamlamıştır. Türkiye'de muhtelif Bakanlıklarda çalışan Taki Aran, son olarak Dışişleri Bakanlığında görevli iken Bakanlık Genel Muhasebe Müdürlüğünde çalışmış ve buradan emekli olmuştur.

Taki Aran, milli davasına bağlı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden kuvvetli şahsiyet olmuştur. Nitekim Azerbaycan'ın bağımsızlığı için Türkiye'de faaliyette bulunan her kurum ve kuruluşun yanında yer almıştır. Bunlar arasında Azerbaycan Kültür Derneği, Azerbaycan Milliyetçiler Derneği, Azerbaycan Yardımlaşma Derneği sayılabilir.

Taki Aran ilerlemiş yaşına rağmen, son günlerine kadar adeta her toplantıya, her harekete koşarak gitmiş, Azerbaycan'da büyük olayların yaşandığı 1990'ı içi kan ağlayarak takip etmiş ve 9 Aralık 1991 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Ahmet Yaşat (Şeki 1917- Ankara 1985)

Ahmet Yaşat, 1917 yılında Şeki'de tanınmış bir ailenin evladı olarak doğmuştur. Babası Hasan Şirinade, annesi Zehra hanımdır. İlk ve orta öğrenimini Şeki'de tamamladıktan sonra, Bakü'ye gelerek Tıp tahsiline başlamıştır.

Daha çiçeği burnunda bir hekim iken, Rusya'nın Finlandiya üzerine yaptığı saldırı sonucu askere alınmıştır. Rusların Finliler karşısındaki perişanlıklarının şahidi olmuştur. Bu döneme ait hatıralarını şu şekilde anlatmıştır:

Genç bir doktor olarak kendimi Fin cephesinde buldum. Rus orduları bir iki ay içinde Finlandiya'nın işini bitireceğini zannediyordu. Fakat koskoca birlikler bir avuç Fin ordusu karşısında bir adım bile ileriye gidemiyordu. Büyük ormanlarla kaplı bulunan Finlandiya'da karlarla kaplı her ağaç bir Fin askerine karargahtı. Yıldırım gibi hızla gelen birkaç Fin askeri, Rus bölüklerini tarayıp geçiyordu. Buna alışık olmayan Rus orduları perişan bir durumdaydı. Bu defa kayak yapan kişilerden ibaret birlikler cepheye sevk edildi, onlar da tutunamadı. Böylece ufak Finlandiya karşısında koskocaman Sovyet Rusya dünyaya rezil oldu.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

1940'lı yıllarda birçok gencin başına geldiği gibi Ahmet Yaşat'ın da gençlik yılları İkinci Dünya Savaşının fırtınası altında geçmiştir. Almanların Sovyetler Birliği'ne taarruzu üzerine Alman cephesine sevk edilen Ahmet Yaşat, burada da dört yüz bin kişilik bir Rus ordusunun Almanlara esir düştüğünü görmüştür. Nitekim esaret hayatının meşakkatlerini de çeken Yaşat, Almanların Türkleri ilkin Yahudi zannettiklerini, hatta bu yüzden birçok Türk'ün öldürüldüğünü, daha sonra Türklerin sünnetli olduklarının anlaşılması üzerine iyi muamele etmeye başladıklarını da yaşamıştır. Bundan sonra esaret hayatı rahatlayan birçok Türk gibi Yaşat'ta cephe gerisi hastanelerde sivil olarak çalışmıştır. Bu dönemde o da Azerbaycan Milli Hareketi içinde yer almaya başlamıştır.

Savaştan sonra, Almanya'nın Hanover şehrinde hekim olarak çalışmaya başlayan Yaşat, savaş sonrası Rusya'ya teslimden son anda kurtulmayı başarmıştır. 1948 yılında da Türkiye'ye gelmiştir.

Ahmet Yaşat, Türkiye'ye geldikten sonra hekimlik mesleğine Karayolları 4. bölgede başlamış ve vefatına kadar da burada çalışmıştır.

Azerbaycanlıların muhacerette oluşturdukları her harekette yer alan Yaşat, Azerbaycan Kültür Derneği Genel Başkan Yardımcılığı dışında Azerbaycan Türk Kültür Dergisinin çıktığı günden itibaren 33 yıl yayın müdürlüğü görevini de yapmıştır.

Yaşat, 26 Ocak 1985 tarihinde de hayata gözlerini yummuştur.

Hamit Dönmez (Gence 1900 – Ankara 1996)

Hamit Dönmez 1900 yılında Gence'de doğmuştur. İlk, orta, lise ve üniversite öğrenimini Gence'de tamamlayarak öğretmen olmuştur. 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin coşkusunu yaşadığı gibi, 27 Nisan 1920 tarihindeki Rus işgalinin acılarını da yaşamış, işgale karşı oluşturulan mücadelenin içinde de yer almıştır. Bu dönemde yaşanan katliamları gözleri ile gören dönmez, bu tarihten ölümüne kadar, Azerbaycan'ın istiklali, hürriyeti, bağımsızlığı gibi hususlarda şiirler yazmıştır.

Gence isyanından sonra oda tutuklananlar arasında yer almıştır. Öldürülmekten son anda kurtulması üzerine, ailesi İran üzerinden

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAYCANLILAR (1920-1991)

Türkiye'ye gitmesini tavsiye edince, Müsavat Partisi yer altı teşkilatının yardımcıları ile İran üzerinden Türkiye'ye gelmiştir. Iğdır'a yerleşen Hamit Dönmez, burada maliyede çalışarak emekli olmuştur.

1949 yılında Azerbaycan Kültür Derneğinin kurumasını sevinçle karşıladığı gibi, kuruluşun üyeleri arasında da yer almıştır. Azerbaycan Kültür Derneği, Azerbaycan Türk Kültür Dergisini yayınlamaya başlayınca da şiiirleri bu dergide yer almaya başlamıştır. Dönmez, Azerbaycan Kültür Derneği Danışma Meclisi şeref üyesi olduğu gibi, Bakü'de de Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin fahri üyesi olmuştur.

Elli binden fazla beyiti olan Hamit Dönmez, 11 Mart 1996 tarihinde hayata gözlerini yummuş, 13 Mart tarihinde Hacı Bayram Camii'nde kılınan namazdan sonra, Karşıyaka Mezarlığında defnedilmiştir.

Mustafa Teymur Ateşli (Bakü 15 Haziran 1923 – 3 Kasım 1976 Adapazarı)

Mustafa Teymur Ateşli, 15 Haziran 1923 tarihinde Bakü'de doğmuştur. Babası Mustafa Bey, annesi de Sona Perver hanım olup, yedi kardeşten üçüncüsü idi.

İlk, orta ve üniversite eğitiminin bir kısmını Bakü'de tamamlamıştır. Alman Filoloji Fakültesinin son sınıfında iken, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, Rus ordusu saflarında savaşmak üzere askere alınmıştır. Ancak, savaşın ilk yıllarında bütün cephelerde Almanların ezici bir üstünlüğü olduğundan, binlerce asker esir düşmekten kurtulamamıştır. İşte, bu esir askerler arasında bulunanlardan biri de, Mustafa Teymur Ateşli'dir. Bir müddet sonra Almanlar savaş stratejilerini, esir düşen bu Rusya'ya bağlı topluluklardan oluşturacağı birliklerle, Rusya'ya karşı savaşmaya başlayınca, Mustafa Teymur'da Üsteğmen rütbesi ile uzun bir müddet Ruslara karşı mücadele de yer almıştır. Ancak, savaşın sonlarına doğru Almanların mağlup olmaya başlaması ile Mustafa Teymur da bir müddet Almanya'da saklanmayı başarmış, bu esnada orada kalmasını kolaylaştırmak için bir Alman hanım ile evlenmiştir.

Savaşın sonunda şartların değişmesi Türkiye'nin de dış politikasının değişmesine sebep olduğu için 1947 Eylül ayından itibaren

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Avrupa’da ki, Türk Dünyası aydınları tekrar Türkiye’ye kabul edilmeye başlanmışlardır.

Bu gelişmeler neticesinde, işlemleri tamamlanan Mustafa Teymur’da 13 Şubat 1949 tarihinde eşi ile birlikte Türkiye’ye gelerek, Adapazarı’na yerleştirilmiştir. O günleri yaşayanlarda biri olan Feyzi Aküzüm’ün şu cümleleri dikkat çekicidir; *1949 yılının Şubat ayı ortaları idi. Avrupa’dan İstanbul’a bir yolcu vapuru geldi.*

Bu vapur, İkinci Dünya Savaşında önceleri Rus orduları safında daha sonra ise Alman orduları safına geçerek Ruslara karşı savaşan Kırımlı, Kuzey Kafkasyalı, Türkistanlı, İdil-Uralı, Azerbaycanlı yüzlerce mücahit ile dolu idi. Bunlar, bu mücahitler, yurtlarının, yurttaşlarının Rus çizmeleri altından kurtarılmasını isteyen, bu maksatla, Ruslara karşı Alman orduları safında çarpışarak, yaptığı çetin mücadeleler sonunda çeşitli madalya ve takdirname ile taltif edilen on binlerce kahramandan bir kısmını teşkil ediyordu. Kimi mühendis, doktor, veteriner, subay, yazar, şair, öğretmen, teknisyen ve çeşitli mesleklerle sahip olanlar arasında genç ve ateşli şair Mustafa Teymur Ateşli’de bulunuyordu.

Adapazarı’nda muhtelif işlerde çalışan Mustafa Teymur’un, Almanca, İngilizce ve Rusça dillerini bilmesi, onun iş imkanlarını artırmıştır. Nitekim özel lisan öğretmenliği yanında noterlerin ve mahkemelerin yeminli tercümanlığı görevlerini de yerine getirmiştir.

1961 yılından itibaren, Adapazarı Akşam haberleri Gazetesi’nin halktan bir ses sütununda şiirleri yayınlanan ve aynı zamanda bu gazetenin Yazı İşleri Müdürlüğü görevini de yürüten Ateşli, 3 Kasım 1976 günü saat 16.00 civarında gazetede görevi başında geçirdiği bir kalp krizi sonucu hayata gözlerini yummuştur.

Adapazarı’nda toprağa verilen Mustafa Teymur üçü erkek, ikisi kız olmak üzere beş çocuk sahibi idi.³⁴

³⁴ Aküzüm, Feyzi, “Mustafa Teymur Ateşli”, *Azerbaycan dergisi*, S. 221, Ocak-Şubat-Mart 1977, s. 148-150.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Ahet Ural (Zengezur 1903 – Van 1977)

Ahet Ural, Zengezur kazası Gubatlı nahiyesine bağı Hallaç köyünde doğmuştur. İlk tahsilini Gubatlı'da yapan Ahet, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine tahsiline ara vermek zorunda kalmıştır. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Şuşa şehrinde Pedagoji kurslarına devam ederek, tahsilini ikmal eden Ahet Bey, çeşitli köylerde öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır.

1928 senesinden itibaren Rusların geçmişinde Müsavatçılık olan, milli ve manevi değerlerine sahip çıkanlara karşı başlattıkları saldırılar neticesinde, kendisi için de tutuklama kararının alındığını öğrenen Ahet Bey, kaçmayı başararak Zengezur dağlarına iltihak etmiştir. 1928-1930 yıllarında kendisi gibi bazı arkadaşları ile dağlarda Ruslara karşı çete harbi yapmışlardır. Çete harbi yapanların her geçen gün kazandıkları başarı, Rusları ciddi sıkıntılara sokmuştur. Bu olumsuzluğu silmek maksadı ile Ruslar Aras nehri boyunca kuvvetlerini yığmışlardır. Bu birlikleri uçak ve tankların da desteklemesi neticesinde, daha fazla dayanamayan mücahitler, Cebrail kazasının Aras nehri üzerinden Arkadaşları ile birlikte İran'ın Seferli köyüne iltica etmişlerdir. Bu çekilme esnasında Ahet Ural kolundan aldığı bir kurşun ile yaralanmış ve hayatının bundan sonraki döneminde o kolu sakat kalmıştır.

Ahet Bey ve arkadaşları İran'da bir yıldan fazla bir zaman kalmışlardır. Türkiye'nin İran Konsoloslarından Ziya Beyin yardımları neticesinde 21 arkadaşı ile birlikte Türkiye'ye gelmişler ve Van şehrine yerleşmiştir. Ahet Ural Van'da zabıt katipliği ve Erkek Sanat Enstitüsü'nde muhasebeci olarak görev yapmıştır. Üç erkek ve iki kız olmak üzere beş evlat sahibi olan Ahet Bey, 20.12.1977 tarihinde Van'da hayata gözlerini yummuş ve buradaki Akköprü mezarlığında defnedilmiştir.

Cengiz Askeran (Kars 1925 – Bursa 1996)

Cengiz Askeran, Azerbaycan Tarihinde önemli bir yeri olan Refibeyli ailesinden Gaffar Beyin oğlu olup, aile 1917 yılında Bolşevik Rusların baskıları neticesinde Türkiye'ye gelmek zorunda kalmıştır. Askeran geçidinde, Ermeniler ve Ruslarla çarpışmak zorunda kalan

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Gaffar Bey, bu geçidin kendisinin hayatta kalmasını sağladığına inandığından, Türkiye'ye gelince bu geçidin adını soyadı olarak almıştır. Ailenin Türkiye'ye gelip yerleşmesinden bir müddet sonra, 1925 yılında Cengiz Askeran Kars'ta doğmuştur. Cengiz, ilk ve ortaokuldan sonra 1943 yılında Kars Lisesini bitirmiştir. O yıl kabul edildiği İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesini de 1949 yılında bitirerek, Göle Kazası tabipliğini kendisi isteyerek burada göreve başlamıştır. Bu ilk görevinden sonra da mesleğini emekli oluncaya kadar Kars'ta geçirmiştir.

Emekli olduktan sonra sağlık problemlerinin artması üzerine Bursa'ya taşınmıştır. Burada da milli davadan vazgeçmeyerek, uzun yıllar, Azerbaycan Kültür Derneğinin Bursa Şube Başkanlığı görevini yürütmüştür. Cengiz Askeran'ın en önemli özelliklerinden biri de, siyaseti hiçbir zaman çıkar aracı, itibar savaşı olarak düşünmemiş olmasıdır. Onu en fazla heyecanlandıran da Azerbaycan'ın müstakilliği olmuştur. Ancak, her faninin ölümü tadacağına olan inanç gereği, Doktor da 27 Kasım 1996 tarihinde Bursa'da hayata gözlerini yummuştur.

Prof. Dr. Dilşad Elbrus Talıphan (Karabağ 1916- İzmir 1979)

Dilşad hanım 31 Mayıs 1916 tarihinde Karabağ'da doğmuş-tur. Ailesi, Azerbaycan'ın tanınmış ve siyasi hayatında mühim bir yeri olan Talıphanlar idi. Annesi Hayrunnisa, ablaları Kamer ve Süreyya ile birlikte daha küçük yaşlarda iken 1927 yılında dayısı Hüseyin Cemal Yazar Bey ile Türkiye'ye gelerek, İstanbul'a yerleşmeleri neticesinde İstanbul Kız Lisesini ve Üniversite tahsilini İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik Bölümü'nde tamamlamıştır.

Üniversite sonrası akademik bir hayatı seçen Dilşad Hanım, Atom fiziği üzerinde araştırma ve yayınları ile ünlenmiştir. Yine mesleği gereği, Amerika, İngiltere ve Almanya'da araştırmalarda bulunmuştur. Mesleğinin kültür meselelerinden uzak olmasına rağmen, o hiçbir zaman Azerbaycan davasının uzağında durmamıştır. Öyle ki, Azerbaycan'ın istiklal ve istila günlerinde dahi, nerede olursa olsun bu günlerde tertiplenen programlara bir şekilde iştirak etmiştir. Eğer iştirak etme imkanı yoksa mesaj ile o günü hatırlamıştır. Bunun

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

en güzel örneklerinden birisi İngiltere’de bulunduğu 1956 yılı Nisan ayında istilayı lanetleyen mesajı şöyledir; *Aziz Azerbaycan’ımız, vahşi bir istilaya uğradığı günün yıl dönümünü derin bir elemle anarak içten bir yürek acısı duymaktayım. Sizlerden çok uzakta olmama rağmen kalbimin sizlerle beraber bu büyük matemimizin elemi ni duymakta olduğumu bu satırlarla belirtmek istedim. Tanrım bu vahşi istilanın daha fazla devam etmesini reva görmeyerek, aziz yurdumuzu en yakın gelecekte istiklaline kavuştursun!*³⁵

Dilşad hanım, Azerbaycan’ın halk edebiyatını, folklorunu, tiyatro eserlerini, opera ve operetlerini de çok iyi bilmektedir. Güzel piyano çaldığı gibi, Azerbaycan şarkı ve türkülerini, segah ve bayatılarını usulüne uygun olarak gayet hoş terennüm ederdi. Sosyal yönü kuvvetli olduğu gibi, hareketli, girişken bir hanımefendi idi. Dini yönü kuvvetli, itikadı eksiksizdi.

Meslek hayatından, 1977 yılında emekli olunca İstanbul’a Bağdat caddesinde bir daire kiralayarak yerleşmiştir. Ancak, emekli olduktan sonra da rahata kavuşmamıştır. Yakalandığı muhtelif hastalıklardan yakasını bir türlü kurtaramamıştır. Ancak, son hastalığı o günün şartlarında kurtuluşu pek olmayan Pankreas kanseri olmuştur. Cerrah Paşa Tıp Fakültesine tedavi için yatmıştır. Hastaneden taburcu olduktan sonra, Fevzi A. Tansel’e yazdığı mektuplardan bir tanesi onun içindeki fırtınaları ve Azerbaycan’a olan hasretinin ne boyutta olduğunu çok iyi anlattığı için aynen veriyoruz:

“Fevzi’ m, Canım Bacım, Can – can Bacım Benim,

Feneryolu – 11 Mart, 1979

Candan alakanı, içli ifadenle bana ileten Ocak mektubuna pek çok teşekkür ederim. Hemen cevap yazamamamı lütfen ihmal sayma!

26 Şubat günü hastaneden çıktım ve mektubunu aynı gün evime varınca aldım. Okudukça içlendim. Candan alakan, on bir-on iki yaşımdan beri Azerbaycan’daki hasretini çektiklerim, hem Azerbaycan’ım ve oradakilere hasretimin acısıyla yarım asırdan fazla sızlayan kalbimi senin candan bacı alakan öyle güzel okşadı ki, mektu-

³⁵ F.A., “Prof. Dr. Dilşad Elbrus Talıphan”, *Azerbaycan Dergisi*, S. 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, s. 32.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

bunu okudukça kalbimdeki sızının hafiflediğini, hatta geçtiğini hissettim. Yalnız, Şaziye ablamızın rahatsızlığına çok üzüldüm. İnşallah şimdi iyidir. Ezanlar okundukça her dua edişimde, Ablamıza da Rabbi'min sıhhat ihsan eylemesini niyaz ediyorum.

Canım Fevzi'm! Hastaneden çıktığım gün, elbiseli tartım otuz dokuz kilo idi. Yani şişkolar kraliçesi... zafiyetten gözlerim iyi görmüyor ve kulaklarım iyi duymuyor ve Şubat'ın son günleri ile Mart'ın başına dek, bu güne kadar yazı yazmadım. Bugün de iyi yazamıyorum. İfadem bozuk. Lamia'ya komşudan telefon ettim ve sana yazıp durumumu anlatmasını rica ettim.

Benim hastane problemim hala bilmecedir. Midemde acayip, elle iyice hissedilen bir sertlik var. Şimdi doktor bir ay evimde iyi gıda alıp kilo almamı, sonra tekrar hazım cihazımın incelenmesi üzere hastaneye yatmamı söyledi. Yani 6 veya 10 Nisan günü doktor beni tekrar muayene edecek ve kafi derecede güç toplamışsam Dahiliye'ye yatırarak. Bu günlük bu kadarla yetineyim, canım bacım benim mektu-bunu açıp adresli pullu zarfı içinde, yazmam için kağıt görünce öyle mütehassis oldum ki gözyaşımı tutamadım. Sağ ol, var ol, benim can bacım! Seni hasret dolu sevgimle kucaklayarak çok-çok öpüyorum. Hayır – dualar ve içten sevgilerle Dilşad Bacın!

Dilşad hanım, mektubunda da yazdığı gibi 10 Nisan tarihinde doktorun tavsiyesini yerine getirerek, muayene için çok bitkin halde de olsa Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Hastanesi'ne gitmiş, ancak 11 Nisan tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Cenazesi, 12 Nisan tarihinde kendilerini Türkiye'ye getiren ve çok sevip bağlandığı 1974 yılında vefat eden dayısı Hüseyin Cemal Yanar Bey'in yanında Karaca Ahmet Mezarlığında gömülmüştür.³⁶

Ali Azertekin (Takizade) (Bakü 1905 – 20 Ekim 1967 İstanbul)

Ali Azertekin, 1905 yılında Bakü'de doğmuştur. Babası Takizadelerden İskender Beydir. Rusların Bakü'yü işgaline ve yaptıkları zulimliklere şahit olmuştur.

³⁶ Fevziye Tansel, "Prof. Dr. Dilşad Elbrus", *Azerbaycan Dergisi*, S. 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, s. 35-37.z

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Ailece Müsavat Partili oldukları için, bu parti mensuplarının tutuklanıp kurşuna dizilmeleri, Sibirya'ya sürgün gönderilmeleri, Ruslara ve komünizme karşı duyduğu kını kamçılamiştir. İlk ve ortaokulu Bakü'de bitirdikten sonra Pedagoji Enstitüsü'ne girmiş ve burayı başarı ile bitirmiştir. Pedagoji Enstitüsün'de öğrenci iken gizli Müsavat teşkilatına üye olmuştur.

Gence şehrinde öğretmenliğe başlayan Ali Azertekin, 1928 yılında teşkilat mensuplarının tutuklanması, bir kısmının kurşuna dizilmeleri, bir kısmının da Sibirya'ya sürgüne gönderilmeleri üzerine, sıranın kendisine geleceğini sezerek, birkaç arkadaşı ile İran'a iltica etmiştir. Bir süre İran'da kalarak Müsavatçı arkadaşları ile irtibata geçmiş, Müsavat Partisinin Tebriz, Enzeli ve Tahran gizli komitelerinde çalışmıştır.

Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade'nin daveti üzerine Polonya'ya gitmiştir. Burada Mehmet Emin Resulzade'nin özel kalem müdürlüğü görevini İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar sürdürmüştür. Polonya'nın Almanya ve Rusya tarafından işgali üzerine tekrar Tahran'a dönmüştür. Resulzade'nin direktifleri doğrultusunda gizli teşkilatların çalışmalarına devam etmelerini sağlamıştır. Bu dönemde, Ali Azertekin ve arkadaşları Rus yetkililerin talebi üzerine İran hükümeti tarafından tutuklanmışlardır. Tutuklananlar Enzeli Liman şehrine gönderilmişlerdir.

Burada Ruslara teslim edilecekleri günlerde, İran'da hükümet değişikliği yaşanmış, teslim edileceklerin listesini inceleyen İran'ın yeni Başbakan'ı, Ali Azertekin, Ejder Kurtulan gibi Müsavatçıların serbest bırakılmalarını sağlamıştır. İran'da büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunduğunu gören Azertekin, İkinci Dünya Savaşının sona ermesi üzerine, Türkiye'ye gelerek İstanbul'a yerleşmiştir.

Rusça, Farsça, Lehçe ve Almanca bilen Ali Azertekin, burada da mücadelesini sürdürmüştür. Müsavat Partisi ve Azerbaycan Milli Merkezi'nin üst kademelerinde görev almıştır. Müsavat Partisi bültenlerinin çıkmasını sağlamıştır. Azerbaycan Türk Kültür Dergisi ve Munchen'de yayınlanan dergiye yazılar göndermiştir. Ali Azertekin, 20 Ekim 1967 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve toprağa verilmiştir.

Mehmet Altunbay (Gence 1911 – İstanbul 1987)

1911 yılında Gence’de doğan Mehmet Altunbay’ın kendi kaleminden özgeçmişini şu şekilde özetleyebiliriz;

Tarihte hürriyete uçan ilk Türk. Hatta o zaman dünyada ilk defa cereyan etmiş olan bu tarihi olay, Türklüğümüzün yüce gururuna eklediğimiz zaman, tarihte komünist Rusya’dan hürriyete uçan ilk Türk değil, aynı zamanda ilk insandır.

Aile üyelerinin ve akrabalarının kurşuna dizilmesi üzerine Bakü Petrol Üniversitesinin 1. sınıfından ayrılarak, Odessa Askeri Hava Okuluna girmiştir. 1933 yılında Odessa Askeri Hava Okulu’ndan mezun olup, pilotluk mesleğine başlamıştır. Mesleğindeki cesareti ve başarısından dolayı Moskova, Gürcistan ve Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterlikleri tarafından üç defa olağanüstü takdirnamelerle ödüllendirilmiştir.

1939 yılından itibaren planlamaya başladığı kaçı, bir müddet sonra Celal ve Hasan Zeynalı ile birlikte gerçekleştirmişlerdir. İlk durak olarak İran’a inmeyi başarmışlardır. Burada yaklaşık bir yıl hapis ve gözetim altında tutulduktan sonra 1941 yılında Bağdat’a geçmişlerdir. Buradan da bir müddet sonra Türkiye’ye geçmişlerdir.

Türkiye’ye gelen Mehmet Altunbay, 1943 yılında Genel Kurmay Başkanlığına yaptığı müracaat neticesinde, Eskişehir Hava Okuluna gönderilmiştir. Burada yapılan imtihanlar neticesinde, Türkiye’de pilotluk yapabilir belgesi almıştır. 1945-1960 yılları arasında Türk Hava Yollarında pilot olarak çalışmıştır.

1960-1963 yıllarında Azatlık radyosunun Azerbaycan şubesinde görev almıştır.

Azerbaycan Türkleri arasında hürriyete uçan Türk unvanı ile haklı bir şöhrete sahip olan Mehmet Altunbay, 28 Aralık 1987 tarihinde vefat etmiştir.³⁷

Hatıraları, *Hürriyete Uçan Türk Mehmet Altunbay’ın Hatıraları* adı ile yayınlanmıştır.

³⁷ Mehmet Altunbay, *Hürriyete Uçan Türk Mehmet Altunbay’ın Hatıraları*, Ankara, 1989, s. IX-XVI.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Ahmet Karaca (İğdır 1929 – Ankara 2005)

Ahmet Karaca, 22 Eylül 1929 tarihinde Azerbaycan'dan Türkiye'ye göç eden bir ailenin çocuğu olarak İğdır'da doğmuştur. Çocukluğu ailesinden dinlediği hatıralar, Ermeni katliamları, Rus zulümleri ile geçmiştir. İlkokul ve ortaokul tahsilini İğdır'da yapmıştır. Bu yıllar İkinci Dünya Savaşına denk geldiğinden dolayı, öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu askere alınmış olduklarından, okul öğrenciler için yeterince verimli olmamıştır. Ortaokulu bitirdikten sonra, Ankara'ya ağabeyinin yanına gelerek, Ankara Atatürk Lisesine kaydolmuş ve burayı 1947 yılında bitirmiştir. Bu dönemde Karaca'nın yetişmesinde ağabeyinden sonra en etkili kişi, edebiyat öğretmeni olan F. Abdullah Tansel olmuştur.

1948-1949 yılında Üniversite hayatı başlayan Karaca, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesine başlamış, ancak liseden Latince hocası olan Prof. Rode'nin teşviki ile Klasik Filolojiye kaydolmuş ve burasını bitirmiştir. Okulu bitirdikten sonra Anadolu Ajansında işe başlamıştır. Azerbaycan Kültür Derneğinin kurulmasından sonra ilk üye olanlardandır.

Karaca, Azerbaycan Kültür Derneğinin 1955 yılı kongresinde, derneğin genel sekreterliğine getirilmiştir. Karaca, daha önce 1953 yılında da Mehmet Emin Resulzade'nin talebi üzerine Azerbaycan Milli merkezi ve Müsavat Partisi üyesi olmuştur. Müsavat Partisi, Ankara komitesi sekreterliğine de getirilmiştir. 1970'li yıllarda hem Milli Merkez ve hem de Müsavat Partisi yönetim kurulu üyesi, bilahare de, bu milli kuruluşların genel sekreterliğine getirilmiştir.

Azerbaycan Türk Kültür Dergisinin yayın hayatına başladığı, 1 Nisan 1952 tarihinden itibaren, şiir, makale ve haber mahiyetli yazılarını gördüğümüz Karaca, 1970 yılından itibaren Azerbaycan Türk Kültür Dergisinin genel yayın müdürlüğüne, 7 Ekim 1976 tarihinde Abdulvahap Yurtsever'in vefatı üzerine, derginin başyazarlığına getirilmiştir. Karaca, Ahmet Karaca, Ahmet Muhtar Karaca, Azerbaycan ve Kamoğlu müstear isimlerini de kullanmıştır. Azerbaycan Türk Kültür Dergisi dışında Orkun, Töre, Yeni Düşünce, Türkeli gibi milliyetçi dergi ve gazetelerde Türklük ile ilgili çeşitli konularda makaleler yazmıştır.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

1978 yılında Anadolu Ajansı iç haberler müdürü iken iktidar değişikliği sonucu, görevden alınınca emekliliğini istemiştir. Emekli olduktan sonra, MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş tarafından, MHP'nin basın müşavirliği görevine getirilmiştir. Aynı yıl yapılan MHP Kurultay'ında yüksek onur kurulu üyeliğine seçilmiştir. 1980 başlarında Adalet Partisinin iktidara gelmesi ile tekrar Anadolu Ajansında Haber Dairesi Müdürlüğüne getirilmiştir. Gazetecilik mesleğinde çeşitli ödüller alan Ahmet Karaca basın şeref kartı sahibidir. MHP'deki görevi ile Anadolu Ajansı'ndaki görevi bir arada yürütemeyeceğinden, buradaki görevinden ayrılmıştır.

12 Eylül 1980 askeri darbesi neticesinde, 15 Eylül 1980 tarihinde tutuklanmıştır. 4.5 ay tutuklu kalmıştır.

Karaca, 1983 tarihinde siyasi partilerin tekrar kurulmaya başladığı dönemde kurulan, Cumhuriyetçi Muhafazakar Parti'nin kurucularından olup, bu partinin Genel Başkan Yardımcılığı ve Genel Sekreteri görevlerinde de bulunmuştur. Ahmet Karaca, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesinde de uzun süre öğretim görevlisi olarak derslere girmiştir.

Ahmet Karaca, güler yüzlü ve sakin görünümlü, babacan tavırlı, okumayı, öğrenmeyi seven, bilgiyi paylaşmayı bilen, görüşlerini rahatlıkla söyleyebilen, inandığı fikirleri sonuna kadar savunan ve uzlaştırıcı özellikleri olan bir yapıya sahip idi. İyi niyetli, hoşgörülü, dürüst, disiplin ve prensipleri olan, sabırlı ve onurlu bir karaktere sahipti. İşte bu dev adam da Ankara Kalp Vakfı Hastanesi'nde 16 Mayıs 2005 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Şefika Ataman (Erivan 1916 – Ankara 2002)

Şefika Ataman, 28 Temmuz 1916 tarihinde Erivan'ın Derçiçek sayfiyesinde doğmuştur. Annesi Rukiye Hanım, Babası da Alibeyzade Mehmet Beydir.

Rukiye Hanım ve Mehmet Bey, Ermeni zulümlerinden ve Rus idarecilerinin baskılarından kurtulmak maksadı ile Türkiye'ye göç etmeye karar vermişlerdir. Türkiye'ye geldikten sonra da İstanbul'a yerleşmeyi planlamışlardır. Aile, Trabzon'a geldiğinde kış şartlarında İstanbul'a gidememiş ve geçici bir süre içinde olsa, Kağızman'a

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

yerleşirler. Anne, Rukiye Hanım, Şefika daha üç yaşında iken burada hayatını kaybetmiştir.

Baba Mehmet Bey, bu tarihlerde Kars'ta kurulan Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti tarafından Kars valiliği görevine getirilmiştir. Hükümetin Gürcü, Ermeni ve İngilizlere karşı olan direnci neticesinde, Hükümet ileri gelenleri İngiliz General Thomson komutasındaki birlikler tarafından pusuya düşürülmesi neticesinde, Mehmet Bey de birçok dava arkadaşı ile birlikte Malta'ya sürgün edilmiştir. Çocukları, Kazım Karabekir Paşa tarafından korunur, oğulları askeri okula yerleştirilir. Daha sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın devreye girmesi neticesinde Malta Sürgünlerinden Alibeyzade Mehmet Bey, 30 Mayıs 1921 tarihinde Malta'dan İstanbul'a, oradan da Batum yolu ile Kars'a gelmiştir.

Mehmet Bey, 1922 yılında Gümrü'ye viskonsül olarak atanınca kızı Şefika'yı da beraberinde götürmüştür. Şefika burada sefaret görevlilerinden Osmanlıca, okuma yazma ve matematik, Rus hocalardan da Rusça ve piyano dersleri almıştır. Baba, 1926 yılında Kars'a dönünce, Şefika burada ilkokula 4. sınıftan başlamıştır. Ortaokul'dan da 1931 yılında mezun olmuştur.

O tarihlerde Kars'ta lise olmadığı için, Kars valiliği ortaokulu başarı ile bitiren dört genci, eğitim masraflarını da karşılayarak, Kandilli Kız Lisesine gönderir ki, bunlardan biri de Şefika'dır. Bu arada 24 Ağustos 1931 tarihinde babasını da kaybeder. Liseyi 1934 yılında bitiren Şefika, aynı yıl İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesine kayıt olmuş ve 1940 yılında okulu başarı ile bitirmiştir. 1940-1943 yıllarında da Haseki Hastanesi Kadın Hastalıkları ve Doğum uzmanlığı eğitimini tamamlayarak, Çorum Doğumevi'ne tayin edilmiştir. 1945 yılında Ankara Doğumevi'ne tayin edilir. 23 Mart 1946 tarihinde de, meslektaşı Hamit Ataman ile evlenmiştir. Hem hastanede görevini sürdürmüş hem de muayenehanesinde çalışmıştır. Mesleğini eşinin vefatına kadar da sürdürecektir.

Şefika Hanım, 1949 yılında Azerbaycan Kültür Derneğinin kuruluşu aşamasında ve kurulduktan sonra, eşi ile birlikte bu faaliyetlerden de geri kalmamıştır. Toplantılara evini açtığı gibi, Azerbaycan

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

baloları için gerekli olan her şey ile de sonuna kadar ilgilenip, bir aksilik yaşanmaması için büyük özen göstermiştir.

Şefika Hanım, okumayı, gezmeyi, sinema, tiyatro ve opera seyretmeyi çok sevmiştir. Kendisini tanıyanlar, onun için sözü senettir sözünü her zaman büyük bir keyif ve gurur ile söylemişlerdir. Gerçekten de, bir konuda ağzından çıkan bir sözün yerine gelmemesi mümkün değildir. Çalışkanlığı, küçük yaşlarda yalnız kalmanın verdiği şartlardan dolayı dayanıklılığı ve güçlü olmayı, adil ve sorumlu olmayı hep gerçekleştirmiştir.

Her faninin ömrünün bir gün sona erdiği gibi, Şefika Ataman'ın da ömrü 3 Mart 2002 günü sona ermiştir.

Hüseyin Cahit Aküzüm (Kars 1929 – Ankara 1979)

Azerbaycan kökenli bir ailenin evladı olarak 1929 yılında Kars'ta doğmuştur. Cahit Aküzüm, Esadullah Bey'in en küçük oğludur. İlk, orta ve lise tahsilini Kars'ta tamamlamıştır. Üniversite eğitimini Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde almıştır. Üniversite sonrası, askerlik vazifesini yaptıktan sonra, Çalışma Bakanlığı Müfettişliği, Güneş Matbaacılık T.A.Ş. Müdürler Kurulu üyeliğinde bulunmuştur.

Bir müddet sonra, siyasi hayata Adalet Partisi saflarından atılmıştır. Bu dönemde, Aküzüm, il ve ilçe yönetim kurullarında üye ve başkan olarak çalışmıştır. Partisinden 1973 seçimleri için milletvekili adayı olabilmek için, ön seçime girmiş ve parlamentoya seçilebilecek kadar iyi oyda almıştır. Ancak, Adalet Partisi Genel Merkez kontenjan adaylarından bazıları listenin ilk sıralarına yerleştirilince, seçimlerden milletvekili olarak çıkamamıştır. Aynı dönemde, Milliyetçi Hareket Partisi Kars milletvekili adayı olan Ahmet Karaca, Cahit Aküzüm'ü kendi partisine davet etmiştir. Cahit Aküzüm Karaca'ya cevaben, "20 yıldan fazla siyasi hayatım bu partide geçti. Bunca emek verdim. Fikir birliğimiz tamdır, amma, bu emeklerimin karşılığını mutlaka almalıyım." Diyerek teklifi reddetmiştir. Bir müddet sonra Türkiye'de senato seçimleri olduğundan, bu kez senatör olmak için uğraşan Aküzüm'e Karaca, 1973 seçimleri gibi olmasın şeklinde hatırlatma da bulunmuştur. Sonuç yine benzer olunca Aküzüm, Milliyetçi Hareket Partisine katılmaya karar vermiştir.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAYCANLILAR (1920-1991)

Siyasi hayatı bundan sonra Milliyetçi Hareket Parti'sinde devam eden Aküzüm, partisinin 14. Büyük Kurultay'ında Divan Başkanı olarak görev yapmıştır. 14 Ekim 1979 günü gerçekleştirilen kısmi senato seçimlerinde de, Milliyetçi Hareket Partisinin Kars senatör adayı olarak seçimlere katılmıştır.

Türkiye'nin o günleri bir hayli karışık ve sokakta silahlı çatışmaların ve suikastların sık yaşandığı bir dönemdir. İşte bu şekilde teröre kurban gidenlerden birisi de Aküzüm olmuştur. Kendinse karşı 5 Aralık 1979 tarihinde silahlı bir suikast gerçekleşmiş ve hayatını kaybetmiştir. Bu şekilde tatsız bir suikastla hayatını kaybedinceye kadar partisi ve Azerbaycan Kültür Derneği için çalışmıştır. Yine uzun yıllar, Azerbaycan Kültür Derneğinin hukuk müşavirliği görevinde bulunmuştur.

Abdülalibey Emircan (Şeki 1870 – İstanbul 1948)

Abdülalibey Emircan'ın soyu Şeki Hanlarına dayanmakta olup, Emircanoğlu ailesinden gelmektedir. İlköğrenimini Şeki'de, Lise'yi Bakü'de bitirdikten sonra Moskova'da Hukuk öğrenimi görmüştür.

Çarlık Rusya'sının dağılmaya yüz tuttuğu günlerde, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Türklerinin kendi müstakil devletlerini oluşturmalarından sonra, 7 Aralık 1918 tarihinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Maliye Nezareti görevine getirilmiştir.

Ancak, Azerbaycan Cumhuriyeti gerek kendi iç çekişmelerinden gerekse, Rusların baskıları neticesinde fazla uzun ömürlü olmamış ve 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından yıkılmıştır. Abdülalibey şartların Azerbaycan'da kendisi ve ailesi için yaşamaya müsait olmaması üzerine, üç evladı Fuat, Meryem ve Vala'yı yanına alarak İran üzerinden Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'de Rusya karşıtı her harekete gönüllü katıldığı gibi, İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanya cephesinde Rus ordusundan kaçmayı başaran Türkistan Türklerine yardım maksadı ile oluşturulan her harekete gönüllü katılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, dünyadaki yeni düzen ve Türkiye'deki değişim sonucu Azerbaycan muhacirlerinin tekrar Türkiye'ye kabul edilmeye başlandığı günlerde, 1948 yılında İstanbul'da hayata gözlerini yummuştur.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Mehmet Gence (Gence 1909 – Ankara 1978)

Mehmet Gence, 1909 yılında Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne 1920 yılında Rusların son vermesi üzerine binlerce Azerbaycan Türkü gibi onun ailesi de, ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Mehmet Gence'nin ailesi bu şartlarda 1921 yılında Türkiye'ye geçerek, Kars şehrine yerleşmişlerdir.

Mehmet Gence, Türkiye'nin istiklal savaşı verdiği şartlarda Doğu Anadolu'da görev yapan Kazım Karabekir Paşa'nın kurduğu bir okul olan Erzincan Askeri Ortaokul'unu bitirdikten sonra, Kuleli Askeri Lisesini ve Harp Okulu'nu da bitirerek, 1931 yılında subay olmuştur. Mezuniyet sonrası, Cumhurbaşkanlığı muhafız alayına seçilmiş, Atatürk'ün yanında çalışmıştır. Daha sonra Harp Akademisini de bitirerek, Türk Ordusuna uzun yıllar hizmet etmiştir.

Mehmet Gence, Ankara Orduevi Müdürlüğü görevinde iken, ordudan istifa edip ticarete atılarak hayatını devam ettirmiştir.

Azerbaycan Kültür Derneği Danışma Meclisi üyesi olarak uzun yıllar, Azerbaycan davasına hizmet etmiştir. Yüreği memleket sevgisi ile dolu olan Mehmet Gence, aynı zamanda çok iyi bir hatiptir. O sadece, Azerbaycan davasının savu-nusu değil, bütün Türk Dünyasının bir savunucusu olarak tanınmıştır. O hayatı boyunca, vatanı Azerbaycan'ı kaplayan karanlığın, Azerbaycan'ı boğazlayan kızılların er geç kovulacağına hep inandığı gibi, hür Azerbaycan'ın kurulacağına da bütün benliği ile inanmıştır.

Bu inançlarının ne yazık ki gerçekleştiğini göremeden Mehmet Gence, 28 Temmuz 1978 tarihinde Ankara'da hayata gözlerini yummuştur.

Fuat Emircan (Şeki 1911 – Bonn 1995)

Fuat Emircan 1911 yılında Şeki'de doğmuştur. Annesi Fatma Saltanat Hanım, Babası Azerbaycan Millî Hükümetinin Maliye Bakanı Abdülali Emircan Beydir. Emircan, Şeki Han'ına yakınlığı olan köklü bir aileye mensuptur.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgali üzerine, Emircan ailesi İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göç esnasında Fuat Emircan 10 yaşında bulunmaktadır. Babası onun geleceğini düşünerek iyi bir eğitim alması için Galatasaray Lisesine kaydetmiştir. Bu liseden mezun olduktan sonra da Paris'te Siyasi İlimler, Berlin'de ise hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra, diplomaları ile alakalı olmayan gazetecilik mesleğini seçmiştir.

Fuat Emircan gazeteci olarak sırası ile Zaman, Son Posta, Gece Postası, Haber, Cumhuriyet ve Tasvir-i Efkar gazetelerinde çalışmıştır. Siyasi ve sosyal içerikli yazılarını Salim Sabit müstear adı ile yazmıştır. 1941 yılında Alman-Rus savaşının başlaması üzerine Almanya'ya giden Emircan, Tasvir-i Efkar gazetesinin savaş muhabiri olarak çalışmıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa Konseyi'nin Türkiye muhabirliğini de yapan Emircan, 1955-1961 yıllarında Türkiye'nin Bonn Büyükelçiliği Basın Ateşesi görevini de yürütmüştür. Ayrıca, bir müddet Basın-Yayın Genel Müdür Vekili olarak da çalışmıştır. Bu görevinden sonra tekrar Almanya'ya giden Emircan, Almanya'nın Sesi Radyosunun Türkiye Bölümü Şefi olarak 1974 yılına kadar hizmet vermiş ve buradan emekli olmuştur.

Prof. Dr. Belma Emircan Hanım ile evli olan Fuat Emircan, gerçek bir Azerbaycan Türk milliyetçisi olarak, istiklal ve hürriyetçi, inançlı, mücadeleci bir yapıya sahiptir. Azerbaycan milli istiklal davasının savunucusu, idealist bir mücadele adamıdır. O ilk zamanlar Mehmet Emin Resulzade grubuna muhalif bulunan Halil Hasmemmetli grubu ile birlikte hareket etmiş, bilahare diğer arkadaşları ile birlikte Resulzade ve arkadaşlarına katılarak, müca-delesini sürdürmüştür. Emircan, Azerbaycan Milli Merkezi bünyesinde muhtelif görevlerde de bulunmuştur. Azerbaycan ve Kafkasyalıların çıkardığı dergilerden Kafkasya ve Birleşik Kafkasya dergilerinde, bölünmez Rusya tezini savunan Kerenskicilere karşı büyük mücadele vererek, işbirlikçilerin gerçek yüzlerini ortaya koymuş, Azerbaycanlıların, Azerbaycan'ın istiklal ve hürriyetinden hiçbir şekilde taviz vermeyeceklerini savunmuştur.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Fuat Emircan, 1953 yılında Azerbaycan Milli Merkezi'nin yeniden reorganizasyonu neticesinde Milli Merkez'in 9 kişilik icra kuruluna seçilmiştir. Kalbinden rahatsızlanan Fuat Emircan 1995 yılında Bonn'da vefat etmiş, cenazesi İstanbul'a getirilerek aile kabristanına defne-dilmiştir.

Kerim Yayıcı (İğdır 1913 – Ankara 13 Temmuz 1979)

Kerim Yayıcı Alhanogullarından Hacı Abdullah Efendinin oğludur. 1913 yılında İğdır'ın Yayıcı köyünde doğmuştur. Çocukluğu Birinci Dünya Savaşının ıstırap ve faciası içinde geçmiştir. Daha 4-5 yaşlarında iken ailesi ile birlikte, Rus – Ermeni saldırılarının en vahşi ve canavarca sahnelerine şahit olmuştur. Süngülenen çocuk ve erkekler, lekelenen masum kız ve kadınlar, yakılan, yıkılan köyler, onda unutulmaz kin ve nefret duygularının doğmasına sebep olmuştur. Kuzey ve Güney Azerbaycan'a ailece yapılan göçlerde uğranılan felaketleri yaşamıştır.

Mazinin bu acı sahneleri, onun subay olarak vatana hizmet etme aşkını körüklemiştir. Kazım Karabekir Paşa'nın Doğu Anadolu'da açmış olduğu Askeri Ortaokula kaydolmuştur. Askeri ortaokul ve lisede sınıflarını daima birincilikle geçerek mümtaz bir talebe olmuştur. Subay olmayı çok istemesine rağmen, 1931 yılında ciğerlerinden rahatsızlanarak çürüğe çıkarılmıştır. 1934 yılına kadar süren hava değişimi sırasında Karaköse, Karakoyunlu ve Erzurum ilkokullarında öğretmen olarak çalışmıştır.

Kerim Yayıcı, 1934 yılında başlayan askerlik hizmetini yedek subay olarak 1937 yılında tamamladıktan sonra, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne kaydını yaptırmıştır. İkinci Dünya Savaşının başlaması üzerine tekrar silahaltına alınmıştır. İki yıl süren bu ağır hizmet dolayısı ile hastalığı tekrar nüksetmiştir. Dördüncü sömestreden okulunu da bırakarak, Devlet Konservatuarında memuriyete başlamıştır.

Yayıcı, Ankara'da Azerbaycan Milli hareketinin içinde de yer almıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de değişen şartlar sonrası Avrupa'da Azerbaycanlıların Türkiye'ye tekrar kabulleri ve kendisinin çocukluğunda yaşayıp gördükleri, milli bir ruhla içli bir

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

şekilde şiir kalıbı içinde yoğrulmuştur. Gerçi şiirlerini daha, 1934 yılından itibaren özellikle Berlin'de yayın yapan Kurtuluş Dergisi yayınlamaya başlamıştır. Nitekim bu tarihten sonra hemen hemen tüm Azerbaycan neşriyatında Kerim Yayılcı'nın şiir ve yazıları yayınlanmıştır.

Kerim Yayılcı, Milli Musavat Partisi ve Azerbaycan Milli Merkez saflarında da yer alarak, bu kuruluşların çeşitli kademelerinde hizmet vermiştir. Ateşli şiirleri ile gençlerin Azerbaycan Milli Davası mücadelesi içinde yer almalarını sağladı. Azerbaycan Kültür Derneğinin kurulması çalışmalarına da katılan Yayılcı, derneğin yönetim kurulunda da görev almıştır. Derneğin yayın organı olan Azerbaycan Türk Kültür Dergisi'nin Genel Yayın Müdürlüğü görevini de üstlenmiştir. Ayrıca, dergide şiir ve yazıları da yayınlanmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tek ideal, tek varlık olarak gören, bütün şiir ve yazılarında onun havasını taşıyan Kerim Yayılcı, 13 Temmuz 1979 tarihinde Ankara'da vefat etmiş, cenazesi Yayılcı köyünde defnedilmiştir.

Yayılcı'nın şiirleri, *Anadolu-Kafkas-Azerbaycan* adlı bir kitapta toplanmıştır.

Mehmet Emircan (Bakü 1912 – Yugoslavya 26 Mayıs 1979)

Mehmet Emircan 1912 yılında doğmuştur. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Kızılordu tarafından işgal edildiğinde ilkokul öğrencisidir. Ailesi Azerbaycan Milli Hükümetinin önemli isimlerinden olup, amcası Abdülali Emircan hükümetin Maliye Bakanıdır.

Emircanlar ayrıca Şeki Hanına dayandıklarından varlıklı ve tanınmışlardır. Mehmet Emircan lise tahsilini Bakü'de tamamladıktan sonra, birçok genç gibi o da Rus işgaline karşı yurt dışında mücadeleyi sürdürmek maksadı ile vatanından ayrılmak zorunda kalmıştır. İran üzerinden Türkiye'ye gelerek, daha önce İstanbul'a gelip yerleşmiş olan amcası Abdülali Emircan Beyin yanında yüksek tahsilini tamamlamıştır.

O da gazeteciliği meslek olarak seçmiştir. İstanbul'da çeşitli gazetelerde muhabir, yazar ve yazı işleri müdürü olarak çalışmıştır. Türk

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

basın ve fikir hayatında önemli bir yeri bulunan Tasvir-i Efkar gazetesinde önemli çalışmalara imza atmıştır.

İkinci Dünya Savaşını müteakip Türkiye'ye gelen Azerbaycanlı göçmenlerin yerleşmesinde, onların problemlerini halledilmesinde ve her türlü sıkıntılarının giderilmesinde önemli yararlılıklar göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Komünist emperyalizme karşı siyasi bir organizasyon olarak kurulan *Kafkasya İstiklal Komitesi*'nin München'de gerçekleştirdiği konferansa, Mehmet Emin Resulzade' nin başkanlığında Dr. Hamit Ataman, Dr. Kerbelâ Oroys, Selim Ağasıbay'ın yanında Mehmet Emircan'da yer almıştır.

Mehmet Emircan Kafkasya İstiklal Komitesi'nin aylık yayın organı olarak Türkçe, İngilizce ve Rusça çıkarılan *Birleşik Kafkasya* dergisinin, Türkçe yayınının yönetimini de üstlenmiştir.

Daha sonra Mehmet Emircan, Azatlık radyosu ve Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü'nde Azerbaycan milli davası için çok önemli çalışmalar yapmıştır. Enstitünün çıkardığı Dergi'nin yazı işleri müdürlüğü görevini yürütmüştür. Ayrıca, Sovyetler Birliği Halklarını Kurtarma Birliği (Paris Bloku)'nde Azerbaycan Milli Merkezi'nin temsilcisi olarak başarılı çalışmalar yapmıştır.

Mehmet Emircan, bir taraftan Dergi'nin yazı işleri müdürlüğünü yürütürken, diğer taraftan da Enstitü'nün icra kurulunda Azerbaycan Milli Merkezini dirayetle temsil etmiştir. Rusçadan çeşitli tercümeleri de bulunan Mehmet Emircan, 26 Mayıs 1979 tarihinde Yugoslavya'da geçirdiği bir trafik kazasında vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul'a getirilerek aile mezarlığında toprağa verilmiştir.

Ali Aran (Revan 1911 – İstanbul 1965)

Ali Aran, 1911 yılında Revan'ın Küçük Vedi köyünde doğmuştur. İlk tahsilini özel dersler almak sureti ile gerçekleştirmiştir. Lise tahsili için Bakü'ye gelmiş ve liseyi burada bitirmiştir.

28 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali sonrası, Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde Ruslara karşı çıkarılan isyanların bahane edilerek katliamların başlaması üzerine, Ali Aran'da çareyi ülkesinin dışına çıkmakta bulmuş ve Türkiye'ye gelmiştir. Ali

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Aran, Türkiye'ye geldikten sonra yarım kalan eğitimini tamamlamak maksadı ile bir müddet Trabzon Öğretmen Okulu'na devam ettikten sonra, İstanbul'a gelip Teknik Üniversite'ye girmesine rağmen bir anlaşmazlıktan dolayı, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesine girmiş ve burayı 1935 yılında bitirmiştir.

Fakülteyi bitirdikten sonra, Türkiye'nin muhtelif şehirlerinde öğretmenlik ve idarecilik yapan Ali Aran, Haydarpaşa Lisesinde Matematik öğretmeni olduğu sırada buradan emekli olmuştur.

Türkiye'ye geldiği andan itibaren, Azerbaycan meselesi ile ilgilendiği gibi, Azerbaycan istiklal hareketinin de içinde olmuştur. Azerbaycan Milli Müsavat Partisi ve Azerbaycan Milli Merkezi'nin de üyelerindendir. Mesleğinde başarılı olduğu kadar, çevresine karşı yardımseverliği ile de dikkat çeken Ali Aran, vatan, millet ve istiklal kavramlarını hiç dilinden düşürmemiş, hep Azerbaycan'a kavuşacağı günün hayali ile yaşamıştır.

Ancak, Azrail onu da bu hayallerine kavuşturmamış, 16 Nisan 1965 tarihinde bu dünyadan almıştır.

İskender Aküzüm (Gence 1920 – Kırıkkale 1979)

Kars'tan Gence'ye giden bir ailenin çocuğudur. Annesi Tükezban Hanım olup, Babası Esadullah Beydir. 21 Mart 1920 tarihinde Gence'de doğmuştur. Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 tarihinde işgali üzerine, aile tekrara Türkiye'ye dönmüştür. Bunun üzerine İskender Aküzüm, ilk, orta ve lise tahsilini Kars'ta tamamlamıştır.

Üniversite eğitiminden sonra, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğü'nde göreve başlamıştır. 1967 yılında da kurum'un Kırıkkale Bölge Müdürlüğü'ne atanmıştır.

Azerbaycan Kültür Derneğine Başkanlık yaptığı gibi, Danışma Meclisi'-nin de üyeliğinde bulunmuştur.

İskender Aküzüm, gerek ailenin içindeki Azerbaycan aşkı, gerekse çektikleri çileler neticesinde, tam bir Azerbaycan aşığı olarak yetişmiştir. Daha öğrencilik yıllarından itibaren, Azerbaycan Türklerinin hürriyet ve istiklalleri için her alanda hizmet etmiştir.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Aküzüm, milli konularda çok heyecanlı olduğu kadar da hassas bir yapıya sahiptir. Bu özelliğinden dolayı bazen o hale gelir ki, gözyaşlarına boğulurdu.

Kırıkkale’de görevinin artık gençlere devredilmesini düşündüğü günlerde, 1 Şubat 1979 tarihinde hayata gözlerini kapamıştır. Cenazesi Kırıkkale’de yapılan dini merasimden sonra Ankara’ya getirilmiş, Hacı Bayram Camii’nde kılınan namazdan sonra da Asri mezarlıkta toprağa verilmiştir.

Aküzüm iyi bir insan olduğu kadar, milliyetçi, vatansever bir mücahit, Azerbaycan ve esir Türk illerinin kurtuluşuna gönül vermiş bir dava adamı olarak tanınmıştır.

Ağa Mirza Mirzali (Gökçay – 1910 – Ankara 1988)

Ağa Mirza Mirzali, 18 Kasım 1910 tarihinde Azerbaycan’ın Gökçay kentinde doğmuştur. Babası Ali Asker Bey, annesi Leyla Hanım’dır. İlk ve orta tahsilini Gökçay’da tamamladıktan sonra, Bakü Tıp Fakültesini de başarı ile 1934 yılında bitirmiştir. İhtisasını da yaptıktan sonra, Zakatala Devlet Hastanesi’ne operatör ve başhekim olarak tayini yapılmıştır.

İkinci Dünya Savaşının başlaması üzerine silahaltına alınmış, daha sonra da Almanya cephesine gönderilmiştir. Harbin başlarında çeşitli cephelerde savaşmış, ancak daha sonra o da Almanların safına geçerek, Ruslara karşı savaşmıştır.

Savaştan Almanya’nın mağlup çıkması sonucu, o da bir müddet endişe ve sıkıntı çekmiş, ama Türkiye’nin kendilerini kabul etmesi yönündeki gelişmeler neticesinde, 1948 yılında Türkiye’ye gelmiştir.

Türkiye’ye geldikten sonra oda mesleğini yapma imkanı bulmuştur. İlk olarak, 1949 yılında Eskişehir Devlet Hastanesi’ne operatör, 1951 yılında Kahramanmaraş Devlet Hastanesi’ne Başhekim, 1955 yılında Elbistan Devlet Hastanesi’ne Başhekim, 1961 yılında Ankara Etimesgut Numune Sağlık Merkezi’ne, oradan da Keskin Devlet Hastanesi’ne Başhekim ve 1976 yılında emekli oluncaya kadar çalıştığı son yer ise, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Basın Yayın-Şube Müdürü olmuştur.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

Genel cerrahi, üroloji ve nisaiye ihtisası olan Mirzali, 1944 yılında Almanya'da bulunduğu dönemde İleus im Verlauff der Aktiviten Appendicitis üzerine de doktora yapmıştır.

Ankara Tabipler Birliğinden Meslekte 45 yıl şildi ile Ankara Tabip Odası, Türk Tabipler Birliğinden de 50. yıl şildi almıştır.

Mirzali beyin mesleki iki kitabı yanında kültür alanı ve Azerbaycan'a yönelik yazıları da dikkat çekicidir.

Emekli olduktan sonra, Azerbaycan davasına daha fazla vakit ayırdığı gibi, faal olarak da görevler almıştır. Ancak, o da yakalandığı amansız hastalıktan kurtulamayarak 28 Haziran 1988 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Eşi Ayfer hanım'ın ifadesi ile o, *hayata bağlı, insanları seven ve değer veren, iyilik yapmaktan hoşlanan bir insandır. Yalanı rıyası yoktur. Dürüst bir karakter yapısına sahiptir. Okumak, öğrenmek, yazmak, onun en büyük tutkusu idi. Son derece dolu bir kapasitesi var idi. Derya gibi bir hafızaya malik idi...*

Feridun Sarıyal (Gence 1919 – Ankara 1989)

Feridun Sarıyal, 1917 yılında Rus ihtilali esnasında Gence'de ortaya çıkan, vatanına, dinine, hürriyet ve istiklaline bağlı halk kahramanı Genceli Sarı İmamkuluzade Ali Ekber Beyin oğlu olarak 1919 yılında doğmuştur. Bir yıl sonra, 1920 yılında Azerbaycan'ın Rus orduları tarafından işgal edilmesi üzerine baba Ali Ekber Bey, yanına sadece büyük oğluna alabilerek Türkiye'ye geçmiştir. Feridun daha bir yaşında iken annesi, kardeşi ve akrabaları ile birlikte Sibiryaya sürgüne gönderilmiştir. Orada büyük çile ve acılar çektikten sonra, 1932 yılında Feridun annesi ve kız kardeşi ile birlikte Iğdır'a gelmeyi başarmışlardır.

Babasına tekrar kavuşan Feridun, orta ve lise tahsilini Kars ve İstanbul'da tamamladıktan sonra, Sümerbank Genel Müdürlüğünde çalışmaya başlamış ve 1980 yılında emekli oluncaya kadar da burada çalışmıştır.

Sarıyal, belki çocukluğunda yaşadığı sürgünden olsa gerek, Azerbaycan'a hasret olarak gözlerini kapamıştır.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra, Azerbaycan'ın muhaceretteki önderlerinin tekrar Türkiye'ye kabul edilmeye başlanmaları ile heyecanlananlardan biri de Feridun Sarıyal'dır. Hele, 1949 yılında kurulan Azerbaycan Kültür Derneği ile bu heyecan daha da artmıştır. Belki de, içindeki vatan aşkını bu şekilde bastırmaya çalışmıştır. Bundan dolayı derneğin her kademesinde görev aldığı gibi, Azerbaycan için atılan her adımda ortaya çıkmış ve maddi ve manevi hiçbir desteğini esirgememiştir.

Sarıyal, ne yazık ki, içindeki heyecanın sebebi olan, Azerbaycan'ın istiklalini, o mutlu günün geleceği anı beklerken, 27 Ocak 1989 günü hayata gözlerini yummuştur. Cenazesi, Ankara Asri mezarlıkta defnedilmiştir.

Aziz Alpaut, (Dilican 1895 – Ankara 1988)

1895 tarihinde Dilican'da doğan Aziz Alpaut'un ailesi Bakü'nün önde gelenlerindendir. Alpaut, liseyi Tiflis'te okuduktan sonra Tıp tahsiline başlamasına rağmen, ciğerlerinden rahatsızlandığı için, Estonya'nın Tartu (Dorpat) şehrinde Hukuk Fakültesine kaydolmuştur. Azerbaycan, 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan edince, Alpaut'ta sorgu hakimi olarak görev yapmıştır.

Ancak, Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 tarihinde istiklalini kaybetmesi sonucu, Alpaut hakimliği bırakarak, Ruslara karşı silahlı bir grup ile mücadeleye başlamıştır. Fakat bir müddet sonra yakalanmış ve idam cezasına çarptırılmıştır. Bakü'de Bayıl Hapishanesi'nde ölümü beklerken, cezası daha sonra ağır hapse çevrilmiştir. Hapishanede tifüs hastalığına yakalanmış olmasına rağmen, Rostov'a gönderilmiştir. Bir müddet sonra da Sibiry'a'nın Arhangels'ine sürülmüştür. Burada birçok arkadaşı soğuk ve açlığa dayanamayarak vefat etmiştir. Alpaut'un ailesi Azerbaycan'da tanınmış olduğundan, kendisine sahte evraklarla Moskova'daki Azerbaycan sefaretinde bir görev uydurmuşlar, emir hapishaneye ulaşınca, kendisi Moskova'ya gitmiş, sefarethane önünde ağabeyi tarafından karşılanarak ve kendisine işçi elbisesi giydirilmek sureti ile gizlice Bakü'ye dönmesi sağlanmıştır. Ancak, Bakü'nün de tehlikeli olduğunu görünce, Alpaut'a İran pasaportu temin edilerek, İran'ın Enzeli şehrine

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

gönderilmiştir. Enzeli'den de bir bisiklet ile Türkiye sınırını geçerek Trabzon'a gelmiştir.

Trabzon'a geldikten sonra vapur ile önce İstanbul'a gelmiştir. Bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra yine vapur ile Romanya'ya gitmiştir. Buradan da daha sonra, 1925 yılında Almanya'ya giderek, Darmstadt şehrine yerleşmiştir. Burada bir müddet mesleği olan dericilik üzerine bir fabrikada işçi olarak çalışmıştır. Okulların açılması ile de Freiberg Dericilik Okuluna kaydolmuştur. Bir müddet sonra da I. G. Farben fabrikasında kürk ve dericilik kursları almıştır.

1927 yılında tekrar Türkiye'ye gelen Alpaut, Beykoz Deri Fabrikasında çalışmaya başlamıştır. Daha sonra sırası ile Alber Josef Kamhi ve Şark Deri (Sütlüce) Fabrikasında çalışmıştır.

Aziz Alpaut, 1934 yılında Ankara'ya gelerek, elektrik idaresinde kimyager olarak çalışmaya başlamıştır. Bir müddet sonra da kendisini Atatürk Orman Çiftliğine almışlardır. Burada Atatürk ile de tanışan Alpaut'un Almanya'da dericilik eğitimi aldığını öğrenen Atatürk, Alpaut'a Etimesgut istasyonunda bir yer göstermiştir. Alpaut, burada kürk ve eldivenlik deri numuneleri hazırlamıştır. Bir gün de, Atatürk Ali Çetinkaya ile birlikte gelerek, yapılan işleri incelemiş ve neticeden çok memnun olmuştur. Bunun üzerine Alpaut'a çiftlikte bir deri fabrikası kuralım, gerekli hazırlıklarını yap emrini vermiştir. Gerekli ihtiyaçlar tespit edilmiş, ardından da makineler için Almanya'ya sipariş verilmiştir. Ancak, bu çalışmalar esnasında Alpaut ani bir rahatsızlığa tutulmuştur.

Bu rahatsızlık sonucu iki ay Ankara Numune Hastanesi'nde yatan Alpaut taburcu olduktan sonra kürk ve eldivenlik deri imaline başlamıştır. Başarılı bir şekilde çalışan deri fabrikası, Atatürk'ün rahatsızlanarak Ankara'dan ayrılıp, İstanbul'a gitmesi sonucu, işe karışanların çoğalması sebebi ile 1937 yılında kapanmıştır. Bu tatsız gelişmelerden sonra, Aziz Alpaut, 1938 yılında Almanya'ya kimya öğrenimi için gönderilmiştir. 1939 yılında tekrar Türkiye'ye dönen Alpaut, 1940 yılında Ziraat Fakültesine girmiştir. Mazi sepileyici madde üzerine yaptığı çalışma ile 1952 yılında Bilim Doktoru unvanını almıştır.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

Aziz Alpaut, 1954 – 1963 yılları arasında Tarım Bakanlığında mütehassıs müşavir olarak görev yapmıştır.

17 Haziran 1988 tarihinde vefat eden Alpaut, çok iyi derecede Almanca ve Rusça, orta derecede de Latince, Fransızca ve Farsça da bilmektedir.³⁸

Aflan Muğan (Muğan 1918 – Ankara 1997)

Aflan Mugan, 16 Ekim 1918 tarihinde Azerbaycan'ın Mugan vilayetinin Aktacımugan köyünde doğmuştur. İlk, Orta ve Lise tahsilinden sonra Pedagoji Fakültesi Fizik – Matematik bölümünden mezun olmuştur. İlk olarak, Şemahı vilayetine bağlı, Bağırılı köyünde Fizik – Matematik öğretmeni olarak, daha sonra da doğduğu köyde Ortaokulun Tedrisat müdürlüğü ile Fizik – Matematik Öğretmeni olarak çalışmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra, 1941 yılında Tiflis'te askere alınmıştır. Teğmen olarak Kırım Muhtar Cumhuriyeti'nin Akyar (Sivastopol) cephesine tayin edilmiştir. 1 Temmuz 1942 tarihinde emrindeki askerlerle birlikte Almanlar tarafından esir alınmış ve Akmesit'deki esir kampına gönderilmiştir.

Esir kampında bir müddet kaldıktan sonra, Almanların safında Sovyetlere karşı gönüllü savaşmayı kabul ederek, Buchenwald kampında askeri talim ve terbiyeye alınmıştır. 1943 yılında Kafkasyalılar askeri kampına katılmıştır. 1943 yılı Nisan ayında Ukrayna'nın Berdiansk şehri yakınında kurulan, Kafkasya taburunun Azerbaycanlılardan oluşan bölüğünün başına getirilmiştir. 1944 yılında Polonya'da oluşturulan Müslüman tümeninde Bölük Komutanı olmuştur. Doğu cephesi çökmeye başlayınca birlikleri ile birlikte İtalya'ya sevk edilmiştir.

Sovyetlerin dışında düşman tanımadıklarından, 20 Nisan 1945 tarihinde İtalya İsviçre sınırını aşarak, İsviçrelilere teslim olmuşlardır. İsviçre'de mülteci kampında bulundukları esnada Almanya'nın savaşın mağlubiyetini kabul etmesinden sonra, Sovyetlere iade edilmemeleri

³⁸ Güler Somer, “Babam Dr. Aziz Alpaut”, *Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1986, s.539-541.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

için büyük bir mücadele vermiş, neticede de 9 Nisan 1948 tarihinde 279 kişi ile Türkiye'ye gelmişlerdir.

19 Kasım 1948 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edilmiştir. İlk, orta, lise ve üniversite diplomalarını dışarıdan girdiği sınavlar ile yeniden almıştır. Türkiye'de kamu ve özel kuruluşlarda çalışmıştır. Makine Kimya Endüstrisi Stoklar Ambarlar Müdürlüğünde görevde iken emekli olmuştur.

Azerbaycan'a olan hasreti onun bağımsızlığını ilanı ile son bulmuştur. Alfan Mugan'da 13 Mayıs 1997 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Mustafa Vekiloğlu (Kazak 1896 – Ankara 1965)

Mustafa Vekiloğlu, 1896 yılında Azerbaycan'ın Kazak ilinde doğmuştur. Azerbaycan'ın sayılı ailelerinden biri olan Kazak Beylerinden Nadir Bey'in oğludur. Tahsil hayatına memleketinde başlamış olup, Bakü Rus Gimnazyumu'ndan mezun olduktan sonra, Moskova Hukuk Fakültesine girmiştir. 1917 Bolşevik ihtilali sırasında Hukuk doktoru unvanı ile Fakülteden mezun olarak Bakü'de avukatlık stajyerliğine başlamıştır.³⁹

1917 yılında Moskova'da toplanan Umum Rusya Müslümanları kongresine katılan Mustafa Vekiloğlu, o sırada Petersburg'da toplanacak olan muvakkat Rusya Parlamentosuna Azerbaycan'ı temsilen mebus seçilmiş ve Lenin'in idare ettiği komünist ekim ihtilalini bizzat görüp yaşamıştır. Komünistlerin merkezde idareyi ellerine almalarından sonra Kafkasya milletlerinin Tiflis'te kurdukları müşterek hükümette Gürcü Akakiy Çihenkele Dahiliye vekili iken Mustafa Vekiloğlu'da Dahiliye vekaleti müsteşarı olmuştur.⁴⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığının ilanından sonra, Mustafa Vekiloğlu, Cumhuriyet'in en genç bakanı olarak İçişleri Bakanlığı görevine getirilmiştir. 27 Nisan 1920 tarihindeki, Rus istilasına kadar bu görevi yürüten Vekiloğlu, bir

³⁹ Serpil Vekiloğlu, "Mustafa Vekiloğlu 1896 – 1.XI.1965", *Türk Kültürü*, S. 39, Ocak 1966, s. 76.

⁴⁰ Vekiloğlu, a.g.m., s.77.

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

müddet sonra Türkiye'ye gelerek ömrünün sonuna kadar burada Azerbaycan Milli mücadelesine hizmet etmiştir. Vekiloğlu ayrıca, kuruluşundan itibaren Müsavat Partisi saflarında yer almıştır. 1953 yılında yeni bir reorganizasyona giden, Azerbaycan Milli Merkez'inde, başkan Mehmet Emin Resulzade'nin yardımcılığına getirilmiştir.

Muhacerette Mustafa Vekiloğlu, evvelce çıkmış ve hali hazırda çıkmakta olan Azerbaycan Milli Neşriyatından Yeni Kafkasya, Odlu Yurt, Kurtuluş, Promete, Milli Yol, Türk İzi ve Mücahit dergilerinde bazen adı ile bazen de müstear isimleri olan Ali Mansur, Mustet, Mustafa imzaları ile Sovyet emperyalizmi, mahkum milletler davası ve Azerbaycan olmak üzere makaleler yazmıştır.

Rusça, Almanca, Fransızca ve Lehçe'de bilen Mustafa Vekiloğlu 1 Kasım 1965 tarihinde vefatına kadar İller Bankası Hukuk işleri servisinde çalışmıştır.⁴¹

İbrahim Badal (Seylan 1911 – Ankara 1984)

İbrahim Badal, 11 Mayıs 1911 tarihinde Azerbaycan'ın Seylan şehrinde doğmuştur. Babası Mehmet Ali'de, annesi Nisa hanım da şehrin ileri gelen ailelerindendirler.

İlk, orta ve lise tahsilinden sonra, Azerbaycan Tıp Fakültesine girip burayı başarı ile bitiren İbrahim, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerindeki hastanelerinde çalıştığı gibi, sağlık müdürlüğü görevlerinde de bulunmuştur.

Ancak, II. Dünya Savaşı'nın başlaması dolayısı ile oda ordu saflarına çağrılıp, cepheye gönderilmiştir. Savaşın Almanya'nın mağlup olarak çıkması üzerine, Mayıs 1945'de İbrahim Badal'da önce Frankfurt'a, sonra da Munchen şehrine gelerek orada özel bir muayenehane açarak çalışmaya başlamıştır.

1946 yılında ise, Mittenwald Birleşmiş Milletler Göçmenler Kampı (UNRRA) Sağlık kurumunda hekim olarak çalışmaya başlamıştır. İbrahim'de oturma ve benzeri sıkıntılardan kurtulmak için Almanya'da evlenmiştir. Ancak, bu dönemde Türkiye'nin muhacirleri

⁴¹ Vekiloğlu, a.g.m., s.78

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN
AZERBAJCANLILAR (1920-1991)

kabulü ile o da Türkiye'ye gelmek için mücadeleye başlamış ve 1948 yılında Türkiye'ye gelmiştir.

Türkiye'ye geldikten sonra, önce Kayseri'de görev verilmiş daha sonra da Ankara SSK Hastanesi'nde Başhekim yardımcılığı ve Cildiye Kliniği Şefliği görevlerinde bulunmuştur. Sağlıklı bir ortamda çalışma imkanı bulan Badal, 1974 yılında yaş haddinden emekli olmuştur.

Emekli olduktan sonra hem mutlu bir aile ortamında hem de, Azerbaycan Türklerinin meseleleri ile uğraşmaya başlamıştır. Ama yakalandığı amansız bir hastalık onu 22.12.1984 günü saat 18 civarında bu dünyadan alıp götürmüştür. Cenazesi 22.12.1984 tarihinde toprağa verilmiştir.

Ciddiyeti ve ağırbaşlılığı ile herkesin güven ve sevgisini kazanan Badal, sosyal ilişkileri, insancıl davranışları, herkese yardım eli uzatmaktan manevi zevk duyması ile de tanınmıştır. Türk'e ve Türk dünyasına ise kalpten bağlı olduğu gibi, Azerbaycan ise her şeyi olmuştur. Azerbaycan'ın folkloru, klasik müziği, oyunu, türküsü, tiyatrosu, şiiri, edebiyatı, atasözleri adeta onun hayatının ayrılmaz parçaları olmuştur. Azerbaycan sözünü her duyduğunda adeta uzaklara dalıp gitmesi, kendisini sevenler tarafından hep istiklale yorulmuş ama İbrahim Badal'ın bu büyük günü görmeye ömrü yetmemiştir.

SONUÇ

Azerbaycan muhaceretinde 1920-1991 yılları arasında muhtelif faaliyetleri ile Türkiye’de ön plana çıkan Azerbaycan Türklerinin bir kısmının kısa biyografilerini vermeye çalıştık. Bir kısmı hakkında yüksek lisans doktora tezlerinin yapılabileceğini göz önünde bulundurduğumuzda bu kısa hayat hikayeleri yeterli değildir. Ancak, üç bölümden oluşacak bir kitabın içinde de uzun uzadıya ve en küçük detaylarına kadar yer alması da uygun değildir.

Bizim temennimiz, Azerbaycan Muhaceretinin Türkiye’deki kendi yayınlarında bile sağlıklı bir şekilde yer almayan bu şahısların hayatı hakkında Türkiye kaynaklarında özellikle gazete ve dergilerinde bilgi bulmak bir hayli kısıtlıdır. Yine, bu dönem Türkiye’nin milliyetçi camiaları tarafından yayınlanan dergilerde, zaman zaman bu şahısların yazılarına rastlanmakla birlikte, Türkiye kütüphanelerinde bu yayınların da tam ve düzenli bulunmamaları da bu sahada yapılacak çalışmalar için ciddi bir zorluktur.

Ancak, bu şekilde SAM tarafından planlanan kitabın, bir ahde vefa kitabı olacağını göz önüne aldığımızda bunun bir ilk olduğunu ve bundan sonra gelecek çalışmaların bu eserin üzerine yükselecekleri ve onlara yol gösterecek bir başvuru kitabı mahiyetinde olması da eserin değerini artırmaktadır.

Eserin, öncelikle Azerbaycan-Türkiye dostluğuna sonra da Türk Dünyasına hayırlı olmasını dilerim.

KAYNAKÇA

Azerbaycan'ın Demografik Göstergeleri, Azerbaycan Respublikası Statistika Komitesi, Bakı, 2002

Gömeç, Sadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları tarihi, Ankara, 1989.

итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, Moskova, 1963.

Население Закавказья, Tiflis, 1928

Resulzade, Mehmet Emin, (Haz. Yavuz Akpınar ve diğerleri), İran Türkleri, İstanbul, TDAV yayınları, 1993.

Resulzade Mehmet Emin, (Haz. Yavuz Akpınar ve diğerleri) Kafkasya Türkleri, İstanbul, TDAV yayınları, 1993.

Şimşir, Sebahattin, Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri, Ankara, TKAE, 1995.